

(EARLY) MODERN PERIOD

LEFT. Georg and his camera during a survey in Ahvenanmaa. Photo: Elina Terävä 2016.

RIGHT. Georg now. Photo: Anne-Mari Liira 2024.

AT THE CUTTING EDGE OF MEDICINE

Master Markus and the occupation of an early modern barber-surgeon

ABSTRACT

The article examines the professional skills and status of barber-surgeon Markus Zadoch, who held his practice in early 17th-century Stockholm. The study utilises various sources such as court records and lists of patients billed to the crown by Markus. The material indicates that Master Markus was a respected professional and had a specific set of skills, which made him a specialist in injuries of both the living and cadavers. This expertise, combined with the guild rules and the needs of the Crown and town, defined his role within the evolving medical community of Stockholm.

Keywords: barber-surgeons, history of medicine, history of surgery, 17th century Stockholm, history of forensic medicine

INTRODUCTION

In August 1611, a soldier was mauled by a bear outside the Royal Castle in Stockholm. Grizzly bears were kept as royal showpieces and pets at court,¹ and handling them must have been difficult. Luckily the injured soldier received professional treatment for his wounds: the barber-surgeon, Master Markus, was called and his treatment was paid for by the crown.² Although the incident with a bear was a curiosity, it exemplifies of how master Markus was used to treat all kinds of wounds from cuts to broken bones and burns. He was a skilled professional, a craftsman to the core.

Master Markus was one of the few master barber-surgeons in Stockholm during the early decades of the 17th century. He worked in the royal castle and the docks of Skeppsholmen, treating workmen, servants, and soldiers who had been injured while working for the Swedish crown. In addition, he worked for the city acting as a 'coroner' and forensic witness. He also treated patients privately.

In this article, we will approach the history of barber-surgeons and medical expertise as illustrated by sources relating to the life and work of Master Markus and his colleagues in Stockholm during the first decades of the 17th century. What kinds of tasks did Master Markus's work consist of and what do his tasks tell us about his professional skills and role as a barber in the Stockholm medical

community? Why did Master Markus, the barber, perform these tasks? How was Markus's social and economic status constructed?

This case study covers the years from 1604, when Master Markus appears in our source material, to 1619–20, when his contract with the crown ends and, according to the court records and other sources, his activity declines.³ During this time, the reigns of Charles IX and Gustavus Adolphus, Sweden recovered from civil war and was on its way to becoming a centralized great power. Wars with Denmark, Poland and Russia were reflected in Master Markus's work, for he treated both soldiers and workmen who constructed and maintained battleships. Moreover, this study gives us a glimpse of what the medical community in Stockholm was like just before the winds of the scientific revolution began to blow in earnest. This research also predates the foundation of the *Collegium Medicum* (1663), which supervised the practice of medicine, and many earlier orders and statutes were more like rough outlines than thorough regulations.⁴

Our analysis is based on Master Markus's invoices for surgical treatment from 1608–11 and 1615–19 that survive in the collection called *Strödda kamerala handlingar 1520–1828* in the Swedish National Archives (Sw. *Riksarkivet*). Master Markus's 'medical bills' have been preserved in an original 17th century volume together with accounts and receipts from various other professionals (such as bookbinders, goldsmiths, and other craftsmen) who had been paid by the Crown. This series of documents inform us that Master Markus continued in the service of the King at least until 1619, when the series ends. In addition, the Swedish National Archives (Sw. *Kungliga arkiv*) collection includes assessment of the Crown's payments for Master Markus 1615–19, as well as documents with information on the medical staff of the Royal Court.

In addition to the invoices and receipts in *Strödda kamerala handlingar*, we use the Court records of the town of Stockholm 1603–35 (*Stockholms stads Tänkeböcker*, SSTB). The town court was at the centre of city life. It met frequently and its agenda ranged from trade agreements to violent crime, and it resorted to the help and expertise of barber-surgeons when dealing with forensic evidence. These court records are available in printed form. In addition, the rules of the guild of barber-surgeons (published by Klemming) and other normative sources of the time offer a general insight into how the profession was seen in comparison to others.

While the early Nordic history of barber-surgeons has been somewhat meagerly studied, recent research has shed light on this field of expertise, situated somewhere between the medical expertise of a physician and the skillful expertise of a craftsman. When it comes to Finnish and Nordic history, researchers such as Ali Krogus and Niilo Pesonen have drafted the general development of the barber-surgeon's role in relation to bathers (Sw. *badare*), physicians (Sw. *läkare*), surgeons (Sw. *kirurger*), pharmacists (Sw. *apotekare*) and field-surgeons (Sw. *fältskäre*).⁵ Barber-surgeons have been studied in relation to European warfare, surgery and plastic surgery. The development of artillery as well as the spread of new diseases such as syphilis made the expertise of the barber-surgeon all the more important.⁶ Maija Ojala (Ojala-Fulwood) has done comparative research on various regulated crafts around the Baltic Sea Region, studying the marital economics of the barber-surgeons, and Maria Sjöberg has analysed the gender norms manifested in barber-surgeons' households and in the profession.⁷ Bo S. Lindberg has written a relatively new overall view on barber-surgeons and surgeons in Sweden, while Hjalmar Fors has investigated the development of the wider medical community in Stockholm, offering points of comparison for our research.⁸

The role of barbers in medieval and early modern forensic investigation has been recently discussed in the anthology *The Body of Evidence: Corpses and Proofs in Early Modern Medicine* (2020). Francesco Paolo de Ceglia points out how members of the medical community, like the barbers, were not the only ones allowed to interpret the signs of a dead body in medieval Italy. In turn, Diego

Carnavale, who researches the growth of medical expertise in early modern Italian and French court cases, shows how co-operation between professionals and even laymen was commonplace, and how barbers were experts on external injuries.⁹ The craft and status of barbers have also been discussed in the anthology *Medicine and law in the middle ages* (2014).

When talking about the expert who could offer many medical and surgical services, the contemporaries most often used the Swedish word *bardskärare* or *barberare*, ‘barber’. The origins of the professional title were thus in words referring to beards and shaving.¹⁰ However, as is evident from the material, this was primarily surgical and medical expertise, and thus, to give a more exact idea of their role, we use the word *barber-surgeon*,¹¹ to stress the difference in the work of early modern ‘barbers’ and present day barbers¹². The profession of a barber-surgeon and the later surgical expertise would remain more like craftsmanship until well into the 18th century, while the developing profession of a physician became an academic profession as early as the 17th century.¹³

The profession of barber-surgeon was among those crafts that were regulated. However, the regulations were not as clearly articulated as later, when the *Collegium Medicum* was established (1663). In Stockholm, where Master Markus was active, as well as in other towns around the Baltic Sea, barber-surgeons belonged to their own guild regulated by guild rules.¹⁴ The rules gave advice on how many barber-surgeons could be active at the same time, how they should be trained and what the rights, the responsibilities and the limits of their profession were. Barber-surgeons were considered craftsmen who were expected to have broad knowledge and experience in treating wounds, injuries, and illnesses.¹⁵ Outside the big cities and aristocratic courts, demands for training may have been less rigid – it is known, for example, that a barber-surgeon could train a soldier to take care of surgical and other tasks, probably for military service.¹⁶

In 1571, King John (Johan) III ratified the rules of the guild (Sw. *Skråordning*) of the barber-surgeons in Stockholm, and those rules were mentioned as being based on old Swedish and foreign rules that had been found good and useful.¹⁷ Indeed, there are similarities to the rules followed in Lübeck, Malmö and other towns in the Baltic Sea Region.¹⁸ These 1571 rules still applied when Master Markus was active in the early 17th century.

The rules stipulated that the maximum number of barber-surgeons in Stockholm should be six.¹⁹ A barber-surgeon could, if needed, take journeymen (Sw. *gesäll*) to help him and, as was the case in many other crafts too, the widow of the barber-surgeon could continue in the same trade after her husband had died.²⁰ The profession was thus carried out within the framework of marriage, family, and household in the same way as other crafts.²¹ The Guild rules expressed worries over fraudulent ‘quack doctors’ and other competitors. There were even restrictions for barber-surgeons who served noble families in that they were to stick to serving their masters and not the townspeople.²² In practice, the tensions between the various experts don’t seem to have been great, while in some Hanseatic towns there were debates on what kind of healing belonged to the trade of barber-surgeons. The barber-surgeon community would later develop into the *Societas Chirurgica*, which is mentioned from the 1650s.²³

The ‘medical community’ of Stockholm was made up of barbers, together with physicians (doctors), bathers, and pharmacists. The distribution of tasks between the professions was at this stage somewhat unclear and negotiable (see chapter ‘Healing and Caring’). Hjalmar Fors has argued that in 17th-century Stockholm, individuals could switch professional roles and appropriate the practices of other practitioners.²⁴ The guild rules mention accepting physicians coming from abroad who could be allowed to heal the sick if they could demonstrate that they had skills. However, bloodletting, and other surgical operations were restricted to barber-surgeons only.²⁵

In addition to Master Markus, there were several other barber-surgeons in Stockholm at the same time. His most important colleagues were Master Baltzar Salinus,²⁶ master Timoteus (who had been

Baltzar's journeyman) and the King's barber at the court, Master Alexander Raab (or Raff). Several other barber-surgeons, journeymen and physicians are also mentioned, such as Jochim Stålt and Pål (Påvell), as well as the King's Scottish doctor Jacob Robertson and a '*medicus*' called Casparus Fedler.²⁷

The rules of the barber-surgeons' craft in Stockholm mention especially the barber-surgeons who served noble persons. Barbers who had not been accepted by the guild were not allowed to serve others than their employers while they were staying in Stockholm.²⁸ This was a normal strategy to protect the professionals of the town. Indeed, the nobility is known to have had their personal barber-surgeons who acted as personal physicians. When Baron Klaus Fleming the elder suddenly fell fatally ill in the year 1597, it was his barber-surgeon (who also happened to be called Markus), who read him the Holy Scripture in his last hour.²⁹

The rules of barber-surgeons expressed expectations that the representatives of the craft had studied abroad.³⁰ Since several of the barber-surgeons seem to have had 'foreign' names, they may only not have been studying abroad, they may have been foreigners. Visits and study tours were typical of early modern European experts in medicine and surgery and, especially in the latter half of the 17th century, Stockholm grew into an international network of expertise.³¹ Little is known about Markus Zadoch's background, and the family name is not otherwise known. He might have been born in the 1570s or even earlier, as by the early 17th century he is an established barber-surgeon.³² Markus seems to have died in September 1625 at the latest, after carrying on the trade for at least a quarter of century.³³

Amputation and treating injuries were crucial skills and tasks for a barber-surgeon, and the turn of the 17th century saw new developments in amputation techniques. As the means of treating the pain and blood loss were limited, the operations had to be quick. It has been estimated that in the times of Master Markus, a professional barber-surgeon was able to amputate a limb in a couple of minutes, with one cut, without removing his scalpel. Before the antiseptics the risk of death due to infection was estimated to be 60%.³⁴

WAR AND WORK: Treating the Crown's servants

When someone got hurt while employed by the Swedish crown, the state paid his medical bills; in other words, the barber-surgeon's treatment. The bills of Master Markus Zadoch show that this principle applied to soldiers, craftsmen and other workers alike. Most of Markus's patients were either wounded soldiers or those who got hurt while working in shipbuilding and maintenance in Skeppsholmen (Skeppsgården) and on the warships. In addition, he treated several people who happened to get into some kind of accident in the Royal Castle or elsewhere in town.

During 1608–19, Master Markus treated 352 patients (Fig. 1), the busiest year being 1611 when he had 82 wounded or injured soldiers and workmen to treat.³⁵ His workload then decreased, and in 1619 he saw only seven patients. Apparently, a barber was not called to treat any minor injuries. Although he worked as a kind of pre-modern staff doctor of Skeppsholmen, patients always needed a referral from someone in a leading or managerial position to get treatment. Those who signed the referrals were often high-ranking officials like the admiral himself. The referral was required because, in addition to his fixed salary, master Markus was paid an additional *daler* for each patient.³⁶

Descriptions of the incidents and injuries are short, such as 'got hurt', 'hit himself on the leg' or 'fell under a sawblade'. Sometimes the injuries or circumstances are not described at all. Judging from the descriptions, the victims had all kinds of cuts, contusions, bone fractures, head injuries and

burns, many of them quite severe.³⁷ The patients were all men except for a maid who had fallen from somewhere, and a soldier's wife who had been beaten by the skipper of a warship.³⁸

As Markus was mostly working in Skeppsholmen, he was certainly familiar with all kinds of wounds that woodworking tools like axes and sawblades could cause. It is hardly surprising that building and maintaining ships was dangerous. In 47 cases it is particularly mentioned that the victim had hit himself, and in addition came all other injuries a carpenter could have.

Unsurprisingly, falling seemed to be a typical work hazard. In 16 cases, the pa-

tients had fallen badly, either on board (presumably from a mast), on stables, on some construction site and in two curious cases at the Royal castle: someone had fallen between floors and in 1616 an unfortunate worker fell while installing a big clock on the castle's main tower, the Tre Kronor.³⁹

Many of Master Markus's patients were soldiers, a great many wounded in battle. The site of the battle is usually not mentioned, but at least in 1611 several soldiers were wounded 'outside Kalmar', meaning that they were on board a warship in a battle against the Danes. One soldier was bought from Russia and one from the battles of Livland. There are also cases where the patient had been abused by soldiers or mercenaries. It was not only the combat that was devastating: the camping conditions were often deadly, too, especially during winter. There are reports of hundreds of soldiers who either froze to death or got their extremities frostbitten on the eastern front at the end of the 16th century. Badly frozen limbs had to be amputated, and those who survived the operation were taken by ship to Stockholm and to the schoolhouse, which, in words of a chronicler, 'was thus turned into a hospital, God have mercy on us'.⁴⁰

Working with artillery and other weapons was a hazardous activity even beyond the battle. In 1615, two people were injured when moving heavy guns to another place in town. Next year, one soldier crushed his fingers between cannon balls, and another was accidentally hit in the eye by his comrade's handspike, a tool that was used to load cannons. In 1611, Master Markus treated three soldiers who had been burned in a gunpowder explosion on the warship 'Hollandske Svanen', and there were also others who had burned themselves when handling gunpowder.⁴¹

Master Markus's medical bills do not give details on how he treated his patients. However, something can be deduced just by looking what kind of injuries they had. It seems that he and his servants

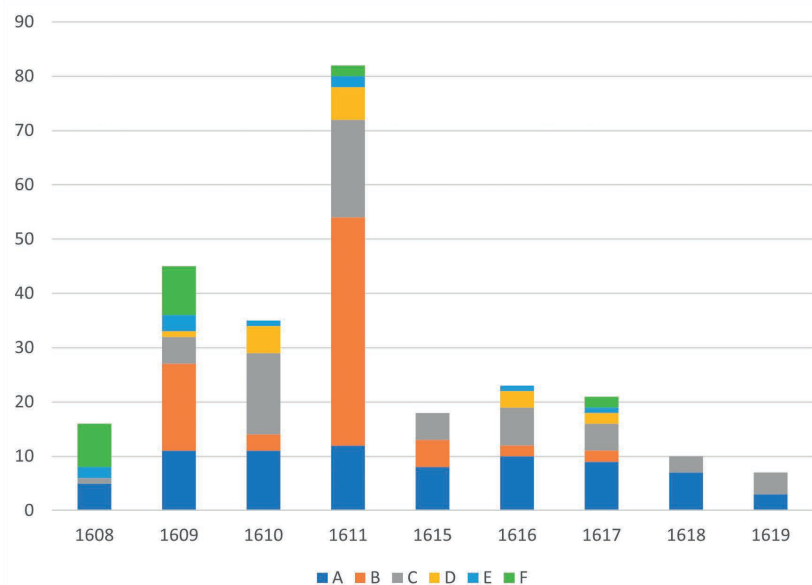

FIGURE 1. Patients of Master Markus according to documents in Strödda kamerala handlingar, vol. 37. There is no data for years 1612–1614. A – Carpenters, craftsmen, smiths and others who were injured in building ships and doing other construction work, maintenance, etc., including carpenters on ships, mainly on Skeppsholmen. B – Soldiers who were wounded in battle or dealing with guns and ammunition, excluding soldiers who belonged to the crews of warships. C – Warship crew, such as captains, boatmen and 'bysseskyttare'. D – Servants, civil officers. E – Others. F – Not mentioned.

had a routine to fix the never-ending injuries in which a timberman had hit himself on the leg while working in Skeppsgården. He also knew what to do with bone fractures, eye and head wounds, gunshot wounds, bruises, burns and frostbite.⁴²

In today's world, many of the wounds master Markus treated would be imaged by x-rays or more sophisticated methods and would also require surgery and extensive medical care at a hospital. Many of the incidents sound quite severe: gunpowder explosions, bad falls, getting shot in the knee or hit by a falling tree in the forest or a load of timber in Skeppsholmen. The records boldly state that master Markus had 'bound up and healed' all the patients he billed – but it is likely that while Markus and his colleagues could treat wounds and save lives, their patients were often left crippled, blind or otherwise disabled. From evidence elsewhere in Europe it is known that new experiments with prostheses were made during the period, but little is known of the Nordic situation.⁴³

VIOLENCE AND ILLNESS: The barber-surgeon as a forensic expert

Master Markus and his colleagues appeared frequently in town court sessions. They acted as experts and witnesses and also settled their more private affairs in courts. The court records of Stockholm, *Tänkeböcker*, show that barber-surgeons were respected experts and craftsmen and had a prominent role in Stockholm's everyday life.

Most importantly, barber-surgeons acted as 'coroners' in cases of homicide and violence. Their duty was to examine the victim and his or her injuries and give a statement at the court proceedings. The purpose of this examination was to find out if the deceased was a victim of a homicide. If a person died days or weeks after being battered, it was difficult to decide whether death was caused by the assault. Likewise, it was not uncommon to find decaying bodies, often in the water, which made the task even more challenging.⁴⁴ In Stockholm, the forensic duties of the barbers were not as difficult: Markus did not have to examine decaying or unidentified corpses, and, as Stockholm was a crowded, socially tight-knit town, circumstances of the incidents and deaths were usually well known and there were many eyewitnesses.

Although Master Markus obviously had more medical expertise than local sheriffs, his statements do not reflect special forensic knowledge. He just describes the wounds briefly and makes a vague statement on whether the victim's death was caused by violence. Sources do not mention autopsies, and the inspection of the body was superficial, at least compared with the autopsies that were performed in 16th Italy as a part of forensic investigations.⁴⁵ A typical example is the case of a maid who was found dead in a sauna. Master Markus's statement was that as far as he and 'honest men and women' who inspected the body could determine, she had been 'killed by fumes and choked in the heat'.⁴⁶

From 1604 to 1620, Master Markus appeared as a medical witness in 12 cases, and his journeyman in two cases. Victims, defendants, and the nature of the cases vary from domestic abuse to street violence and fatal accidents. Typically, when a case was to be handled at the court, the authorities ordered Markus to examine the body, and he was usually followed by other reliable men. In high-profile cases he was not the only forensic expert. Elsewhere in Europe as well, the signs on the bodies were interpreted by several officials, and not all witnesses were members of the medical community.⁴⁷

In 1618 a drunken merchant had an argument in the street with the mayor of Stockholm and was, somewhat harshly, taken into custody and thrown into the town jail. When the merchant was released, he was very poorly, and his wife claimed that he had been abused. He died shortly there-

after. The case was taken extremely seriously, and an investigation was ordered by the King himself. All the master barber-surgeons of Stockholm testified in court: Alexander, Markus, Baltzar and Timoteus. Ordered by the Mayor himself, in addition to four members of the city council, they had all visited the ailing merchant before he passed away to see whether he had been assaulted or not. The barber-surgeons witnessed that the merchant only had old wounds that could not have been fatal. According to the four experts, he had died of a 'poisonous' and violent febrile illness. The medical history of the deceased was also researched, and a *badare* whose journeyman had nursed him after a riding accident acted as witness.⁴⁸

When a local man was suspected of killing his maid, he asked Markus and four other men, including the bailiff, to witness that the body of the deceased girl showed no signs of violence. Judging from the fact that they claimed to have inspected the body right after the death, the husband had immediately realized that he needed this kind of evidence and called Markus and the others to examine the body.⁴⁹

In most cases the barber-surgeons described the victim's injuries and opined on whether they could have caused the death. In 1611, Master Markus testified in a case where a steward's widow was accused of killing her previous employee who had insulted her late husband. Right after the death of this woman, Markus came to her house with several others: another barber called Hans, a councilman and the bailiff and one other man. Markus said that the deceased wife, Ingrid, had been hit on the head with a heavy stick with a twig on it. There was no large wound on her head and the skull was intact. Several other people, who had no medical background but who had visited the deceased also described the wounds in court. The steward's widow was eventually fined for manslaughter.⁵⁰

HEALING AND CARING: Barber-surgeon and his professional skills

The unfortunate death of a man called Niclas von Gersdorp in 1617 revealed interesting details about the barber-surgeons' working methods and the pride they felt in their work. Von Gersdorp, who was of German origin, had visited the barber of Count palatine Johan Casimir, Fridrich Knoplen, for blood-letting. Blood-letting was a common 'medical' procedure based on the humoral theory and perceived imbalance of the bodily fluids. A few days later, von Gersdorp died. Master Marcus told the court that in the evening after the blood-letting, von Gersdorp had gone to sauna where 'the heat' got in his arm. When he eventually called for help, Master Markus and the *magister medicinae* who accompanied him could see that the arm was swollen and leaked pus. The *magister medicinae*, in other words a theoretically trained doctor, predicted that von Gersdorp would not live ten days. Master Marcus was more hopeful and treated the patient with some kind of 'chur', a course of treatment. At first, this seemed to help and the patient started to eat again, but eventually, he perished.⁵¹

From a 21st century perspective it is easy to deduce that the most likely cause of infection was unsanitary blood-letting, but neither Master Markus or the *magister medicinae* blamed the court barber. They too emphasized that von Gersdorp had called for them too late. Had he done it sooner, the *magister medicinae* claimed, the arm could have been 'cut up' and healed 'from the inside'.⁵² In the guild rules, it was stipulated that if a person died after barber-surgeon's treatment, it had to be confirmed that it was not the fault of the barber-surgeon.⁵³ It seems that this is one reason for the court case.

Like the medical bills, court cases offer a few descriptions of how Master Markus and other barber-surgeons actually treated their patients. This is mentioned only if the act of violence had some extreme elements, like when a drunken man hit another on the head with his sword, and a barber

later removed 14 bone fragments from the wound, both large and small.⁵⁴ In 1616 Master Markus's journeyman tried to treat an infant whom its mother had suffocated by pushing a cloth into the child's throat. The journeyman wanted to remove the cloth with his 'instruments' but could see that the child was already dead.⁵⁵

There are some references to cases in which the barber was consulted to analyse diseases such as syphilis, which had become rife in early 17th century Europe. Often called 'the French disease', it spread quickly, especially among soldiers and prostitutes. It was a violent disease that killed more rapidly than later variants, and it disfigured the body, most visibly the nose.⁵⁶ Having the disease could result in annulled marriage contracts and other personal catastrophes.⁵⁷ In 1604, both Master Markus and the later barber Peter's journeyman had unsuccessfully treated patients who had this 'nasty disease' (*ellake sjukdomen*).⁵⁸ The previously mentioned man who had died after being incarcerated by the Mayor had also, according to Master Baltzar, had a 'forbidden disease' (*olåfflig sjukdom*) in his leg.⁵⁹ In 1623, a wife called Karin referred to Master Markus's medical opinion that Karin was *not* ill with the feared disease leprosy.⁶⁰ It is obvious that the differentiation between treating injuries and diseases was not yet clear, and there were hardly any physicians available in early 17th century Sweden; John III's Order for barber-surgeons was rather sketchy when it came to defining the limits of the profession.

Master Baltzar was even suspected of causing an abortion with his concoctions. This accusation was made by a woman who also accused Baltzar of making her pregnant. The woman admitted in court that this was a sort of revenge: she had been angry at Master Baltzar, who had promised to cure her husband, a soldier, of leprosy. He had trusted Baltzar and left the leprosy hospice. However, he had not gotten better, the army did not want him back, and he had no alternative but to become a beggar. The accusation thus proved to be unfounded, but it is evident that Baltzar had a reputation for making potions and treating infectious diseases. It was mentioned that his servants did go to a forest to collect 'grass' and even 'snakes'.⁶¹

WEALTH AND HONOUR: Social and economic status of a barber-surgeon

The barber-surgeon's status and prestige were not based simply on his own skills and competence. He was a member of barber-surgeon's guild, and as a *master* he was a respected craftsman, just as a goldsmith or a tailor was. The importance of the guild was manifested in 1617, when the barber-surgeons Alexander Raab and Balzhar came to court to mediate their disagreements, make a ritualized reconciliation, and promise to be loyal and obedient to their guild.⁶² As masters and members of the guild, the barber-surgeons also had journeymen (Sw. *mästersven*) who were trained in their master's profession and worked with him. According to the court records, the journeymen were not just apprentices but worked independently and also acted as forensic witnesses.⁶³

Honour was an essential element of Early Modern society. Defamation cases were common in courts, because public slanders threatened one's social reputation. Master Markus's journeyman also had to defend his honour in court. He had been drinking in his master's house with another man, who started to call him a thief and claimed that the journeyman should not work as a barber or drink with him but defend his reputation. Master Markus's wife and another guest appeared as witnesses.⁶⁴ Barber-surgeons also got involved in various rows and disagreements. There are three cases in which a barber was accused of assault and one in which a court barber was mentioned among the clientele of a prostitute.⁶⁵

Social status was obviously connected to wealth, the amount of which can be difficult to estimate. We don't have a comprehensive picture of Master Markus's sources of income or possessions. He lived in a big stone house he was able to renovate, and also owned or rented some kind of property outside the city centre, probably in Norrmalm.⁶⁶ Besides that, the only thing we know is that he had a woolen jacket, which his ex-maid stole in 1604.⁶⁷ In general, it is known that in the Baltic Sea region there were urban barber-surgeons who surpassed the wealth of goldsmiths, the most prestigious craftsmen.⁶⁸ In Stockholm, they are known to have lived in the central quarters of the old town.⁶⁹

When Markus was hired to work as a barber at the castle and Skeppsholmen, his pay-cheque consisted of a fixed salary plus a 'bonus' for every patient (1 daler). In addition, he could invoice extra costs. From November 24th, 1612, to October 24th 1619, the crown paid him a total of 2146 dalers 12 öre, which was a considerable amount of money. In addition, he got over 345 dalers for clothes, 332 barrels of grain and a large amount of butter, fish, meat, and hops.⁷⁰

Getting treated by a barber or his journeyman was not cheap, especially if the wound or illness required long-time treatment. In cases of violence, the court ordered the offender to pay the victim's medical expenses.⁷¹ This did not mean just dressing the wound. Sometimes the barber-surgeon took care of a victim for a longer time, and his bill could be substantial. Disputes over barber-surgeon's fees were not uncommon, and in 1607 a feud over this kind of larger bill even resulted in manslaughter.⁷²

It was expected that after a fight or other violent encounter, the assailant or other responsible party called the barber-surgeon to treat a victim of violence. If this was not done, one could end up in trouble. This was the case when a man was abused and imprisoned by the nobleman Herman Wrangel and his servants. A barber was not called to treat him, and 'blood putrified on his head', leading to the victim's death.⁷³

Master Markus's medical bills were brought to court in 1616 by a man named Nils Kure. Some years earlier, Kure had beaten up a peasant and, according to customary practice, paid for the barber's treatment. Kure claimed that Markus had not done his job but had taken Baltzar to help and therefore claimed his money back. Markus and Baltzar had to get a letter from the victim, in which the peasant thanked both barbers for their good care and told them that the men had cured him well. Master Markus and Nils Kure apparently had a tumultuous relationship, because Kure also accused Markus of calling him a rogue and a thief.⁷⁴

Reluctance to call the barber could be based on the cost of treatment. One reason for Nils Kure's anger was that Markus had prevented him getting cheaper treatment from a *badare*.⁷⁵ In one case a woman did not want to pay for Master Baltzar's medicine but had used her own oil made of juniper berries to treat her husband's contusion.⁷⁶ The blood-letting victim von Gersdorp asked for help when he was already dying. Ingrid, the woman who eventually died of the injuries caused by the steward's widow, was asked by another woman if she wanted the barber to be called. 'What would I do with a barber, I'm not dying', said the dying woman.⁷⁷

Although the barber's medical bills were a subject of constant dispute, barber-surgeons themselves were not that rich in general. The court records include attached tax registers. For some reason Master Markus never appears in these records – maybe his service to the Crown had resulted in some special arrangements or exemptions.⁷⁸ His colleagues' taxes are listed however, although not consistently. Masters Baltzar and Timoteus also lived in the heart of Stockholm. Master Baltzar had a wife, a maid and a journeyman in his household; Master Timoteus also had a wife, and daughter and a journeyman – the profession was organized within the framework of family and household.⁷⁹ It is likely that maids and other servants were not always registered – but the sources nevertheless show that the barbers' households were not very large. The modest amount of tax Baltzar paid places him

in the same category as hatters, accountants and other craftsmen, far below the local goldsmith and other wealthier members of the community.⁸⁰

Master Markus's residence, however, was grand and located in the heart of Stockholm by the main square (*Stortorget*), at the corner of Svartmangatan. He did not own the house himself. In 1604, he contracted with a Russian interpreter's widow, her son and son-in-law, a goldsmith in Turku, Finland. The medieval stone house was in need of repair, and the owners could not afford the renovation themselves. Master Markus offered to renovate both the interior and exterior of the house on the promise that he could live there rent-free for eight years. If the renovation costs exceeded 200 dalers, the owners promised to pay the excess cost. Markus also got the right of first refusal if the house was to be sold after the contract period.

Master Markus lived at the corner house of Stortorget and Svartmangatan for circa 20 years. In 1620, it was stated that the family who owned the house had paid all the renovation costs and that Master Markus now paid normal rent. After his death, in 1625–26, there was a lengthy dispute about the house, as some relatives of the owners made different claims to the house and the rental income.⁸¹ In the next decade, the house was bought by another barber-surgeon, Hans Henning, who apparently made significant renovations. According to the archaeological reports, the current size and façade of the house apparently date from the 1640s, not from the time of Master Markus.⁸² However, he seems to have done extensive renovations that may have left some traces.

The location could not be more central: by the main square right behind the royal castle, and within a short distance of everything, even Skeppsgården. When someone needed a barber, he was nearby. It is not known whether he received patients in his house, and his house is mentioned in only one court case. In 1605, brawling German mercenaries shot to death one of the town's guards and severely wounded another. As this happened on the main square in front of Master Markus's house, he could hear the gunshots and immediately saw that someone was lying dead on the ground.⁸³

CONCLUSION

Barber-surgeon master Markus and his colleagues were appreciated and important members of their society: both the city of Stockholm and its medical community. The duties of Master Markus were divided into two parts. First, he worked for the Crown, healing and binding those who had been injured in the Crown's service. Second, Master Markus and other barbers often acted as forensic experts in court. Master Markus had a clear role defined by the rules of the guild on the one hand, and the needs of the Crown and the town on the other. He had a specific skillset, which made him a specialist in injuries of both the living and cadavers. This skill defined his role in relation to other members of the city's evolving medical community, physicians and apothecaries and bathing attendants. In some cases, the roles seemed to overlap.

Those who were injured in the service of the Crown had a right to the services of a barber-surgeon, however the operation had to be accepted at a high administrative level. When it came to injuries caused by violence between private persons, the guilty party alone was charged for the treatment. If there were only minor injuries, people seem to have hesitated calling the barber-surgeon, fearing the cost of the treatment.

Master Markus cured injuries according to the expectations set by his craft and, as an artisan, he was clearly an experienced professional whose work was well organized and who would not be startled at the sight of injured and mutilated bodies. Many accidents, such as falls or having limbs crushed or hurt by artillery, led to very severe injuries, treating which must have been very demand-

ing with the tools available at the time. Neither conflicts between barber-surgeons or physicians can be observed in the court material nor a hierarchy between these professional groups in the same way as in Italy, for example. It is obvious that the professions were not yet clearly defined and there was hardly any surplus of medical and surgical experts. It was only in the latter half of the 17th century that the new regulations and a growing number of professionals led to a clear division of tasks, reflected by the founding of *Societas Chirurgica* and *Collegium Medicum*.

Although there were recurring quarrels about the payments to the barber-surgeon and the costs were a reason to try to avoid unnecessary treatments, barber-surgeons were not among the wealthiest artisans of the town. In these circumstances, Master Markus's renovation project seemed like a good strategy to raise his social status and to get a residence in the better quarters of the town.

It is essential to understand that while the modern hairdressing-image associated with the word 'barber' is hugely misleading, barber-surgeons were not modern doctors either. Master Marcus and his colleagues were craftsmen, not scientists, and thus they have been often forgotten when historical research has been more concerned with the emerging and now prominent professions of physicians and surgeons. In their days, however, Master Markus and his colleagues knew how to bind and help people who were bleeding and badly injured. It made them an indispensable part of city life.

Mirkka Lappalainen, PhD, is university lecturer of history and currently vice dean of the Faculty of Arts, University of Helsinki. Her speciality is 17th century Sweden and Finland, especially administrative and legal history. She has known Georg since the 1990s and shares his interest in the history of mining.

Anu Lahtinen is a Professor of Finnish and Nordic history at the University of Helsinki. Her main fields of interest include early modern social history and history of elites. She has known Georg since the turn of the millenium, thanks to many article and book projects related to the history of nobility.

NOTES

- 1 RA, Landskapshandlingar, Upplands handlingar, Stockholms slott 1615, f. 32, picture A0045725_00113.
- 2 RA, Strödda kamerala handlingar vol. 37 f. 46, picture A0071048_00138. See also Lindberg 2017, 82.
- 3 After the early 1620s, Master Marcus is mentioned only sporadically, and in September 1625 he is referred to as dead. SSTB XIV, 515.
- 4 Rintala 2006: 13–5.
- 5 Forss 2024: 57–63; Krogus 1938: 15–6, 49–58; Lindberg 2017: 31; Pesonen 1980: 10; Rintala 2006: 15–6, 42–6; Sjöberg 2024: 205–6.
- 6 See, for example, Hausse 2023; Skuse 2021.
- 7 Ojala 2014; 2021.
- 8 Fors 2014: 473–94; Lindberg 2017.
- 9 Carnevale 2020; de Ceglia 2020: 8–13. For early modern Sweden, see also Koskivirta 2009: 296–303.
- 10 *Svenska Akademiens Ordbok* (SAOB), s.v. *barberare*, *bardskärare*; Sjöberg 2024: 205–6, 208–9.
- 11 Sachs, Bojunga & Encke 1999: 1088.
- 12 In the military service, the barber-surgeons have often been called by the Swedish title *fältskäre* (Fin. *välškäri*), however the title was used later with a somewhat negative implication. SAOB, *barberare*, *fältskäre*.
- 13 See, for example, Krogus 1938: 55–58; Pesonen 1980: 11–7; Rintala 2006: 15–6; Wolff 2020: 475–6, 483–4.
- 14 For the *Collegium Medicum*, see Lindberg 2017: 33–4; Pesonen 1980: 11–3. For craft regulations, see Ojala 2014: 78–80.
- 15 Ojala-Fulwood 2021: 20, 104; *Skråordning 1571*, published by Klemming 1856: 239–48.
- 16 See Ramsay 1924: 220.
- 17 *Skråordning 1571*, published by Klemming 1856: 239–48; Sjöberg 2024: 206–7.
- 18 Lindberg 2017: 31; Ojala 2014: 78–80.
- 19 *Skråordning 1571*, kap. 1.
- 20 *Skråordning 1571*, kap. 16, kap. 18; Ojala 2014: 155, 219.
- 21 Sjöberg 2024: 207.

- 22 *Skråordning 1571*, kap. 24.
- 23 Krogius 1938: 49–58; Ojala 2014: 182, 250–2; Rintala 2006: 13–5.
- 24 Fors 2016: 475.
- 25 *Skråordning 1571*, kap. 25; Ojala 2014: 81–2; Sjöberg 2024: 207.
- 26 ‘Bockart Selichman’ and barbers ‘Bårcholt’ and ‘Bårkult’ probably also refer to master Baltzar Salinus. On Salinus, see also Krogius 1938: 58; Fors 2016: 484.
- 27 RA Kungliga arkiv, Konung Gustaf II Adolf, List of people at the royal court 1617, picture A0073421_00328, List of people at the royal court 1627–28, picture A0073421_00340; STTB V June 20th, 1604, 246–247; STTB VI June 15th, 1605, 23; STTB VII Mantals register 1607, 256–258; November 16th, 1612, 217; taxation record 1613, 319, taxation record 1613, 319; STTB VIII Mantals length 1614, 265; August 16th, 1615, 212, July 16th, 1614, 241; STTB IX January 8th, 1616, 8; May 3rd, 1617, 228–230, taxation records 1617, 496, 508; STTB X November 4th 1618, 162, April 24th 1618, 377–382; for Jacob Robertson see Fors 2016: 480.
- 28 *Skråordning 1571*, kap. 24.
- 29 Lahtinen 2018: 131.
- 30 *Skråordning 1571*, kap. 3.
- 31 See Grell, Cunningham & Arrizabalaga (eds.) 2010 in its entirety. For Stockholm and medical communities, see Fors 2016: 474–5.
- 32 In 1616, a court case against the catholic Johannes Messenius mentions that Messenius had benefited from the connections of a certain barber-surgeon Markus when sending his texts to Danzig (Gdansk). If this person was identical to the town’s barber-surgeon Markus, that might give some idea of where Markus was from. Garstein 1980: 385.
- 33 Markus is mentioned as dead (with the letter ‘s.’ for Sw. *salige*, ‘late lamented’) in September 1625. See STTB XIV, 515.
- 34 Sachs, Bojunga & Encke 1999: 1088.
- 35 RA Strödda kamerala handlingar, vol. 37. Master Markus Zadoch.
- 36 RA Kungliga arkiv, Konung Gustaf II Adolf, Master Markus’s account, SE/RA/710003/01/II/6/K 20, picture: A0073422_00227; RA Strödda kamerala handlingar, vol. 37. Master Markus Zadoch. pictures A0071048_00123 - A0071048_00139.
- 37 RA Strödda kamerala handlingar, vol. 37. Master Markus Zadoch, pictures A0071048_00123 - A0071048_00139.
- 38 RA Strödda kamerala handlingar, vol. 37. Master Markus Zadoch, pictures A0071048_00123 - A0071048_00139.
- 39 RA Strödda kamerala handlingar, vol. 37. Master Markus Zadoch, pictures A0071048_00123 - A0071048_00139.
- 40 ‘Således bleff Scholaestugo Siukstugo Deus miseriator nostri’, Fleming, ‘Memoriale Chronicum’, 16–17.
- 41 RA Strödda kamerala handlingar, vol. 37. Master Markus Zadoch, pictures A0071048_00123 - A0071048_00139.
- 42 RA Strödda kamerala handlingar, vol. 37. Master Markus Zadoch, pictures A0071048_00123 - A0071048_00139.
- 43 About the prostheses and the ‘malleable body’, see Hausse 2023.
- 44 Ferragud 2020: 64–9; Lappalainen 2014: 427–8, 438–9.
- 45 Carraway Vitiello 2014: 147–150; Shotwell 2020.
- 46 SSTB X March 23rd, 1618, 26.
- 47 Carnevale 2020; De Ceglia 2020: 8, 13; Ferragud 2014; 2020: 67. On the development of forensic knowledge in the legal system, see Carraway Vitiello 2014; Ferragud 2014.
- 48 SSTB X April 24th, 1618, 377–82.
- 49 SSTB VIII October 11th, 1615, 141–2.
- 50 SSTB VII October 21st, 1611, 131–7, October 30th, 1611, 139–141.
- 51 STTB IX November 17th 1617, 301.
- 52 STTB IX November 17th, 1617, 301.
- 53 *Skråorden 1571*, kap. 9.
- 54 STTB VI January 2nd 1608, 291.
- 55 STTB IX February 26th, 1616, 13–4.
- 56 Bollet 2004: 69–75; Gabriel 2013: 42, Skuse 2021: 57–9, 76–7; Wilson 1999: 152–60.
- 57 In the 1590s, Nobleman Erik Turesson Bielke, betrothed to noble Sigrid Brahe, was suspected of having contracted syphilis (Sw. *den onde Siuckdom*) and was given one year to prove the rumours false. *Abraham Brahes Tidebok*, 5. About Bielke’s marital affairs, see Lahtinen 2011.
- 58 STTB V June 20th, 1604, 247; July 18th, 1604, 262–263.
- 59 STTB X April 24th, 1618, 380.
- 60 STTB XIII, 458.
- 61 STTB XI November 8th, 1619, 148–151; Fors 2016, 484.
- 62 SSTB IX December 10th 1617, 318.
- 63 STTB IX February 26th, 1616, 14, May 3rd, 1617, 288–230; STTB X August 26th, 1618, 100–5.
- 64 STTB VII September 4th 1609, 55.
- 65 SSTB VIII July 16th, 1614, 241; STTB IX September 17th, 1617, 418; X November 4th, 1618, 162; XI January 19th 1619, 182.
- 66 STTB IX March 9th, 1616, 333.
- 67 STTB V February 15th, 1604, 172–3.
- 68 Ojala-Fulwood 2021: 162.

- 69 Ojala-Fulwood 2021: 255–6.
- 70 RA Kungliga arkiv, Konung Gustaf II Adolf, Master Markus' account, SE/RA/710003/01/II/6/K 20, picture: A0073422_00227. See also RA, Landskapshandlingar, Upplands handlingar, Stockholms slott 1609, f.47v, picture A0045616_00131; Stockholms slott, 1611, f.3, picture A0045641_00045.
- 71 STTB VII September 24th, 1610, 99, August 26th, 1612, 199, November 16th, 1612, 217; STTB VIII April 4th, 1614, 11; STTB IX December 18th, 1616, 194, February 5th, 1617, 204, November 24th, 1617, 308–309, September 15th, 1617, 415.
- 72 STTB VI April 22nd, 1607, 205.
- 73 SSTB VIII September 23rd, 1615, 128.
- 74 STTB IX July 15th, 1616, 100, July 17th, 1616, 102, July 20th, 1616, 104, October 23rd, 1616, 150.
- 75 SSTB IX July 20th, 1616, 102.
- 76 STTB X April 24th, 1618, 380.
- 77 STTB VII October 21st, 1611, 133.
- 78 For example, serving militia as a barber gave exemption from certain payments, see *Skråordning 1571*, kap. 6.
- 79 Sjöberg 2024: 207.
- 80 STTB VII, 284,319; STTB VIII, 265; STTB IX, 14, 496, 508.
- 81 SSTB XIV, 335, 343, 357, 509, 515; SSTB XV, 138, 141, 157, 285–287.
- 82 Bergman, Ekman & Ramström 2022: 9–11, 53–4; Wändesjö 2023: 10.
- 83 SSTB VI, september 16th 1605, 55–8.

BIBLIOGRAPHY

Abbreviations

RA = Riksarkivet

SAOB = Svenska Akademiens Ordbok

SSTB = Stockholms stads Tänkeböcker

Archival sources

Riksarkivet, Stockholm

Strödda kamerala handlingar

Kungliga arkiv

Konung Gustaf II Adolf, Handlingar rörande hovhållningen: hovförtäringen, kläder, räknenskaper

Landskapshandlingar

Upplands handlingar, Stockholms slott

Published sources

Fleming, Klaus Hermansson. *Memoriale Chronicum*. Grönblad, E. (ed.), *Urkunder upplysande Finlands öden och tillstånd i Slutet af 16de Och Början Af 17de århundradet*. J. Simelii Arfwingar, Helsingfors 1856, 1–30.

Klemming, G. E. (ed.) 1856. *Skrå-ordningar samlade af G. E. Klemming*. Samlingar utgivna av Svenska fornskriftssällskapet 13. Svenska Fornskriftssällskapet, Stockholm. (<https://litteraturbanken.se/f%C3%B6rfattare/KlemmingGE/titlar/Skr%C3%A5Ordningar/>, 22.6.2024) Here referred to as *Skråordning 1571*.

Stockholm stads tänkeböcker från år 1592 (SSTB) V–XXIII. (Various editors.) Stockholms stadsarkiv, Stockholm 1966–2009.

Literature

Bergman, Anna; Ekman, Tomas & Ramström, Annica 2022. *Kvarteret Cepheus 24, Gamla stan, Stockholm*. Arkeologgruppen, arkeologisk rapport 2022:19.

Bollet, Alfred Jay 2004. *Plagues and Poxes: The Impact of Human History on Epidemic Disease syphilis*. 2nd edition. Demos Medical Publishing, New York.

Carnevale, Diego 2020. *Visum et Repertum: Medical Doctrine and Criminal Procedures in France and Naples (17th–18th Centuries)*. de Ceglia, F. P. (ed.), *The Body of Evidence: Corpses and Proofs in Early Modern European Medicine*, Medieval and Early Modern Philosophy and Science 30. Brill, Leiden, 245–79.

Carraway Vitiello, Joanna 2014. *Forensic Evidence, Lay Witnesses and Medical Expertise in the Criminal Courts of Late Medieval Italy*. de Ceglia, F. P. (ed.), *The Body of evidence. Corpses and proofs in early modern European medicine*, Medieval and Early Modern Philosophy and Science 30. Brill, Leiden, 133–56.

De Ceglia, Francesco Paolo 2020. *Corpses, Evidence and Medical Knowledge in the Late Middle Ages and the Early Modern Age*. de Ceglia, F. P. (ed.), *The Body of evidence. Corpses and proofs in early modern European medicine*, Medieval and Early Modern Philosophy and Science 30. Brill, Leiden, 1–22.

Ferragud, Carmel 2014. *Expert Examination of Wounds in the Criminal Court of Justice in Cocentaina (Kingdom of Valencia) during the Late Middle Ages*. Turner, W. J. & Butler, S. M. (eds.), *Medicine and the Law in the Middle Ages*. Brill, Leiden, 109–32.

- Fors, Hjalmar 2016. Medicine and the Making of the City. *Isis* 107, 3/2016, 473–94.
- Forss, Charlotte 2024. The Body in the Bathhouse: Health and Bathing in Early Modern Sweden. Eyice, M. & Forss, C. (eds.), *Health and Society in Early Modern Sweden*. Amsterdam University Press, Amsterdam 57–82.
- Gabriel, Richard A. 2013. *Between Flesh and Steel: A History of Military Medicine from the Middle Ages to the War in Afghanistan*. Potomac Books, Washington, D.C.
- Garstein, Oskar 1980. *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia until the Establishment of the S. Congregatio De Propaganda Fide in 1622*. Volume II (1583–1622). Universitetsforlaget, Oslo 1980.
- Grell, Ole Peter; Cunningham, Andrew & Arrizabalaga, Jon (eds), *Centres of Medical Excellence? Medical Travel and Education in Europe, 1500 –1789*. Ashgate, Farnham – Burlington.
- Hausse, Heidi 2023. *The malleable body: Surgeons, artisans, and amputees in early modern Germany*. Manchester University Press, Manchester.
- Koskivirta, Anu 2009. Parantaja, kuolinsyytökijä ja syyntakeeton murhaaja. Välskäri-kirurgi Geissen veriteko yhteisöllisen kriisin kuvastimessa. Eilola, J. (ed.), *Makaaberi ruumis. Mielikuvia kuolemasta ja kehosta*, Historiallinen Arkisto 128. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 272–323.
- Krogius, Ali 1938. *Kirurgins historia i Finland intill år 1900*. Mercator, Helsingfors.
- Lahtinen, Anu 2011. The Marriage Process in the Light of Family Correspondence: A Comparative Perspective on the Swedish Evidence. Korpiola, M. (ed.), *Regional Variations in Matrimonial Law and Custom in Europe, 1150–1600*. Brill, Leiden, 251–73.
- Lahtinen, Anu 2018. Death with an agenda: Preparing for an aristocratic death in Reformation Sweden. Lahtinen, A. & Korpiola, M. (eds.), *Dying Prepared in Medieval and Early Modern Northern Europe*. Brill, Leiden, 124–41.
- Lappalainen, Mirkka 2014. Death and disease during the great Finnish Famine, 1695–1697. *Scandinavian Journal of History* 39, 4/2014, 425–47.
- Lindberg, Bo S. 2017. *Kirurgernas historia: Om badare, barberare och fältskärer*. Uppsala University, Uppsala.
- Ojala, Maija 2014. *Protection, Continuity and Gender. Craft trade culture in the Baltic Sea region (14th–16th centuries)*. Acta Universitatis Tamperensis 1074. University of Tampere, Tampere.
- Ojala-Fulwood, Maija 2021. *Perhe ja versta: Itämeren kaupunkien käsityöläiselämää keskiajalla ja uuden ajan alussa*. Gaudeamus, Helsinki.
- Pelling, Margaret 1986. Appearance and reality: Barber-surgeons, the body and disease. Beier, A. L. & Finlay, R. (eds.), *London 1500–1700. The Making of the Metropolis*. Longman, London – New York, 82–112.
- Pesonen, Niilo 1980. *Terveiden puolesta – sairautta vastaan: Terveiden- ja sairaanhoito Suomessa 1800- ja 1900-luvuilla*. WSOY, Helsinki.
- Ramsay, August 1924. *Esbo socken och Esbogård på 1500-talet*. Söderström & C:o Förlagsaktiebolag, Helsingfors.
- Rintala, Aarne E. 2006. Turun 1700-luvun kirurgit. *Hippokrates: Annales Societatis Historiae Medicinae Fennicae*. Suomen Lääketieteen Historian Seura, Helsinki, 13–69.
- Sachs, Michael; Bojunga, Jörg & Encke, Albrecht 1999. Historical Evolution of Limb Amputation. *World Journal of Surgery* 23, 1088–93.
- Shotwell, Allen 2020. Dissection Techniques, Forensics and Anatomy in the 16th Century. de Ceglia, F. P. (ed.), *The Body of evidence: Corpses and proofs in early modern European medicine*, Medieval and Early Modern Philosophy and Science 30. Brill, Leiden, 106–18.
- Sjöberg, Maria 2024. Gender Norms and Early Modern Healthcare: Barber-Surgeons in Sweden, c. 1600–1900. Eyice, M. & Forss C. (eds.), *Health and Society in Early Modern Sweden*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 199–224.
- Skuse, Alanna 2021. *Surgery and Selfhood in Early Modern England: Altered Bodies and Contexts of Identity*. University of Cambridge, Cambridge.
- Wilson, Philip K. 1999. *Surgery, skin and syphilis: Daniel Turner's London (1667-1741)*. Clio Medica. Editions Rodopi B. V., Amsterdam – Atlanta.
- Withey, Alun 2021. *Concerning Beards. Facial Hair, Health and Practice in England, 1650–1900*. Bloomsbury Academic, London.
- Wändesjö, John 2023. *Stortorget Svartmangatan: Arkeologisk undersökning i form av schaktningsövervakning*. Uppdrag arkeologi rapport 5/2023. Stockholms län, Stockholms kommun.

VARHAISMODERNIN AJAN ARKEOLOGIA PRO GRADU -TUTKIELMIEN AIHEENA SUOMALAISSA YLIOPISTOISSA

ABSTRACT

Historical archaeology has become an established field within Finnish archaeology, even without a specific chair in the universities. Archaeological fieldwork is increasingly being conducted at early modern sites owing to construction activities. In Finland, three universities, Helsinki, Turku, and Oulu, teach archaeology. In this article, master's theses on the topics concerning the early modern period, from 1520 to the beginning of the 19th century, are at the center of the study. The main question is whether it is possible to see differences between universities or are there temporal differences between the popularity of early modern topics. The source materials used are universities' open online repositories and registers of the conducted theses.

Asiasanat: historiallisen ajan arkeologia, pro gradu -tutkielmat, opiskelu, yliopistot, varhaismoderni aika

JOHDANTO

Tässä artikkelissa käydään läpi kolmen suomalaisen yliopiston, joissa arkeologiaa on mahdollista opiskella pääaineena (HuK ja FM tutkinnot), Suomen varhaismodernia aikaa tutkivia pro gradu -tutkielmia.¹ Varhaismodernilla ajalla tarkoitetaan tässä tekstissä keskiajan jälkeistä ajanjaksoa; 1520-luvulta ja Kustaa Vaasan valtaan noususta aina 1800-luvun alkupuoleen saakka, jolloin vuonna 1809 Suomi liitettiin osaksi Venäjän keisarikuntaa. Lähteenä on käytetty yliopistojen sekä niiden kirjastojen sähköisiä tietokantoja sekä yliopistohenkilökunnan laatimia listauksia opinnäytetöistä.

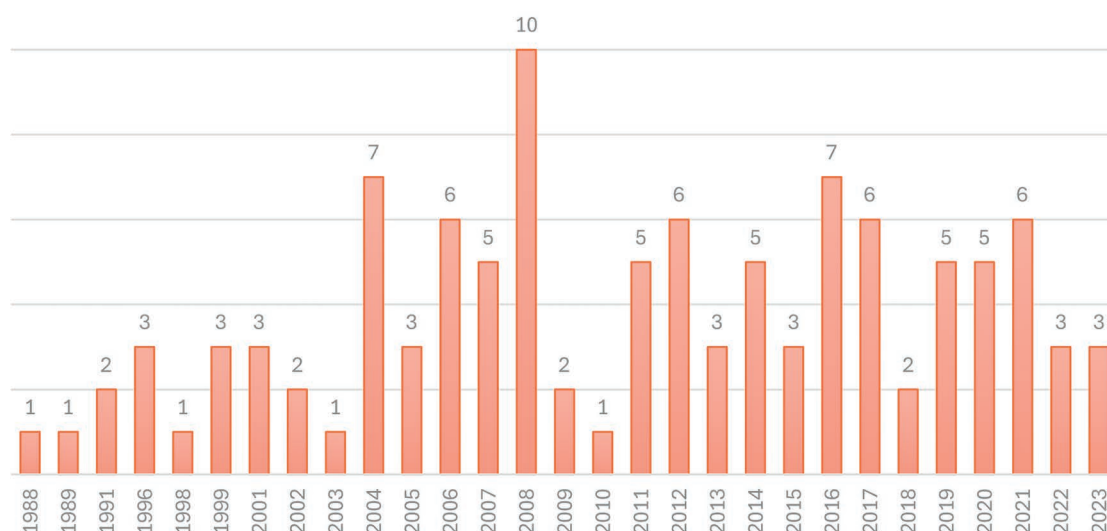
Arkeologian pro gradu -töiden aiheiden tutkiminen on kiinnostavaa, sillä sen avulla on mahdollista havaita laajempiakin arkeologian alan tutkimustrendejä. Keskeinen tutkimuskysymys on, millä tavoin kiinnostus tutkia varhaismodernia aikaa on muuttunut arkeologian opiskelijoiden keskuudessa viime vuosikymmeninä sekä minkälaisia aiheita varhaismoderniin aikaan liittyen on pro graduissa tutkittu. Onko yliopistojen välillä nähtävissä huomattavia eroja töiden aiheiden paikallisuudessa? Entä voidaanko aineiston perusteella osoittaa ajallisia tai yliopistokohtaisia eroavaisuuksia kiinnostuksessa tehdä pro gradu -tutkielma varhaismodernin ajan arkeologiaa koskevasta aiheesta?

Suomessa tehtyjä arkeologian alan opinnäytetöitä on tutkittu aiemminkin. Elina Mattila tarkasteli kandidaatintutkielmassaan Turun yliopiston arkeologian oppiaineen proseminaritöiden aiheita vuosilta 1967–2015.² Riku Kauhanen on puolestaan tutkinut valmistuneiden opinnäytetöiden (sekä kandidaatintutkielmat että pro gradu -tutkielmat) määrää.³ Myös Kauhanen kiinnitti tutkimuksessaan huomiota Turun yliopistossa laadittujen proseminaritutkielmien aiheisiin.⁴ Lisäksi Muinaistutkija-lehdessä on ainakin vuodesta 1996 vuoteen 2010 asti julkaistu katsauksia opinnäytetöiden aiheisiin Ajankohtaista-osiossa.⁵

ARKEOLOGIAN OPISKELU SUOMESSA

Arkeologiaa voi opiskella pääaineena Helsingin, Turun sekä Oulun yliopistoissa. Nykyisellään jokaisessa yliopistossa arkeologian opetus on osa laajempaa kokonaisuutta. Helsingin yliopistossa arkeologia kuuluu kulttuurien tutkimuksen kandiohjelmaan sekä kulttuuriperinnön maisteriohjelmaan, Turun yliopistossa arkeologian perusopinnot ovat yhteisiä historian perusopintojen kanssa ja Oulun yliopistossa puolestaan arkeologiaa opiskelemaan haluava hakee opiskelemaan kulttuuriantropologiaa ja arkeologiaa.

Vaikka Suomessa opetus on kaikkialla niin sanotusti yleistä arkeologiaa, erittelemättä tutkimusohjelmia, painottavat ja kuvaavat yliopistot esimerkiksi verkkosivuillaan opetustaan eri tavoin. Helsingin yliopiston verkkosivuilla arkeologian opintosuunnan kuvauksessa luetellaan seuraavia arkeologeille mahdollisia erikoistumisaloja: klassinen arkeologia, meriarkeologia, bioarkeologia kuten osteologia tai arkeobotaniikka, historiallisen ajan arkeologia ja keskiajan arkeologia.⁶ Tämän lisäksi meriarkeologia ja klassillinen arkeologia nostetaan vielä erikseen esiin lyhyiden kuvausten kanssa.⁷ Myös Helsingin yliopiston arkeologian professori Mika Lavento tuo esiin meriarkeologiaan erikoistumisen mahdollisuuden.⁸ Kulttuuriperinnön maisteriohjelman sivuilla kuvataan, että arkeologiasa voi tutkia mitä tahansa ajanjaksoa eikä yksittäisiä aikakausia tai menetelmiä nosteta tutkimuksen erityisiksi painopistealueiksi.⁹

TAULUKKO 1. Suomen yliopistoissa varhaismodernia aikaa koskevat arkeologian pro gradut vuodesta 1988 vuoteen 2023 (Helda 2023; Helka 2024; Jultika 2023; Lavento 2024; Oula-Finna 2024; OuluREPO 2024; Turun yliopisto 2023).

Turun yliopiston arkeologian verkkosivuilla mainitaan erikoistumisaloiksi erityisesti rautakausi ja historiallinen aika.¹⁰ Näiden lisäksi mainitaan tutkimusalueiksi Suomi sekä Itämeren piiri ja tiivis yhteys keskiajan Turun tutkimukseen.¹¹

Oulun yliopiston sivuilla kulttuuriantropologian ja arkeologian opiskelijoiden kuvataan pääsivän ymmärtämään menneitä ja nykyisiä kulttuureja esihistorialliselta sekä historialliselta ajalta aina nykypäivään saakka.¹² Maisteriopintoja käsittelevällä sivulla puolestaan todetaan Oulun yliopiston arkeologian opinnoissa painottumisena pohjoiset sekä arktiset kulttuurit ja osteologian kurssivalikoima.¹³ Erityisesti Oulun yliopistossa varhaismoderniin aikaan sijoittuvia väitöskirjoja on viime vuosina tehty useita.¹⁴ Timo Ylimaunun vuonna 2007 Oulun yliopistosta valmistunut väitöskirja oli ensimmäinen varhaismodernin ajan arkeologiaan keskittyvä väitöstutkimus Suomessa.¹⁵

Jos varhaismoderni aika luetaan osaksi laajempaa käsitettä, historiallisen ajan arkeologia, mainitaan sitä koskeva tutkimus kaikkien kolmen yliopiston arkeologian opinnoista kertovilla verkkosivuilla. Helsingin yliopiston osalta tieteenalan painotukset nousevat kaikkein vähiten esiin, sillä sivuilla mainitaan vain meriarkeologian opiskelun mahdollisuus sekä erikseen klassillinen arkeologia, mutta ei muulla tavoin tiettyjä painotuksia tutkimuksessa tai aikakausissa.

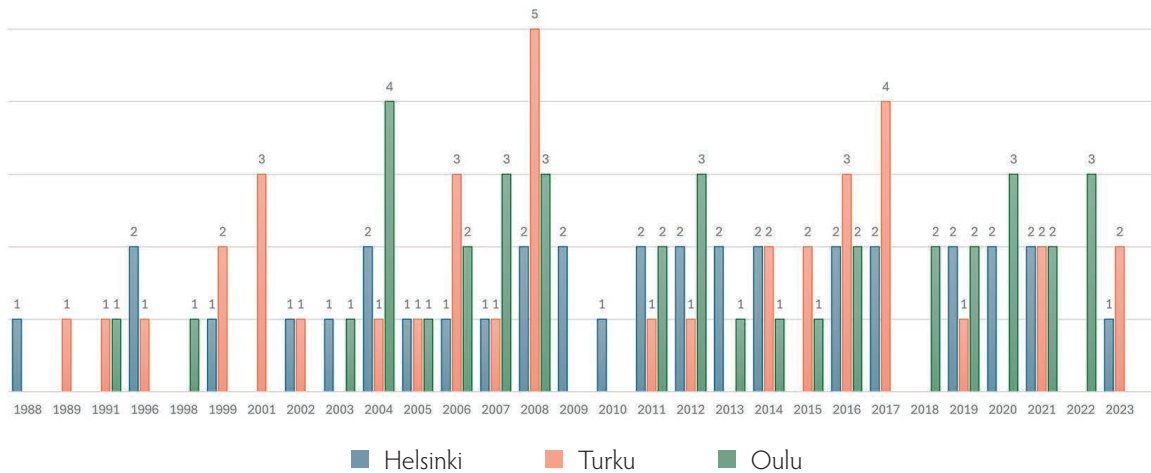
AINEISTO

Kaikilla kolmella arkeologiaa opettavalla yliopistolla on olemassa sähköinen tietokanta, josta hakemalla on mahdollista hakea sekä lukea oppinnäytetöitä. Helsingin yliopistossa digitoidut pro gradu -tutkielmat löytyvät Heldasta sekä digitoimattomat yliopiston kirjastosta Helkasta. Heldasta oppinnäytetöitä on mahdollista selata avainsanoilla hakemalla.¹⁶ Hakemalla kirjaston tietokannasta Helkasta hakusanalla ”arkeologia gradu” saadaan tuloksia yhteensä 234 ja ne ajoittuvat vuosiin 1945–2015. Nämä työt on mahdollista lainata kirjastolta paperisina lukusalilainaan.

Edellä mainittujen hakutulosten kattamattomuuden takia olen käyttänyt lisäksi lähteenä Helsingin yliopiston arkeologian oppiaineen vanhoja verkkosivuja, jonne on listattu kaikki oppiaineessa hyväksytyt pro gradu -työt vuosilta 1990–2017.¹⁷ Vuoden 2017 jälkeen tiedot perustuvat Helda-tietokantaan sekä arkeologian professori Lavennon laatimaan listaukseen vuosina 2017–23 valmistuneista pro graduista.¹⁸

Turun yliopistossa pro gradu -tutkielmat löytyvät UTUpub-verkkosivulta. Hakemalla oppiaineena ’arkeologia’ tulee osuvia yhteensä ainoastaan 32.¹⁹ Tämän lisäksi Turun yliopiston arkeologian oppiaineen verkkosivuilta löytyy 7.10.2023 päivätty listaus pro graduista vuoteen 1972 saakka. Tuon listauksen mukaan pro gradu -tutkielmia oli laadittu vuoden 2023 loppupuolelle mennessä yhteensä 184 kappaletta.²⁰ Tulostettuja pro gradu -tutkielmia säilytetään Turun yliopiston arkeologian oppiaineen arkistossa. Ainakin kaikki työt vuoteen 2017 saakka löytyvät tästä arkistosta. Lisäksi kaikki pro gradut ovat Turun yliopiston kirjaston kokoelmissa.

Oulun yliopiston Oula-Finna järjestelmästä hakemalla ”Opinnäyte > Pro gradu (–2012)” ja ”arkeologia” osuvia tulee yhteensä 112 vuosilta 1972–2012.²¹ Tätä uudemmat työt löytyvät hakemalla ”Opinnäyte > Maisterivaiheen työ” ja ”arkeologia”.²² Tällöin hakutuloksia tulee yhteensä 29 ja ne ovat vuosilta 2013–23. Oulun yliopiston toinen tietokanta, OuluREPO, antaa hieman erilaisia tuloksia kuin Oula-Finna.²³ Hakemalla hakusanalla ”arkeologia” tuloksia saadaan 680.²⁴ Tässä tekstissä käytän hakutuloksia, jotka olen saanut Oula-Finnasta sekä vuoden 2023 lopussa tehtyä hakua Jultika-tietokannasta, jossa varhaismodernia aikaa käsitteleviä graduja, joita ei tule hakutuloksena Oula-Finnasta, löytyi yhdeksän vuosilta 2013–21. Tietokantojen muutoksen ja niiden tietojen eroavaisuuden takia on mahdollista, että Oulun yliopistossa laadittujen arkeologian pro gradu -tutkiel-

TAULUKKO 2. Vuosina 1988–2023 tehty varhaismodernia aikaa koskevat arkeologian pro gradut Helsingin, Turun ja Oulun yliopistoissa (Helda 2023; Helka 2024; Jultika 2023; Lavento 2024; Oula-Finna 2024; OuluREPO 2024; Turun yliopisto 2023).

mien osalta kokonaismäärä ei välttämättä vastaa täysin todellista määrää. Oula-Finnan ja Jultikan tuloksiin olen lisännyt OuluREPO:sta hakusanalla ”arkeologia gradu” tulleet osumat, joita oli vuosilta 2012–19 yhteensä 32 ja vuosilta 2020–23 yhteensä 10.²⁵ Aineisto koostuu näiden kaikkien kolmen tietokannan hakutuloksista.

Rajaus varhaismodernia aikaa tutkivien pro gradu -töiden suhteen on tehty pääosin opinnäytetyön otsikon perusteella. Niissä tapauksissa, joissa otsikon perusteella ei ollut täysin selvää koskeeko työ varhaismodernia aikaa, on asia tarkistettu itse työstä. Useissa töissä aikarajaus ei ole vain varhaismodernissa ajassa, vaan historiallisessa ajassa laajemmin, esimerkiksi myös keskiajassa. Kuitenkin selkeästi modernit aiheet on jätetty tarkastelun ulkopuolelle, sillä niiden kiinnostukseen kohdistuva tutkimus olisi jo oma tutkimuksensa erilaisine tutkimuskysymyksineen. Taulukossa 1 on esitetty kaikki vuoteen 2023 mennessä valmistuneet varhaismodernin ajan arkeologiaa koskevat pro gradu -tutkielmat. Taulukossa 2 työt on jaoteltu yliopistoittain.

OPINNÄYTETÖITÄ KOLMESTA ERI YLIOPISTOSTA

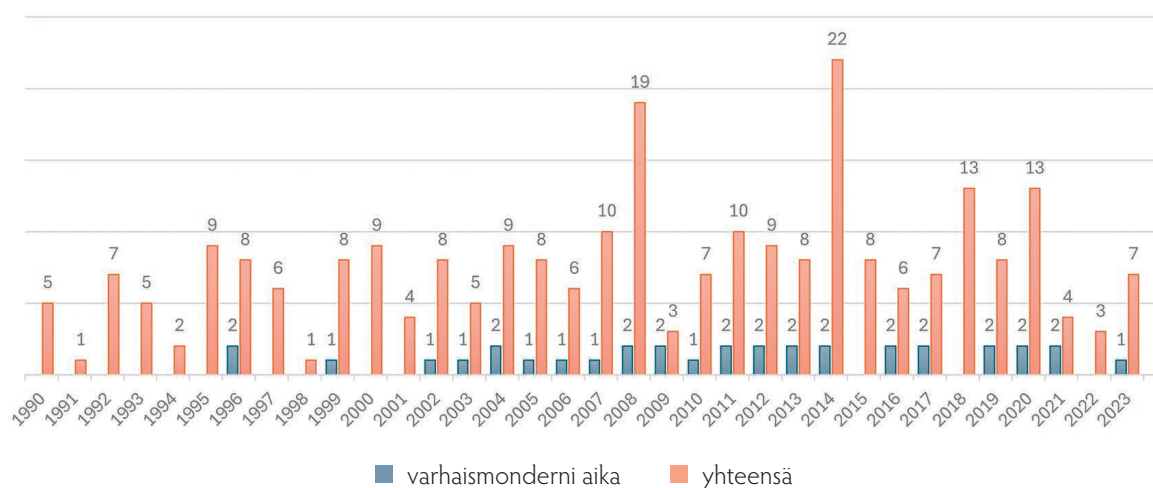
Seuraavissa kappaleissa käydään tarkemmin läpi laadittuja tutkielmia kolmen tarkastelussa olevan yliopiston osalta. Aineistossa keskitytään erityisesti vuosien 1990–2023 aikana havaittaviin eroihin ja mahdollisiin muutoksiin pro gradu -tutkielmien osalta, koska ennen 1990-lukua varhaismoderniin aikaan liittyviä töitä tehtiin ainoastaan kaksi.²⁶ Varhaismodernia aikaa käsittelevien pro gradu -tutkielmien suhde yliopistoissa kokonaisuudessaan valmistuneisiin töihin vuosina 1990–2023 on esitetty jokaisen yliopiston kohdalla erikseen taulukoissa 3, 4 ja 5.

Helsinki

Kuten taulukko 2 osoittaa ensimmäinen varhaismodernin ajan arkeologiaa koskeva pro gradu -työ Helsingin yliopistossa valmistui vuonna 1988, Markku Heikkisen Helsingin Vanhaakaupunkia koskeva ”Helsingin Vanhakaupunki: Vaasa-ajan kaupunki arkeologisena ja historiallisena tutkimus-

kohteena”.²⁷ Heikkisen gradu oli samalla ensimmäinen suomalaisessa yliopistossa arkeologian alalta valmistunut pro gradu -tutkielma, jonka aihe koski varhaismodernia aikaa. Kaiken kaikkiaan ennen 2000-lukua varhaismodernin ajan arkeologiaa käsitteleviä graduja tehtiin Helsingin yliopistossa kolme. Heikkisen tutkielman lisäksi tähän kategoriaan meneviä töitä olivat vuonna 1996 valmistuneet Marianna Niukkasen neljää Helsingin Vanhankaupungin rakennusta keramiikan kautta tutkiva työ sekä Minna Anttosen Suur-Ilomantsin ortodoksikalmistoa käsittelevä tutkielma.²⁸ 1990-luvun jälkeen määrä lisääntyi ja vuosina 2000–09 valmistui yhteensä 11 aihetta käsittelevää tutkielmaa. Seuraavien kymmenen vuoden aikana varhaismodernia aikaa koskevia graduja valmistui yhteensä 15. Vuosia 2015 ja 2018 lukuun ottamatta kaikkina vuosina töitä valmistui kaksi vuodessa (Taulukko 3).

Verrattuna pro gradu -tutkielmien määrään ja niissä tapahtuviin muutoksiin, pysyy varhaismodernia aikaa tutkivien töiden määrä tasaisena. Vuosina 1990–2023 Helsingin yliopistosta valmistui keskimäärin 7,58 pro gradu -tutkielmaa vuodessa. Kuitenkin määrissä on nähtävissä vaihtelua. Vuonna 2008 valmistuneiden gradujen määrä oli jopa 19 ja näistä vain kaksi käsittelee varhaismodernia aikaa. Samoin vuonna 2014 töitä valmistui yhteensä 22, mutta jälleen kaksi niistä käsittelee varhaismodernia aikaa. Seuraavat vuodet, joina pro graduja tehtiin yli kymmenen, olivat 2018 ja 2020. Vuonna 2018 mikään graduista ei tutkinut varhaismodernia aikaa, kun puolestaan 2020 tuo luku oli kaksi työtä kolmestatoista valmistuneesta tutkielmasta (Taulukko 3).

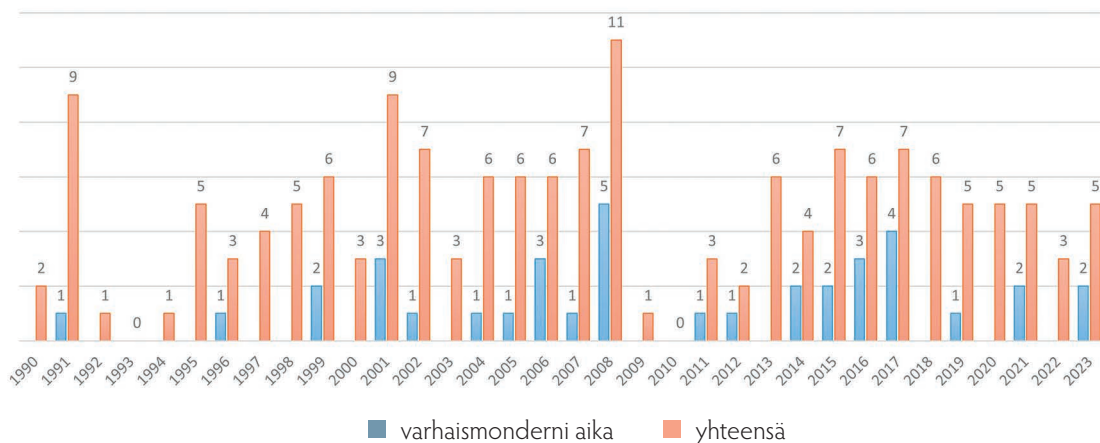
TAULUKKO 3. Vuosina 1990–2023 Helsingin yliopistossa valmistuneet pro gradu -tutkielmat (Helda 2023; Helka 2024; Lavento 2024).

Turku

Turun yliopiston osalta vuoteen 1972 ulottuvassa listauksessa ensimmäinen varhaismodernia aikaa käsittelevä arkeologian pro gradu on tehty Turussa vuonna 1989.²⁹ Tämä oli Marita Kykyrin puurakentamista Turussa vuosina 1300–1600 käsittelevä tutkielma.³⁰ Turun yliopistossa vuosien 1990–2023 välillä valmistuneet pro gradu -tutkielmat on esitetty taulukossa 4. Kykyrin tutkielman jälkeen seuraavat keskiajan jälkeistä ajanjaksoa koskevat gradutyöt valmistuvat vuosina 1991 ja 1996.³¹ Erityisesti ennen 1990-luvun alkua opinnäytetöiden aiheet näyttävät painottuneen rautakauteen. Vuonna 1999 töiden määrä lisääntyi vielä kahdella, joten Turun yliopistossa valmis-

tui varhaismodernia aikaa tutkivia töitä ennen 2000-lukua yhteensä viisi. Vuosien 2000–9 aikana Turun yliopistossa 15 pro gradu -tutkielmaa käsitteli varhaismoderniin aikaan lukeutuvia aineistoja tai kysymyksiä. Vuonna 2008 oppiaineessa valmistui yhteensä 11 gradua, joista viisi lukeutui tähän kategoriaan. Tuo määrä jää suurimmaksi koko tarkasteltuna aikana Turun yliopiston osalta. Tästä huolimatta seuraavien kymmenen vuoden aikana 2010–19 varhaismodernin ajan arkeologiaa käsittelevien gradujen määrä kasvoi, sen ollessa yhteensä 14 työtä 2000-luvun toisella vuosikymmenellä. Kuitenkaan vuosina 2010, 2013 sekä 2018 tähän kategoriaan meneviä töitä ei palautettu lainkaan (Taulukko 4).

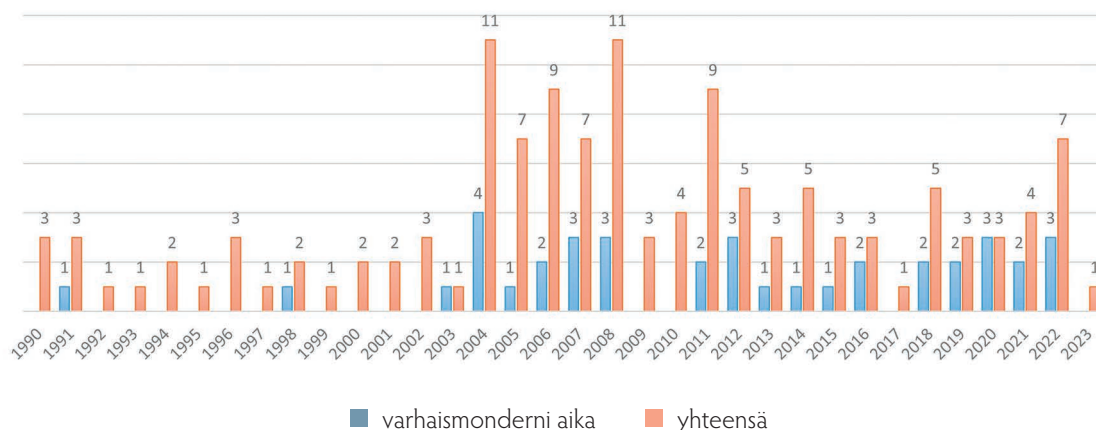
Suomalaisista kaupungeista Turku on ollut aktiivisimmin arkeologisten kenttätöiden kohteena.³² Ei siis ihme, että erityisesti Turun yliopistossa kaupungista peräisin olevaa arkeologista aineistoa on tutkittu myös pro gradu -töissä. Esimerkiksi vuoden 1998 Åbo Akademin päärakennuksen tontin kaivausten materiaaleista on tutkittu keskiaikaisten aineistojen lisäksi varhaismodernille ajalla ajoittuvia aineistoja.³³ Vuosina 2018–22 suoritettiin tähän saakka suurimmat kaupunkiarkeologiset kaivaukset Turun Kauppatorilla.³⁴ Kaivettu kohde ajoittuu vuodesta 1650 vuoden 1827 Turun palloon, jolloin se kärsi palosta ja alue kaavoitettiin kaupunkitonttien sijaan torialueeksi.³⁵ Tulevaisuus näyttää kuinka monta pro gradu -tutkielmaa tästä aineistosta mahdollisesti laaditaan.

TAULUKKO 4. Vuosina 1990–2023 Turun yliopistossa valmistuneet pro gradu -tutkielmat (Turun yliopisto 2023).

Oulu

Varhaismodernin ajan arkeologinen tutkimus on Suomessa ollut erityisen aktiivista Oulun yliopistossa.³⁶ Oulun yliopistossa valmistuneet pro gradu -tutkielmat vuosina 1990–2023 on esitetty taulukossa 5. Ensimmäinen varhaismodernia aikaa tutkiva pro gradu -tutkielma valmistui vuonna 1991. Se oli Merja Makkosen vaaleasta savesta valmistettuja piippuja tutkiva työ.³⁷ Ennen vuotta 2003 Makkosen gradun lisäksi valmistui yksi varhaismodernia aikaa koskeva pro gradu -tutkielma. 2000-luvun alkupuolelta lähtien määrä on kuitenkin vakiintunut, sillä vuoden 2003 jälkeen vuoteen 2023 asti, näitä töitä valmistui yhdestä neljään vuodessa, lukuun ottamatta vuosia 2009, 2010, 2017 ja 2023. Vuosina 2004 ja 2008 Oulun yliopistossa valmistui 11 pro gradu -tutkielmaa, mikä näyttäisi olevan poikkeuksellisen suuri määrä töitä yksittäisen vuoden aikana. Vuonna 2004 neljä yhdestätoista ja vuonna 2008 kolme yhdestätoista tutkielmasta käsitteli varhaismodernia aikaa (Taulukko 5).

TAULUKKO 5. Vuosina 1990–2023 Oulun yliopistossa valmistuneet pro gradu -tutkielmat (Jultika 2023; Oula-Finna 2024; OuluREPO 2024).

Yhteensä vuosien 2000–09 välisenä aikana valmistui 56 pro gradu -tutkielmaa, joista 14 käsitteli varhaismodernia aikaa. Vuosina 2010–19 tuo luku oli kokonaisuudessaan 41 työtä ja näistä 14 käsitteli varhaismodernia aikaa. Vuodesta 2020 vuoteen 2023 mennessä yhteensä kahdeksan gradua käsitteli varhaismodernin ajan arkeologiaa, kun kokonaisuudessaan graduja tehtiin 15 (Taulukko 5).

MITÄ TUTKITTIIN JA MISSÄ?

Suosio kasvaa 2000-luvulla

Historiallisen ajan arkeologia ja siihen lukeutuva varhaismodernin ajan arkeologia on yliopistoissa laadittujen pro gradu -tutkielmien aiheiden perusteella kiinnostanut suomalaisten yliopistojen arkeologian opiskelijoita jo 1980-luvulta lähtien. Tästä huolimatta varhaismoderniin aikaan ajoittuvat aiheet olivat ensimmäisen vuoden 1988 työn jälkeen ennen 2000-luvun alkua vielä melko harvinaisia. Enimmillään yhdessä yliopistossa valmistui viisi ajankohtaa käsittelevää gradutyötä samana vuonna; Turun yliopistossa vuonna 2008.

Ero töiden määrässä ennen ja jälkeen 2000-lukua näyttää selkeältä. Vuosien 1990–99 aikana, Helsingin yliopistossa vain 5,8 % ja niin Turun kuin Oulunkin yliopistoissa kummassakin 11,1 % valmistuneista pro gradu -töistä käsitteli varhaismodernin ajan arkeologiaa. Vuosina 2000–09 Helsingin yliopistossa valmistuneista pro gradu -tutkielmista 14,6 % prosenttia käsitteli varhaismodernia aikaa, kun puolestaan Turun yliopistossa vastaava prosenttimäärä oli 26,8 % ja Oulun yliopistossa 31,25 %. Yhteensä kaikkien kolmen yliopiston osalta vuosien 2000–9 välisenä aikana töiden kappalemäärä oli 98 varhaismodernia aikaa koskevaa pro gradu -tutkielmaa, joka on 22,2 % kaikista valmistuneista töistä.

2010-luvulla sama trendi jatkui ja vuosien 2010–23 välillä kaikkina vuosina tehtiin ainakin jossain kolmesta yliopistosta vähintään yksi pro gradu -tutkielma, jonka aihepiiri oli varhaismodernissa ajassa. Vuosien 2010–19 aikana varhaismodernin ajan arkeologiaa koskevia graduja valmistui yhteensä 43, joka on 22,9 % kaikista kolmesta yliopistossa yhteensä valmistuneista pro gradu -töistä. Tällöin Helsinki nousee ensimmäisen kerran yliopistoksi, jossa aihetta käsitellään graduissa kaik-

kein eniten, yhteensä 15 tutkielmassa, kun puolestaan Turun ja Oulun yliopistoissa luku on kummassakin 14. Kun otetaan huomioon kaikki valmistuneet pro gradu -työt yliopistoittain, huomataan kuitenkin, että Helsingin yliopistosta valmistuneista graduista vain 15,3 % käsittelee varhaismodernin ajan arkeologiaa. Sen sijaan Turun yliopistosta 30,4 % ja Oulun yliopistosta 31,8 % valmistuneista töistä osuvat ajanjaksoltaan varhaismoderniin aikaan. Suhteessa valmistuneiden töiden määrään varhaismoderni aika oli siis lähes puolet suositumpi aihe Turun sekä Oulun yliopistoissa verrattuna Helsingin yliopistoon.

Yhteensä kaikkien kolmen yliopiston osalta vuosien 2020–23 välisenä aikana töiden kappalemäärä oli 16 varhaismodernia aikaa koskevaa pro gradu -tutkielmaa. Prosentteina suhteessa kaikkiin valmistuneihin graduihin Helsingin yliopistossa 18,5 %, Turun yliopistossa 22,2 % ja Oulun yliopistossa 53,3 % kaikista valmistuneista töistä käsitteli varhaismodernia aikaa.

Ei ole yllättävää, että varhaismoderniin aikaan kohdistuvat pro gradut näyttävät kaikissa kaavioissa olevan vain pieni osa kaikkia valmistuneita graduja (Taulukko 3–5). Tästä huolimatta kaaviot osoittavat sen, että 1990-luvulta saakka varhaismoderni aika on selkeästi edustettuna, ja etenkin 2000-luvulle tultaessa se on valikoitunut ajanjaksoksi lähes vuosittain ainakin jossakin kolmesta yliopistossa.

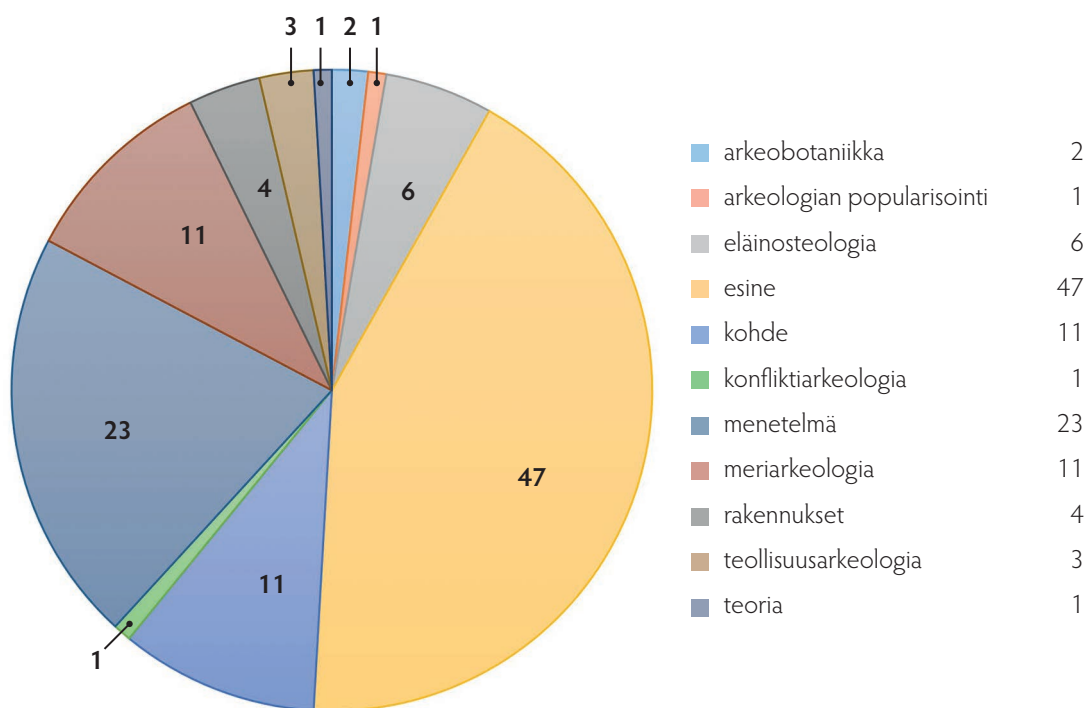
Kolmen yliopiston välillä voidaan tehdä joitakin eroja liittyen varhaismodernia aikaa koskeviin arkeologian alan pro gradu -töihin. Kaikkein eniten ajankohtaan liittyviä pro graduja on tarkasteltuna ajankohtana (1945–2023) laadittu Turun ja Oulun yliopistoissa, 38 kappaletta molemmissa. Helsingin yliopistossa määrä on puolestaan 35 pro gradu -tutkielmaa. Kaikkiaan pro graduja tehtiin 546 kaikissa kolmessa yliopistossa vuosina 1990–2023. Näistä töistä yhteensä 108 kappaletta eli noin 19,8 % käsitteli varhaismodernia aikaa. Eri yliopistoittain jakauma on seuraavanlainen: Helsingin yliopistossa 13,2 %, Turun yliopistossa 23,3 % sekä Oulun yliopistossa 29,2 % kaikista vuosien 1990–2023 välisenä aikana tehdyistä pro gradu -töistä käsitteli varhaismodernin ajan arkeologiaa.³⁸

Pro gradu -tutkielmien aiheet

Lukumäärien lisäksi kiinnitin huomiota tutkielmien aiheisiin (Taulukko 6). Aiheet on jaettu 11 erillaiseen ryhmään. Ryhmiin jakaminen ei ollut kaikkien tutkielmien kohdalle helppoa, sillä moni työ olisi voinut mennä useaan eri ryhmään. Tällä jaottelulla pyrittiin kuitenkin luomaan kokonaiskuva siitä, minkälaisista aiheista opiskelijat ovat pro gradu -tutkielmia tehneet. Taulukko 6 osoittaa, millä tavalla työt jakautuvat eri aihekategorioihin.

Kategoriaan ”Kohde” sijoittuvat sellaiset työt, joissa on keskitytty johonkin tiettyyn arkeologiseen kohteeseen, kuten esimerkiksi Helsingin Vanhaankaupunkiin.³⁹ Kuitenkin työt, joissa on tarkasteltu jotakin tiettyä esinetyyppiä, esimerkiksi keramiikkaa, yhdeltä kohteelta on sijoitettu ryhmään ”Esiine”. Muita esinekeskeisiä töitä olivat sellaiset, jotka tutkivat jotakin tiettyä esinetyyppiä tai kontekstisidonnaisia esineitä esimerkiksi hauta-antimia. ”Menetelmä” ryhmään lukeutuivat sellaiset tutkielmat, jotka keskittyivät jonkin tietyn menetelmän, esimerkiksi maatumauksen⁴⁰, testaamiseen tai käyttämiseen.

Kaikista aiheista suosituin oli esineitä tutkiva ryhmä, johon lukeutui yhteensä 47 työtä. Toisiksi eniten töissä keskityttiin tiettyyn menetelmään. Näitä menetelmäkeskeisiä töitä oli aineistossa yhteensä 23. Seuraavaksi yleisimpiä aiheita olivat meriarkeologiaan (11 kpl) ja tiettyyn kohteeseen (11 kpl) keskittyvät aiheet. Eläinten luita tutkivia tutkielmia pro gradujen joukossa oli yhteensä kuusi. Pieniä omia ryhmiään, jotka sisältävät yhdestä neljään työtä, olivat Arkeobotaniikka, Arkeologian popularisointi, Konfliktiarkeologia, Rakennukset, Teollisuusarkeologia ja Teoria.

TAULUKKO 6. Vuosina 1988–2023 tehtyjen varhaismodernia aikaa koskevien pro gradujen aiheet (Helda 2023; Helka 2024; Jultika 2023; Lavento 2024; Oula-Finna 2024; OuluREPO 2024; Turun yliopisto 2023).

Paikallisuus pro gradu -tutkielmissa

Helsingin yliopistossa kaikista varhaismodernia aikaa koskevista pro gradu -tutkielmista Helsingin kaupunkia ja erityisesti Helsingin Vanhaakaupunkia käsiteltiin yhteensä viidessä työssä.⁴¹ Sen lisäksi yhdessä työssä käsiteltiin Helsingissä sijainnutta Herttoniemen keramiikkatehdasta.⁴² Gustavssonin pro gradu -tutkielma puolestaan testasi maatulkausta menetelmänä Helsingin Senaatintorilla ja sijoittui siten Vironniemin Helsinkiin.⁴³ Helsinki oli aiheena vuonna 1990–2023 tehdyissä töissä 18,2 prosentissa kaikista varhaismodernia aikaa koskevista töistä. Muita lähialueita koskevia töitä olivat Vantaan kyliä koskevat pro gradu -tutkielmat.⁴⁴ Lisäksi esimerkiksi Porvoon sekä Espoon varhaismoderneista aineistosta tai kohteista on tehty pro gradu -tutkielmia Helsingin yliopistossa.⁴⁵ Mikäli myös nämä työt lasketaan paikallisiksi, paikallisia aiheita käsitteli kaikista vuosina 1990–2023 valmistuneista varhaismodernin ajan arkeologian töistä 33,3 %.

Turun yliopiston arkeologian oppiaineen emeritus professori Jussi-Pekka Taavitsainen (professorina 1995–2017) on todennut, että hänellä oli tarkoituksena osaltaan vaikuttaa siihen, että Turussa olemassa olevia historiallisen ajan kokoelmia hyödynnettäisiin arkeologisessa tutkimuksessa.⁴⁶ Turun kaupunki onkin ollut Turun yliopiston arkeologian pro gradu -tutkielmissa yleinen aihe, eikä tilanne ole poikkeava niissäkään, joissa tutkitaan varhaismodernia aikaa. Yhteensä 18 varhaismodernia aikaa käsittelevää työtä liittyy Turun kaupunkiin. Prosentuaalisesti 48,6 % Turussa vuosina 1990–2023 tehdyistä töistä käsitteli Turun kaupungin varhaismodernia aikaa. Työt käsittelivät esimerkiksi kaupungissa suoritettujen kaivausten löytöjä, rakenteita tai muita materiaaleja, kuten esimerkiksi luita. Edellä on jo mainittu Åbo Akademin päärakennuksen tontin kaivaukset, joiden

lisäksi nykyisen Aboa Vetus Ars Nova -museon alueella suoritettut kaivaukset ovat olleet useamman pro gradu -tutkielman aiheena.⁴⁷

Oulun yliopistossa aiheiksi olivat valikoituneet erityisesti Oulun sekä Tornion kaupunkeja koskevat aiheet. Painotus oli selkeästi Pohjois-Suomen varhaismodernissa ajassa. Vuonna 2005 julkaistussa teoksessa ”Historiaa kaupungin alla. Kaupunkiarkeologisia tutkimuksia Oulussa” Titta Kallio (nyk. Kallio-Seppä) tuo esiin Oulun yliopiston roolin kaupungin arkeologisessa tutkimuksessa.⁴⁸ Arkeologisista tutkimuksista, joissa yliopisto on ollut mukana, mainitaan yhteensä kolme pelastuskaivausta, neljä koekaivausta sekä kaksi inventointia.⁴⁹ Esimerkiksi Oulun Pikisaaressa, jossa sijaitsi pikiruukki 1600–1800-luvuilla, suoritettiin koekaivaus vuonna 2002 Oulun yliopiston arkeologian laboratorion toimesta.⁵⁰ Yliopisto jatkoi tutkimuksia Pikisaaressa myös myöhemmin.⁵¹ Vuonna 2004 valmistunut Aki Rossin pro gradu -tutkielma käsitteli Oulun Pikisaaren pikiruukkia.⁵² Myös Noora Perälä käsitteli Pikisaaren aluetta pro graduunsa vuonna 2022.⁵³ Erityisesti varhaismodernin ajan Oulun aineistoja⁵⁴ koskevia pro graduja tehtiin vuosina 2003–22 yhteensä 18, joka on 50 % kaikista noina vuosina tehdyistä töistä.⁵⁵ Vuosina 1990–2023 47 % kaikista varhaismodernin ajan arkeologiaa tutkivista töistä koski varhaismodernin ajan oululaisia aineistoja.

Tornio on Oulun ohella toinen pohjoinen kaupunki, joka näyttää valikoituneen pro gradu -tutkielmien aiheeksi Oulun yliopiston arkeologian maisteriopiskelijoiden joukossa. Varhaismodernin aineiston osalta Tornio oli tutkimuksen kohteena yhteensä yhdeksässä vuosina 2004–2020 valmistuneista pro gradu -tutkielmista.⁵⁶ Vuosien 1990–2023 välillä Tornio oli varhaismodernia aikaa koskevien gradujen aiheena 23,7 prosentissa kaikista töistä.

Arkeologian alan opinnäytetöitä aiemmin tutkinut Kauhanen on todennut, että aiheiden paikallisuus näkyi kaikkein vähiten Helsingissä tehdyissä töissä.⁵⁷ Sama näkyi myös tämän tutkimuksen aineistossa Helsingin Vanhakaupungin ollessa ainoa helsinkiläinen kohde, joka esiintyi useamassa kuin yhdessä pro gradu -tutkielmassa, jonka aikarajaus kattoi varhaismodernin ajan. Myös paikallisten aiheiden prosenttimäärät vuosien 1990–2023 aikana kaikista varhaismodernia aikaa koskevista töistä osoittavat, että Turun sekä Oulun yliopistoissa paikallisia, eli yliopistokaupunkiin liittyviä, aiheita käsiteltiin lähes puolessa töistä, kun Helsingin yliopiston osalta luku on alle 20 %. Yhteensä kaikkien kolmen yliopiston osalta paikallinen aihe oli valikoitunut tutkielmaan 38,9 prosentissa varhaismodernia aikaa käsittelevistä töistä viimeisen 33 vuoden aikana.

JOHTOPÄÄTÖKSET

Varhaismodernin ajan arkeologia näyttää vakiintuneen pro gradu -töiden aiheeksi suomalaisissa yliopistoissa. Siitä huolimatta näitä töitä ei valmistu joka vuosi. Ensimmäiset varhaismodernia aikaa käsittelevät pro gradu -tutkielmat tehtiin vuosina 1988 ja 1989. Tämän jälkeen seuraava aikakautta koskeva työ tehtiin kymmenen vuoden kuluttua. Vuosituhannen vaihtuessa näitä töitä on tehty joka vuosi. Sama kehitys on jatkunut 2010- ja 2020-luvuilla. Vuonna 2008 valmistui kaikkein eniten varhaismodernia aikaa koskevia pro graduja, yhteensä yhdeksän.

Kaikkien kolmen yliopiston osalta ennen 2000-luvun alkua varhaismodernia aikaa koskevat pro gradu -tutkielmat olivat vain pieni osa kaikista töistä. Helsingin yliopistossa niitä tehtiin yhteensä neljä, Turun yliopistossa viisi ja Oulun yliopistossa kaksi. Määrä on kuitenkin läpi vuosien melko tasainen kaikissa yliopistoissa. Vuonna 2008 Turussa valmistui viisi varhaismodernia aikaa tutkivaa pro gradu -tutkielmaa ja se on suurin määrä yhdessä yliopistossa saman vuoden aikana valmistututta työtä. Niin Turun kuin Oulun yliopistossa näitä töitä tehtiin vuosina 1988–2023 yhteensä 38 kappaletta, kun taas Helsingin yliopistossa hieman vähemmän yhteensä 34 kappaletta.

Tutkielmien aiheet luokiteltiin 11 eri ryhmään. Kaikkein suurin ryhmä, ja siten myös suosituin aihe, oli johonkin tiettyyn esinetyyppiin liittyvä tutkimus. Toiseksi eniten tutkielmissa keskityttiin jonkin menetelmän käyttämiseen aineistoa tutkiessa. Jako eri ryhmiin ei ollut täysin yksiselitteistä, sillä moni työ olisi voinut kuulua useampaankin ryhmään. Näiden ryhmien kautta saatiin kuitenkin kokonaiskuva siitä, minkälaiset aiheet useimmiten ovat valikoituneet varhaismodernia aikaa koskevien pro gradu -tutkielmien aiheiksi.

Paikallisuus näkyy jonkin verran töiden aiheissa. Ei ollut aineiston perusteella kuitenkaan tava- tonta, että esimerkiksi Helsingissä gradun aiheena olisi joko Turun kaupungin tai jonkin pohjois- suomalaisen kohteen aineistot. Sekä Turun että Oulun yliopistoissa käsiteltiin Helsingin yliopistoa enemmän paikallisia aiheita. Tulevaisuudessa kiinnostusta ja syitä valikoida tietty materiaali, me- netelmä, kohde tai ajankohta tutkielman aiheeksi voisi tutkia esimerkiksi arkeologian opiskelijoille suunnatulla kyselyllä.

Tia Niemelä is a historical archaeologist currently working as a doctoral researcher at the University of Helsinki. She discovered her passion for historical archaeology during her first year at university through a course led by Georg Haggrén. Later, she had the honor of working with Jori on the excavations at Raseborg Castle for three summers, from 2020 to 2022.

VIITTEET

- 1 Käytän tässä tekstissä selkeyden vuoksi vain ter- miä ”pro gradu” tai ”pro gradu -tutkielma”, jolla tarkoitan yliopistossa maisterivaiheessa tehtyä opinnäytetyötä. Helsingin yliopistossa tutkielmaa kutsutaan nykyään maisterintutkielmaksi ja Ou- lun yliopistossa työtä on kutsuttu maisterivaiheen työksi vuodesta 2013 saakka.
- 2 Mattila 2017.
- 3 Kauhanen 2012.
- 4 Kauhanen 2012.
- 5 Ks. esim. Hamari 2003; Kouki et al. 2005; Moilanen & Lipponen 2009; Ranta 1996; Äikäs 2010.
- 6 Helsingin yliopisto 2024a.
- 7 Helsingin yliopisto 2024a.
- 8 Lavento 2023: 341.
- 9 Helsingin yliopisto 2024b.
- 10 Turun yliopisto 2024.
- 11 Turun yliopisto 2024.
- 12 Oulun yliopisto 2024a.
- 13 Oulun yliopisto 2024b.
- 14 Ks. esim. Haggrén 2023; Niemelä 2023.
- 15 Ylimaunu 2007.
- 16 Arkeologian alan pro gradu -tutkelmia hakiessa käytin hakusanoja: Arkeologia (64 osumaa), arkeologia (48 osumaa), Archaeology (83 osumaa) ja archaeology (1 osuma) (Helda 2023).
- 17 Helsingin yliopisto 2024 [2022] tämä aiempi Helsingin yliopiston arkeologian oppiaineen sivusto on käytettävissä enää vain webarchive- sivuston kautta.
- 18 Lavento 2024.
- 19 UTUpub 2023.
- 20 Turun yliopisto 2023.
- 21 Oula-Finna 2024.
- 22 Oula-Finna 2024.
- 23 OuluREPO tietokanta oli aiemmin Jultika. 5.12.2023 Jultikasta haettuna hakurajauksilla oppiaine: arkeologia sekä julkaisutyyppi: opinnäyte tuli yhteensä 113 osumaa vuosilta 2013–2023 (Jultika 5.12.2023).
- 24 OuluREPO 2024.
- 25 Näissä tuloksissa oli mukana arkeologian lisäksi muidenkin alojen maisterivaiheen töitä sekä joitakin kandidaatintutkelmia, joista mukaan on otettu vain arkeologiaan tehdyt maisterivaiheen työt, yhteensä yhdeksän.
- 26 Heikkinen 1988; Kykyri 1989.
- 27 Heikkinen 1988.
- 28 Anttonen 1996; Niukkanen 1996.
- 29 Turun yliopisto 2023.
- 30 Kykyri 1989.
- 31 Turun yliopisto 2023.
- 32 Niemelä 2023: 83–4.
- 33 Halonen 2007; Martiskainen 2008; Sipiläinen 2002; myös Helsingin yliopistossa on tehty yksi pro gradu -tutkielma Åbo Akademin tontin aineistosta, jossa tutkittiin myös varhaismodernia aikaa (Peltonen 2002).

- 34 Uotila et al. 2021.
- 35 Ajoituksesta ks. Uotila et al. 2021.
- 36 Ks. esim. Haggrén 2023.
- 37 Makkonen 1991.
- 38 Helda 2023; Helka 2024; Jultika 2023; Lavento 2024; Oula-Finna 2024; OuluREPO 2024; Turun yliopisto 2023.
- 39 Heikkinen 1988.
- 40 Gustavsson 2014.
- 41 Eerola 2019; Heikkinen 1988; Mellanen 2011; Niukkanen 1996; Vakkari 2013.
- 42 Rönkkö 2012.
- 43 Gustavsson 2014.
- 44 Heinonen 2014; Koivisto 2009.
- 45 Hämäläinen 2009; Kivikero 2011; Rimón 2005.
- 46 Taavitsainen 2003: 17.
- 47 Aalto 2016; Koskinen 2004; Sipiläinen 2002.
- 48 Kallio & Lipponen 2005; Kallio 2005: 15.
- 49 Kallio 2005: 15.
- 50 Kallio 2005: 13–5.
- 51 Vuoden 2007 kaivauksista ks. Ylimaunu 2008.
- 52 Rossi 2004.
- 53 Perälä 2022.
- 54 Tähän on laskettu mukaan sellaiset työt, joissa aineisto on ollut ainoastaan Oulusta tai mukana on ollut vain muutamien muiden kaupunkien aineistoja Oulun lisäksi.
- 55 Jultika 2023; Oula-Finna 2024; OuluREPO 2024.
- 56 Jultika 2023; Oula-Finna 2024; OuluREPO 2024.
- 57 Kauhanen 2012.

Helsingin yliopisto 2024a. Arkeologia. (<https://www.helsinki.fi/fi/humanistinen-tiedekunta/tutkimus/tieteenalat/kulttuurien-tutkimus/arkeologia>, 27.3.2024).

Helsingin yliopisto 2024b. Opintosuunnat. (<https://www.helsinki.fi/fi/koulutusohjelmat/kulttuuriperinnon-maisteriohjelma/opiskelu/opintosuunnat#arkeologia>, 27.3.2024).

Jultika 2023. (www.jultika oulu.fi, 5.12.2023).

Oula-Finna 2024. (<https://oula.finna.fi/>, 8.4.2024).

OuluREPO 2024. (<https://oulurepo oulu.fi/>, 28.3.2024).

Oulun yliopisto 2024a. Kulttuuriantropologia ja arkeologia. (<https://www oulu.fi/fi/hae/kandi-daattiohjelmat/kulttuuriantropologia-ja-arkeologia>, 27.3.2024).

Oulun yliopisto 2024b. Arkeologia. (<https://www oulu.fi/fi/hae/maisteriohjelmat/arkeologia>, 27.3.2024).

Turun yliopisto 2023. Arkeologian opinnäytetyöt. (<https://www.utu.fi/fi/yliopisto/humanistinen-tiedekunta/arkeologia/tutkimus>, 27.3.2024).

Turun yliopisto 2024. Arkeologian oppiaine. (<https://www.utu.fi/fi/yliopisto/humanistinen-tiedekunta/arkeologia>, 27.3.2024).

UTUpub 2023. (<http://utupub.fi>, 5.12.2023).

Kirjallisuus

Aalto, Ilari 2016. Kivitalon kuusi vuosisataa. Aboa Vetus & Ars Nova -museon suuren kivitalon rakennusarkeologinen tutkimus. Pro gradu -tutkielma, Turun yliopisto, Arkeologia (painamaton).

Anttonen, Minna 1996. Suur-Ilomantsin ortodoksis-kalmistot. Pro gradu -tutkielma, Helsingin yliopisto, Arkeologia (painamaton).

Eerola, Julius 2019. Reflectance Transformation Imaging (RTI) Suomen historiallisen ajan arkeologiassa. Tapaustutkimukset Nousiaisten Moisio-n monumentaalihaudasta sekä Raaseporin ja Helsingin Vanhankaupungin lyijyplombeista. Pro gradu -tutkielma, Helsingin yliopisto, Arkeologia (painamaton).

Gustavsson, Eva 2014. Maatutkamittaus arkeologisen tutkimuksen apuna. Kohteena historiallisen ajan hautausmaat. Pro gradu -tutkielma, Helsingin yliopisto, Arkeologia (painamaton).

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

Henkilökohtaiset tiedonannot

Professori Mika Lavento, Helsingin yliopisto, sähköpostiviesti 3.3.2024.

Tutkimusraportit

Ylimaunu, Timo 2008. Oulun Pikisaaren kaivaustutkimukset vuonna 2007. Tutkimusraportti, Oulun yliopisto, Arkeologian laboratorio.

Verkkolähteet

Helda 2023. (<https://helda.helsinki.fi/>, 5.12.2023).

Helka 2024. (<https://helka.helsinki.fi/>, 1.5.2024).

Helsingin yliopisto 2024 [2022]. Opinnäytetyöt (HY, Arkeologia). (https://web.archive.org/web/20170420002722/http://www.helsinki.fi/arkeologia/kirjasto_arkisto/opinnaytetyot.html#v2017,179.2024).

- Haggrén, Georg 2023. Varhaismodernin ajan arkeologia Suomessa. Matila, T.; Hyttinen, M; Nurmi, R. & Kallio-Seppä, T. (toim.), *Memory of the Future. Juhlakirja Timo Ylimaunulle*. Oulun yliopisto, Oulu, 73–84.
- Hamari, Pirjo 2003. Valmistuneita opinnäytetöitä. *Muinaistutkija* 3/2003, 61–4.
- Halonen, Anne-Mari 2007. Luu- ja sarviesineitä historiallisen ajan Turussa. Åbo Akademian tontin kaivauksen esineistöä esineen elämä -teorian kautta tarkasteltuna. Pro gradu -tutkielma, Turun yliopisto, Arkeologia (painamaton).
- Heinonen, Tuuli 2014. Kauppiaita, talonpoikia vai ratsumiehiä? 1500–1600-luvun maaseudun mikroarkeologiaa Vantaan Mårtensbyn Lillaksen tilalla. Pro gradu -tutkielma, Helsingin yliopisto, Arkeologia (painamaton).
- Heikkinen, Markku 1988. Helsingin Vanhakaupunki. Vaasa-ajan kaupunki arkeologisen ja historiallisen tutkimuskohteena. Pro gradu -tutkielma, Helsingin yliopisto, Arkeologia (painamaton).
- Hämäläinen, Heini 2009. Historiallinen kartta-analyysi. Menetelmän kehittyminen, soveltaminen ja testaus historiallisella kylätontilla. Pro gradu -tutkielma, Helsingin yliopisto, Arkeologia (painamaton).
- Riku, Kauhanen 2012. Katsaus arkeologian proseminaaritutkielmiin 2000–2010. *Hiiskuttua* 26.3.2012. (<https://sites.utu.fi/hiiskuttua/katsaus-arkeologian-proseminaaritutkielmiin-2000-2010/>, 17.9.2024).
- Kallio, Titta 2005. Kaupunkiarkeologiset kentätutkimukset Oulussa. Teoksessa Kallio, T. & Lipponen, S. (toim.), *Historiaa kaupungin alla. Kaupunkiarkeologisia tutkimuksia Oulussa*, Pohjois-Pohjanmaan museon julkaisuja 16. Pohjois-Pohjanmaan museo, Oulu, 11–6.
- Kallio, Titta & Lipponen, Sanna (toim.) 2005. *Historiaa kaupungin alla. Kaupunkiarkeologisia tutkimuksia Oulussa*. Pohjois-Pohjanmaan museon julkaisuja 16. Pohjois-Pohjanmaan museo, Oulu.
- Kivikero, Hanna 2011. Cattle Teeth in Graves. Interpretations of animal bones found in Finnish inhumation graves (ca AD 550–1700). Pro gradu -tutkielma, Helsingin yliopisto, Arkeologia (painamaton).
- Koivisto, Riina 2009. Talonpojan tila. Rakentaminen ja arjen tilankäyttö keskiajan ja uuden ajan taitteen Gubbackassa, Vantaalla. Pro gradu -tutkielma, Helsingin yliopisto, Arkeologia (painamaton).
- Koskinen, Mari 2004. Historiallisen ajan luuesineet. Luuesineistä, luumateriaalin työstämisestä, käsityöläisistä ja käsityöläisyydestä Aboa Vetusta -museon löytöjen valossa. Pro gradu -tutkielma, Turun yliopisto, Arkeologia (painamaton).
- Kouki, Paula; Lipponen, Sanna & Pellinen, Hanna-Maria 2005. Valmistuneita opinnäytetöitä. *Muinaistutkija* 2/2005, 57–61.
- Kykyri, Marita 1989. Puurakennukset ja puurakennustekniikka Turun kaupungissa 1300–1600-luvulla arkeologisen lähdeaineiston valossa. Pro gradu -tutkielma, Turun yliopisto, Arkeologia (painamaton).
- Lavento, Mika 2023. Archaeology at the University of Helsinki today. Kunas, L.; Marila, M.; Heyd, V.; Holmqvist, E.; Ilves, K.; Lahelma, A. & Lavento, M. (toim.), *Celebrating 100 Years of Archaeology at the University of Helsinki. Past, Present, and Future*, Iskos 27. Suomen Muinaismuistoyhdistys ry, Helsinki, 334–44.
- Makkonen, Merja 1991. Pohjois-Suomen kaivausmateriaalien savupiippujen ajoittaminen ja tyyppittely. Yleisen historian pro gradu -työ, Oulun yliopisto, Historian laitos.
- Martiskainen, Heidi 2008. Turun kaupunkikaivausten väärtinänkehrät 1300–1700-luvuilla. Pro gradu -tutkielma, Turun yliopisto, Arkeologia (painamaton).
- Mattila, Elina 2017. Mikä meitä kiinnosti? Turun yliopiston arkeologian oppiaineen proseminarityöt 1967–2015. Kandidaatintutkielma, Turun yliopisto, Arkeologia (painamaton).
- Mellanen, Jaana 2011. Kaikuja kerroksista. Ajoittavaan aineistoon kohdistuvat tilastolliset ja graafiset menetelmät Helsingin Vanhakaupungin tasokaivausmenetelmällä tutkitun kaivausalueen vertikaalistratigrafiaa hahmotettaessa. Pro gradu -tutkielma, Helsingin yliopisto, Arkeologia (painamaton).
- Moilanen, Mikko & Lipponen, Sanna 2009. Tuoreita sekä hiukan vanhempiakin opinnäytetöitä. *Muinaistutkija* 4/2009, 56–62.
- Niemelä, Tia 2023. Towards a Growing Interest in the Urban Archaeology of Early Modern Towns in Finland. *Fennoscandia Archaeologica* 2023 (XL), 79–99. <https://doi.org/10.61258/fa.131413>.
- Niukkanen, Marianna 1996. Neljä rakennusta Helsingin Vanhakaupungista. Ajoitus, funktio ja sosioekonominen status keramiikan perusteella. Pro gradu -tutkielma, Helsingin yliopisto, Arkeologia (painamaton).

- Peltonen, Niina 2002. Karjaeläinten hyödyntäminen kaupunkikulttuurissa – esimerkkiaineistona Åbo Akademien tontin luulöydöt. Pro gradu -tutkielma, Helsingin yliopisto, Kulttuurien tutkimuksen laitos, Arkeologia (painamaton).
- Perälä, Noora 2022. Teollisuusalueesta kulttuurin keskukseksi. Oulun Pikisaaren muuttuva kulttuuri-perintö ja sen merkitys. Pro gradu -tutkielma, Oulun yliopisto, Arkeologia (painamaton).
- Ranta, Helena 1996. Uudet opinnäytetyöt. *Muinaistutkija* 2/1996, 47–8.
- Rimón, Ilana 2005. Palapeliä kokoamassa. Porvoon nahkatalous 1500-luvulla arkeologisten ja historiallisten lähteiden varassa. Pro gradu -tutkielma, Helsingin yliopisto, Arkeologia (painamaton).
- Rossi, Aki 2004. Vain kattila ja renki? Oulun Pikisaaren pikiruukki tuotantolaitoksena ja säikeenä. Pro gradu -tutkielma, Oulun yliopisto, Arkeologia (painamaton).
- Rönkkö, Tanja 2012. PIXE-analyysin käyttö arkeologisen keramiikka-aineiston tutkimisessa. Tapaustutkimuksena Herttoniemen keramiikkatehdas (1762–1845). Pro gradu -tutkielma, Helsingin yliopisto, Arkeologia (painamaton).
- Sipiläinen, Kirsi 2002. Turun arkeologiset lelulöydöt. Pro gradu -tutkielma, Turun yliopisto, Arkeologia (painamaton).
- Taavitsainen, Jussi-Pekka 2003. Piirteitä Turun arkeologian historiasta. Seppänen L. (toim.), *Kaupunkia pintaa syvemmältä. Arkeologisia näkökulmia Turun historiaan*, Archaeologia Medii Aevi Finlandiae IX. TS-Yhtymä & Suomen keskiajan arkeologian seura, Turku, 9–22.
- Uotila, Kari; Haggrén, Georg; Carpelan, Maria & Helamaa, Maija (toim.), 2021. *Uuden Torin kantilla 1650–1827 Vol. 1. Turun Kauppatorin arkeologiset tutkimukset vuosina 2018–2021*. Kåkenhus-kirjat nro 4. Muuritutkimus Oy, Kaarina.
- Vakkari, Eeva 2013. Asuinrakennusten arkeologiset eläinluut kaupunkilaisuuden, elintason ja sosiaalisen aseman ilmentäjinä Helsingin Vanhassakaupungissa 1550–1640. Pro gradu -tutkielma, Helsingin yliopisto, Arkeologia (painamaton).
- Ylimaunu, Timo 2007. *Aittakylästä kaupungiksi. Arkeologinen tutkimus Tornion kaupungistumisesta 18. vuosisadan loppuun mennessä*. Studia archaeologica septentrionalia 4. Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys, Rovaniemi.
- Äikäs, Tiina 2010. Opinnäytetöitä Oulusta vuosilta 2008 ja 2009. *Muinaistutkija* 1/2010, 83–4.

TUPAKOINNIN ARKEOLOGIAA

Saviset tupakkapiiput ja tupakoinnin saapuminen Suomeen uuden ajan alussa

ABSTRACT

Clay pipes have long been a popular material for dating archaeological contexts at the early modern sites. The wider study of tobacco, smoking habits, and pipes has unfortunately been minute in Finland, although pipes, as widespread and abundant finds, offer potential material. This article discusses the spread and development of tobacco and smoking habits in Finland from the early 17th to the 18th century based on archaeological clay pipe material. The aim is to consider when smoking arrived in the country, how the habit spread to the different social groups and how smoking culture developed in the country. The focus of the article is on the documented archaeological material from northern Finland, with references to the material from a wider area of the country.

Asiasanat: esinetutkimus, liitupiippu, Suomi, tupakka, tupakkapiippu, tupakointi

JOHDANTO

Uuden ajan alun savisista tupakkapiipuista on kotimaisessa tutkimuskirjallisuudessa perinteisesti käytetty nimitystä liitupiippu. Nimitys on alun perin lainaa ruotsinkielisestä tutkimuskirjallisuudesta ja viitanee valkosavesta valmistettujen piippujen varsien katkelmien ulkonäköön, jotka muistuttavat taululiidun pätkiä.¹ Nimitys on Ruotsissakin myöhäsyntyinen. Tupakkapiippujen valmistuksessa ei nimestä huolimatta ole kuitenkaan käytetty ollenkaan liitua. Tässä artikkelissa sana liitupiippu mainitaan nyt viimeisen kerran, sillä piipuista on suositeltavampaa käyttää vain nimitystä savinen tupakkapiippu, koska tupakkapiippuja valmistettiin myös muista savi- ja materiaali-laaduista etenkin myöhemmin aikoina.² Savinen tupakkapiippu tai pelkkä tupakkapiippu on myös yhtenevämpi nimitys kansainvälisessä keskustelussa.

Savisten tupakkapiippujen kappaleet ovat historiallisen ajan arkeologisissa kohteissa yksi yleisimpiä löytötyyppejä 1600–1800-luvuille ajoittuvissa konteksteissa. Ne ovat olleet arkeologeille myös hyvin tervetulleita ja toivottuja esinelöytöjä siitä syystä, että tupakkapiippujen kappaleita, etenkin pesän osia, pidetään aikakauden aineiston tarkimpina ajoituslähteinä lyhyenä pidetyn elinkaaren ja

kattavasti tunnettujen tyylillisten muutosten takia.³ Erinomaisena ja runsaasti esiintyvänä ajoitus-työkaluna saviset tupakkapiiput ovat kuitenkin päätyneet tietynlaiseen tutkimukselliseen paitsioon, vähän samalla tavalla kuin kaivausten rahalöydöt. Piiput, samoin kuin kolikot, on mielletty ensisijaisesti keskeisinä kontekstien ajoittajina ja niiden laajempi tutkimuksellinen hyödyntäminen on jäänyt vähemmälle.⁴ Muutamia poikkeuksia⁵ lukuun ottamatta Suomessa tupakkapiippuaineistoja ei juurikaan ole sovellettu yhteisöjen tulkinnassa. On toki sanottava, ettei tilanne ole juuri kummempi myöskään kansainvälisessä tutkimuksessa, missä tupakkapiippuja on kontekstiajoitusten lisäksi hyödynnetty lähinnä kauppaverkostojen tutkimuksessa.⁶

Tässä artikkelissa on tarkoitus tarkastella ja pohtia tupakoinnin ja tupakointitottumusten saapumista ja leviämistä Suomessa hyvin yleisellä tasolla sen perusteella, mitä tehtyjen tutkimusten perusteella voidaan tällä hetkellä sanoa. Artikkelin painotus on ajallisesti 1600-luvun aineistossa ja paikallisesti Pohjois-Suomen arkeologisessa aineistossa, mutta pohdinnoissa pyritään myös tarkastelemaan aihetta kattavammin huomioiden aineistoja sekä myöhemmältä ajalta että laajemmalla alueelta Suomesta.

TUPAKAN TULO EUROOPPAAN JA POHJOLAAN

Tupakka, tupakan polttaminen ja tupakkapiiput saapuivat Eurooppaan Uuden maailman tuliaisina viimeistään 1540-luvulla. 1570-luvulla tupakkaa kasvatettiin jo useissa osissa Eurooppaa ja 1600-luvulle tultaessa se oli levinnyt jo Aasiaan sekä osaan Afrikkaa.⁷ Tupakka oli Amerikan alkuperäisväestön, etenkin Pohjois-Amerikan väestön hyvin tuntema, käyttämä ja viljelemä kasvi, johon eurooppalaiset tutustuivat tutkimus- ja valloitusmatkoillaan 1500-luvun kuluessa.⁸ Eurooppalaisten alueelliset tupakointitottumusten juuret periytyvät hyvin voimakkaasti sen perusteella, miltä alueilta kukin siirtomaavalta tavan toi. Tupakan polttaminen oli yleistä Amerikan mantereiden pohjoisosissa. Nykyisen Meksikon alueelta pohjoiseen polttamiseen käytettiin piippua ja Väli-Amerikassa tupakka poltettiin lehteen käärittyinä sikareina. Etelä-Amerikassa tupakkaa käytettiin pureskelemalla ja nuuskaamalla. Pohjoiseurooppalaisten (britit, hollantilaiset ja ranskalaiset) siirtokunnat sijaitsivat Pohjois-Amerikan itärannikolla, missä tunnettiin lähes ainoastaan polttaminen. Etelä-Euroopassa yleistyi aluksi nuuskaus ja pureskelu, sillä alueen siirtomaavallat Espanja ja Portugali toimivat pääosin Etelä-Amerikassa.⁹

Tupakka tuli Eurooppaan ensin espanjalaisten mukana, ja käyttö yleistyi aluksi Etelä-Euroopassa.¹⁰ Pohjoiseurooppalainen tapa polttaa kuivattua ja fermentoitua tupakkaa piipussa lähti toden teolla yleistymään 1570-luvun Englannista. Siellä tupakasta tuli pian yläluokan muotihyödyke sen jälkeen, kun erilaisten tarinoiden mukaan sir Walter Raleighin onnistui suostutella kuningatar Elisabet I myötämieliseksi tupakoinnille.¹¹ Todellisuudessa tapa lieenee juurtunut maahan englantilaisten merimiesten ja Uudesta maailmasta palanneiden siirtolaisten mukana.¹² Ruotsin suurvalta kuului kiinteästi pohjoiseen kulttuuri- ja kauppapiiriin, joten pohjan perillä tupakkaan tutustuttiin nimenomaan englantilaiseen tapaan savesta poltetuissa piipuissa poltettavana lääke- ja nautintoaineena.¹³

Seuranneen vuosisadan vaihteen sisäpoliittisten myllerrysten seurauksena tupakointi joutui Englannissa joksikin aikaa kuitenkin huonoon valoon. Kuningas Jaakko I tupakanvastaisten toimenpiteiden seurauksena merkittäviä määriä englantilaisia tupakkapiippujen valmistajia siirtyi maanpakoon Hollantiin. Valmistajat jatkoivat Hollannissa toimintaansa tuoden sinne piristysruiskeen keskiajan jäljiltä hiipumaan päin olleelle keramiikkateollisuudelle ja luoden pohjan Hollannin tupakkapiiputeollisuuden nousulle alan 1600-luvun merkittävimmäksi tuotantoalueeksi.¹⁴

KUVA 1. Hollantilaisia tupakkapiippuja Oulusta. Vasemmalla pitkään lyhyenä poltettu 1600-luvun alkupuolen/puolivälän piipputyypin, keskellä tyypillinen 1600-luvun lopulle ajoittuva malli ja oikealla 1700-luvun alun malli. Kuva: Risto Nurmi.

Ruotsi oli osa Itämeren merikaupan verkostoa ja keskiaikaisen hansakaupan pohjilta hyvin vahvasti sidoksissa pohjoisen Manner-Euroopan rannikon kauppakaupunkeihin. Oli siis hyvin luontevaa, että kaiken muun Amsterdamin ja Lyypekin kautta Itämeren kauppalaueelle saapuneen uuden ajan alun kulutustavaran mukana tulivat myös tupakka ja piiput. Ei ole tietoa siitä, milloin ensimmäinen pohjan mies tai nainen maistoi Uuden maailman savun lumoa, mutta se on hyvinkin tapahtunut jo 1500-luvun puolella.¹⁵ Lejonhufvudien aateliskartanon keittiöpuutarhassa kasvoi *nicotiana*-kasvia jo 1594 ja Norrköpingin maaperäeologisissa tutkimuksissa on löydetty 1500–1600-lukujen taitteeseen radiohiiliajoitettuja *nicotiana rustica* -lajikkeen siemeniä. Samasta kaupungista on peräisin myös toinen Ruotsin vanhimmista ajoitetuista piippulöydöistä, 1590-luvulle ajoittuva englantilainen savipiippu.¹⁶ Toinen tunnettu 1590-luvulle ajoittuva löytö on Gotlannista.¹⁷ Eikä varhainen tupruttelu ollut vain Etelä-Ruotsin keskusalueiden yläluokan pahe. Jo vuonna 1595 teinit tuomittiin törttöilystä alkoholin ja tupakan vaikutuksen alaisina Pohjanlahden Hudiksvallin pikkukaupungissa.¹⁸ Todennäköisesti noihin aikoihin tupakka ja tupakan polttaminen tunnettiin yhtä lailla myös Suomen puolella – samaa valtakuntaa kun oltiin. Konkreettisia merkkejä tupakasta niin arkeologisessa aineistossa kuin historiallisissa lähteissä ei meiltä kuitenkaan vielä 1500–1600-lukujen vaihteesta tunneta, mutta hyvin pian 1600-luvun puolelle siirryttäessä niitä alkaa enenevässä määrin tulla esiin.

TUPAKOINNIN TULO SUOMEEN JA VARHAISTEN PIIPPUJEN AJOITTAMISEN JA TUNNISTAMISEN ONGELMAT

Tupakoinnin ja savisten tupakkapiippujen käyttöönotto ja yleistyminen on Suomessa ollut pitkään hämärän peitossa. Varhaisemmissa tutkimuksissa tulkittiin, että tupakointi olisi saapunut Pohjolaan 30-vuotisesta sodasta palanneiden Ruotsin armeijan joukoissa palvelleiden sotilaiden mukana 1630-luvulla.¹⁹ Tätä ajoitusta on tukenut myös se, että vanhimmat tunnetut tupakan ja piippujen maahantuontia koskevat asiakirjat ovat 1630-luvulta.²⁰ Tilanne lieene kuitenkin ollut ennemminkin päinvastainen. Tupakointi vaikuttaa Saksan alueella olleen varsin vähäistä ennen 30-vuo-

KUVA 2. Englantilaisia tupakkapiippuja Oulusta. Vasemmalla varhainen 1600-luvun ensimmäiselle puoliskolle ajoittuva tyyppi ja oikealla 1700-luvun alun tyyppi. Jälkimmäinen edustaa sitä tupakkapiipputyyppeä, jonka pohjalta ruotsalaisten oma piipunvalmistus alkoi 1600–1700-lukujen taitteessa. Kuva: Risto Nurmi.

tista sotaa, joten todennäköisemmin Ruotsin sotajoukot veivät tupakoinnin sinne, kuin että toivat sen mukanaan pohjoiseen.²¹ Nykyään kuitenkin tiedetään yleisesti, että tupakka on tuohon aikaan ollut Suomessa jo, jos ei kaikkialle levinnyttä, niin ainakin yleisesti tunnettua. Asiakirjatiedot 1500–1600-luvun taitteesta muualta Ruotsin valtakunnasta osoittavat, että tupakointi oli valtakunnassa jo varsin laajalle levinnyttä,²² eikä ole mitään syytä olettaa, ettei tapa olisi levinnyt myös valtakunnan itäisiin osiin. Arkeologeille on myös yleisesti muodostunut kentällä kuva siitä, että tupakointi oli ainakin maamme muutamassa kaupungissa tuttua jo hyvin varhain. Aiheesta on kuitenkin julkaistua tutkimustietoa hyvin vähän.

Arkeologisessa aineistossa saviset tupakkapiiput ovat olleet tuttua tavaraa niin kauan kuin uuden ajan alun konteksteja on Suomessa kaivettu. Tupakkapiipun kappaleet ovat astiakeramiikan ja ikkunalasien ohella yleisintä kaivausten ”bulkkিতavaraa” 1600-luvulta 1800-luvun alkupuoliskolle saakka.²³ Varhaisimpien tupakoinnin merkkien arkeologinen ajoittaminen on kuitenkin haastavaa, sillä vain harvoin tutkijoille sattuu eteen selkeästi ja täsmällisesti ajoitettavia konteksteja. Tupakkapiippujen todellisesta käyttöajasta ei myöskään voi olla koskaan varma. Uuden ajan alun kulutushyödykkeet ovat hyvinkin voineet maata varastossa jopa kymmeniä vuosia ennen käyttöönottoa.²⁴ Uuden ajan alun kaupunkiarkeologiset kontekstit ovat myös usein hyvin voimakkaasti sekoittuneita, ja osa kontekstien esineistöstä saattaa olla peräisin toisesta, huomattavasti vanhemmasta, kontekstista.²⁵

Tupakkapiiput olivat 1600-luvulla koko Ruotsin valtakunnassa lähes yksinomaan tuontitavaraa. Varhaisimmat ruotsalaiset piipunvalmistajat aloittelivat tuotantoaan vasta aivan vuosisadan lopulla.²⁶ Tupakkapiippuja tuotiin Pohjolaan pääasiassa Englannista ja Hollannista. Lontoo ja Gouda olivat aikakauden merkittävimpiä valmistusalueita.²⁷ Silloin tällöin Suomen aineistoissa on voinut tulla vastaan myös pohjoissaksalaisia piippuja, mutta esimerkiksi ranskalaisia piippuja ei ole tietääkseni tunnistettu.

Hollantilaiset ja englantilaiset piiput on helppo erottaa toisistaan tyyllisesti (Kuvat 1 ja 2). Vain aivan 1600-luvun alkupuolen piippujen suhteen erottaminen on hankalampaa. Mutta 1630-luvulta eteenpäin englantilainen ja hollantilainen tyyli ovat jo niin eriytyneet, ettei harjaantuneemmalla tutkijalla enää juuri erehtymisen riskiä ole. Tunnistusta helpottaa oleellisesti myös piippujen leimaa-

minen, joka yleistyi 1630-luvulta alkaen. Toki koko ajan valmistettiin myös täysin leimaamattomia ja koristelemattomia piippuja. Piippujen leimoja on tutkittu paljon ja niille löytyy jo varsin kattavia vertailuluetteloita.²⁸

TUPAKOINTI KAUPUNGEISSA

Suomen kaupungeissa tupakointi on todennäköisesti ollut yleinen tapa ainakin jo aivan 1600-luvun alussa. Helsingin Vanhankaupungin kaivausten vanhimmat piippulöydöt on ajoitettu 1610-luvulle.²⁹ Kun Pohjanlahden kaupunkeja alettiin perustamaan 1600-luvun alussa, on tupakan poltto ollut jo ainakin osalle asukkaista tuttu tapa. Tornion kaupungin Keskikadun kaivauksilla vuonna 2002 dokumentoitiin kaupungin vanhimpien rakennusten jäännöksistä useampia 1620-luvulle ajoittuvia hollantilaisia tupakkapiippuja.³⁰ 1630–50-luvuille ajoittuvat tupakkapiiput ovat konteksteissa jo hyvin yleisiä.

Kaupunkiaineistoissa hollantilaisten ja englantilaisten tupakkapiippujen keskinäinen suhde vaihtelee paikkakohtaisesti. Yhden laajankaan kaivauskohteen perusteella ei voida siis tehdä päätelmää siitä, kumman maan tuotanto oli Suomessa yleisempää tai kehittyikö Itämeren ja Ruotsin valtakunnan kauppapolitiikka jommankumman maan piippukaupan eduksi. Enneminkin paikkakohtaiset erot piippuaineistossa kuvastavat hyvin 1600-luvun porvariston kauppaverkoston vaikutusta paikkakunnan tuontiesineistöön ja sitä kautta arkeologisen kontekstin muodostumiseen. 1600-luvun Ruotsissa vallitsi merkantilistinen kauppapolitiikka ja varsinkin Pohjanlahden kauppa oli hyvin tiukasti ohjattua. Alueen maakaupungeilla ei ollut oikeutta suoraan ulkomaankauppaan, vaan kaikki ulkomaankauppa tuli hoitaa Tukholman ja sen kauppaporvariensa kautta.³¹ Ja koska Pohjanlahden kaupungit olivat hyvin pieniä, vain muutaman sadan asukkaan taajamia, oli myös näiden kaupunkien tuontikauppa käytännössä vain muutaman paikallisen valtaporvarin varassa, ja heidän kauppasuhteensa vuorostaan vain tiettyjen Tukholman kauppiaiden varassa. Tämä yksipuolistaa kaupunkeihin tullutta hyödykevirtaa ja näkyy paikallisina variaatioina arkeologisessa aineistossa. Näin ollen esimerkiksi Tornion 1600-luvun tupakkapiippuaineisto on lähes yksinomaan hollantilaista, kun taas samaan aikaan Kokkolassa poltettiin tupakkaa pääosin englantilaisilla piipuilla.³² Oululaisilla porvareilla vuorostaan näytti olleen sellaiset kauppasuhteet, että kaupunkiin saatiin tasaisesti sekä englantilaisia että hollantilaisia piippuja.³³

Laajemmin tarkasteltuna vastaavaa variaatiota on havaittavissa myös Pohjanlahden ulkopuolella. Keskeisimmät vertailuaineistot löytyvät Turusta ja Helsingistä. Helsingin Vanhankaupungin kaivaukset 1980–90-lukujen taitteessa olivat ensimmäiset kattavat uuden ajan alun kaupunkiarkeologiset kaivaukset Suomessa ja kaivauksilla dokumentoitiin myös kattava tupakkapiippuaineisto. Koska tämä ensimmäinen Helsingin kaupunki lakkautettiin jo 1640 ja siirrettiin Vironniemelle nykyiselle paikalleen, muodostuu kaivausaineistolle poikkeuksellisen hyvä ja tarkka *terminus ante quem* -ajoitus. Vanhankaupungin 1600-luvulle ajoittuva tupakkapiippuaineisto on lähes yksinomaan hollantilaista.³⁴ Hollantilaiset piiput vallitsevat aineistoa myös 1640-luvulla perustetun uuden Helsingin eli nykyisen Helsingin keskustan arkeologisessa materiaalisissa aina 1700-luvun alkupuolelle saakka.³⁵

Turussa on kaivettu kaupunkiarkeologisia konteksteja jo vuosikymmeniä aiemmin, mutta dokumentoitujen aineistojen tutkimuksen painotus on siellä ollut vahvasti rikkaissa keskiaikaisissa kerrostumissa. Mika Ainasojan pro gradu -tutkielma vuodelta 2001 oli ensimmäinen kattava katsaus silloiseen kertyneeseen arkeologiseen tupakkapiippuaineistoon Turussa.³⁶ Uutta tutkimusta ja julkaistua aineistoa kaupungin uuden ajan alun aineistosta on ilmestynyt vasta viime vuosina. Pienimuotoisena, mutta huomioltaan sitäkin merkittävämpänä voidaan pitää Ilari Aallon ja Elina

Mattilan tutkimuksia 1600-luvun alkupuoliskolle ajoittuvan Anders Merthenin tontin kaivausaineistosta.³⁷ Ainasojan tutkimusaineiston, Merthenin tontin aineiston ja Turun Museokeskuksen MIP-tietokannan³⁸ tupakkapiippuaineistojen pohjalta tarkasteltuna Turun varhainen tupakkapiippuaineisto vaikuttaisi yleisellä tasolla vastaavan hyvin paljon Oulun aineistoa. Aineistossa esiintyy tasaisesti sekä hollantilaisia että englantilaisia tupakkapiippuja ja valikoima on ollut varsin monipuolinen. Turku oli 1600-luvulla kiistatta Suomen kauppaliikenteen keskus ja metropoli. Sillä oli laajimmat ja perinteikkäimmät ja todennäköisesti monipuolisimmat kauppayhteydet maailmalle, ja Pohjanlahden kaupunkeihin verrattuna sillä oli myös tapulioikeudet eli turkulaiset porvarit saivat käydä kauppaa ohi Tukholman, toisin kuin pohjoisten kaupunkien kollegat.

TUPAKOINTI MAASEUDULLA

Varhainen tupakanpolto ei luonnollisesti rajoittunut yksinomaan kaupunkeihin. Uuden ajan alun maaseudun arkeologista aineistoa on Suomessa muodostunut vasta varsin vähän. Tupakkapiippuaineiston näkökulmasta merkittävimmät laajat maaseutuarkeologiset aineistot ovat peräisin Ylitornion Oravaisensaaren³⁹ ja Rovaniemen Ylikylän kaivauksilta⁴⁰ 1970-luvulta sekä Lahden Kauppatorin kaivauksilta vuodelta 2013. Erityisesti Lahden aineisto on merkittävä, sillä kaivaukset olivat siihen mennessä laajimmat koskaan Suomessa toteutetut arkeologiset kaivaukset.⁴¹ Yleiskuva maaseudun tupakkapiippuaineistosta on kaikkien kolmen aineistokokonaisuuden perusteella yhtenevä. Tupakkapiiput ovat hyvin harvalukuisia ennen 1700-luvun puoliväliä. Vuosisadan jälkipuoliskon ja 1800-luvun alkupuolen, Lahden tapauksessa selkeästi myös vielä jälkipuoliskon, kerrostumissa piippuja sen sijaan esiintyy jo yleisesti.⁴² Muutos vaikuttaa olleen varsin nopea.

Varhaisimmat viitteet tupakoinnista Suomen maaseudulla löytyvät Iin Vanhan Haminan aineistosta.⁴³ Kahden tutkitun vainajan hampaista oli havaittavissa pitkällisen savipiipun polttamisen aiheuttamia kulumajälkiä.⁴⁴ Toinen vainajista oli noin 50-vuotias mies, joka oli hampaiden kuluman perusteella todennäköisesti polttanut lähes koko aikuisikänsä. Iin Vanhan Haminan hautausmaa poistui virallisesti käytöstä vuonna 1620, ja vaikka kyseinen vainaja olisi haudattu vanhaan hautausmaahan vasta sen virallisen lakkauttamisen jälkeen,⁴⁵ on kyseessä silti yksi maamme varhaisimmista todetuista tupakoijista. Vaikka maaseudulta savisia tupakkapiippuja tunnetaan huomattavasti vähemmän kuin kaupungeista, niitä kuitenkin on, eikä ole mitään syytä olettaa, etteikö maaseudun väestö olisi yhtä lailla ollut mieltynyt tupakkaan siinä missä kaupunkilaisetkin.

Maaseudun tupakointikulttuurin kehityksen yhtenä vaikuttavana tekijänä on ollut saatavuus. Periaatteessa voidaan ajatella, että mitä työläämpää ja jaksottaisempaa kulutustavaroiden saatavuus on ollut, sitä voimakkaammin hyödykkeiden kuluttaminen muotoutuu säilyttävämmäksi ja esinekohtaisesti pitkäikäisemmäksi. Tämä ajatus pätee yleisesti kaupan kautta rajatusti saatavilla olleiden kulutustavaroiden, kuten esimerkiksi keramiikan, suhteen.⁴⁶ Maaseudun tupakkapiippuaineiston selkeä, nopea kasvu 1700-luvun jälkipuoliskolla osuu hyvin yksiin valtakunnan kauppapoliittisten muutosten kanssa. Merikaupan vapauttaminen piristi etenkin Pohjanlahden alueen ulkomaankauppaa, ja vaikka sisämaan kauppa pysyi merikaupan vapauttamisesta huolimatta edelleen kontrolloituna, parani tuotteiden saatavuus yhtä lailla myös maaseudun suuntaan. Kun otetaan vielä huomioon, miten keskeisessä ja kasvavassa roolissa maaseudun väestö oli kaupunkien porvareiden kauppatavaran hankinnassa, on ilmeistä, että tuontitavaraa liikkui kasvavassa määrin ja helpommin myös sisämaahan päin.

TUONTIA VAI PAIKALLISTA VALMISTUSTA?

Tupakkapiiput olivat 1600-luvulla Ruotsin valtakunnassa käytännössä tuontitavaraa pääosin Hollannista ja Englannista. 1600–1700-lukujen taitteessa alkoi kehittyä myös paikallista piipputeollisuutta. Eräänlainen välivaihe kotimaisen tuotannon syntymisessä oli, että 1600-luvun puolivälistä alkaen kotimaiset keramiikkapajat lasittivat maahantuotuja piippuja. Ainakin Örebrolaisella keramiikkapajalla tiedetään lasitetun englantilaisia tupakkapiippuja jälleenmyyntiin. Näitä piippuja päätyi mahdollisesti Suomeenkin saakka. Kokkolasta⁴⁷ ja Turusta⁴⁸ on löydetty vihreällä lasitettu piipun koppa. Lisäksi ainakin Tornion vuoden 2002 kaivauksilta on löytynyt pari lasitettua varren katkelmaa. Näitä piippuja pidetään yleisesti Örebrossa lasitettuina, mutta Ainasoja arvelee, että piippuja on saatettu lasittaa useilla eri paikkakunnilla, jopa Turussa.⁴⁹ Mutta vaikka ensimmäiset varsinaiset privilegiot tupakkapiippujen valmistukseen Ruotsissa myönnettiin jo 1650-luvulla, kului todennäköisesti vielä useampi vuosikymmen, ennen kuin ensimmäiset kotimaiset piiput saatiin markkinoille asti.⁵⁰

Kotimaisen piipputeollisuuden ylösajo oli osa kruunun merkantilistisen kauppapolitiikan kehitystä. Tavoitteena oli hillitä tuontia ja tukea kaikin mahdollisin keinoin kotimaista tuotantoa ja vientiä. Vapaa kauppa ei kuulunut tuon aikakauden markkinaideologiaan, vaan päinvastoin, kauppa ja tuotanto perustui kontrolliin, monopoleihin ja erivapauksiin.⁵¹ Ruotsin piipputeollisuuden keskustaikaksi kasvoi 1700-luvulla Tukholma. Tosin muihinkin kaupunkeihin syntyi merkittäviä tuotantokeskittymiä.⁵² Piippujen raaka-aine oli edelleen tuontitavaraa, sillä valkosavea ei ollut Pohjolan maaperässä saatavissa.⁵³

Ruotsalaisten tupakkapiippujen muotokieli perustui englantilaiseen tyyliin. Tämä johtui siitä, että varhaisimpiin ruotsalaisiin piippupajoihin hankittiin tuotantovälineet aluksi suoraan Englannista. Englantilainen piipunvalmistustekniikka oli 1600-lopulle tultaessa jo koneellistunut niin, että piiput valmistettiin prässillä. Hollantilaisissa piipputehtaissa piiput valmistettiin edelleen käsityönä vanhalla tekniikalla muoteissa.⁵⁴ 1700-luvun alun ruotsalaisia tupakkapiippuja on siis lähes mahdoton erottaa englantilaisista, ellei niitä ole leimattu. Hyvin pian ruotsalaisille piipuille alkoi kuitenkin muodostua omanlaisensa muotokieli sekä koristelun kuva-aiheisto. Kotimainen piipputeollisuus kasvoi nahkean alun jälkeen hyvin nopeasti ja 1740-luvulle tultaessa kruunu katsoi sen olevan sillä tasolla, että ulkomaisille tupakkapiipuille voitiin määrätä tuontikielto kotimaisen tuotannon suojelemiseksi. Kyseinen tuontikielto astui voimaan 1747 ja oli voimassa merikaupan vapautukseen 1765 saakka.⁵⁵

Vuodesta 1747 alkaen Suomessakin kaikkien myytyjen tupakkapiippujen olisi tullut olla ruotsalaisvalmisteisia. Näin todennäköisesti suurin osa olikin jo ennen tuontikiellon voimaan astumista. Kaikki ”ruotsalaiset” piiput tuolta ajalta eivät kuitenkaan välttämättä ole ruotsalaista tuotantoa. Suuret englantilaiset ja hollantilaiset valmistajat olivat globaaleja toimijoita ja valmistivat piippuja eri markkina-alueille paikallisten mieltymysten mukaan tai ihan asiakkaan tilauksen mukaisesti. Esimerkiksi lontoolainen William Manbyn tehdas toimitti Ruotsiin ”ruotsalaisia” piippuja. Näitä löytyy hyvin yleisesti 1700-luvun arkeologisista konteksteista ja ne on hyvin usein tulkittu kotimaiseksi valmistukseksi. Manbyn tehtaan piiput on kuitenkin helppo tunnistaa, jos vain piipun kanta on säilynyt. Tehtaan tuotteissa on kannassa WM-leimaus. Valmistajilta tilattiin myös runsaasti Ruotsin valtakunnanvaakunalla ja kuninkaan monogrammilla varustettuja piippuja. Monissa valtakunnanvaakuna- ja Fredrik I -piipuissa on kannassa Goudan kaupungin leima.⁵⁶

1700-luvun puolivälistä alkaen ruotsalaisvalmisteiset tupakkapiiput valtasivat kotimaan markkinat, eikä arkeologisessa aineistossakaan enää esiinny ulkomaisia piippuja kuin satunnaisesti. Kotimaisten piippujen markkina-asemaa eivät horjuttaneet edes merikaupan vapautuminen ja

vapauden aika vuodesta 1765 eteenpäin. Ulkomaisten piippujen esiintyminen aineistoissa kasvaa 1700-luvun lopulla vain hiukan. Ainoa silmiinpistävä muutos on saksalaisten, ns. husaaripiippujen⁵⁷ ilmaantuminen silloin tällöin esiintyvänä aineistoihin.⁵⁸ Lisäksi savipiippujen aikakauden aivan loppuvaiheessa, 1800-luvulla, aineistoissa yleistyvät posliinipiiput. Nämä olivat usein saksalaista alkuperää.⁵⁹ Yksi syy sille, miksi savisten tupakkapiippujen suhteen ei tapahtunut enää merkittäviä muutoksia vuosisadan lopulla, saattoi olla myös se, että niiden aikakausi alkoi olla jo loppusuoralla. Etenkin ylemmät säädyt ja varakkaampi väestö olivat hyvää vauhtia siirtymässä meren- vaha- ja briaari-piippuihin, ja saviset tupakkapiiput alkoivat vanhahtavina ja halpoina hyödykkeinä jäädä enemmän rahvaan käyttöön. Tästä huolimatta Suomeen perustettiin uusia piippupajoja vielä 1800-luvun alussa.⁶⁰ Viimein suomalainen rahvaskin siirtyi savisista piipuista koivupuisiin piippuihin – kansanomaisiin ”nysiin”, ja lopulta savukkeiden esiinmarssi 1800-luvun puolivälin tienoilla korvasi lopullisesti saviset tupakkapiiput arjen tupakointivälineinä.⁶¹

TUPAKOITSIJAT JA TUPAKOINNIN MERKITYS SUOMESSA

Ei siis tarkalleen tiedetä, milloin tupakka ja tupakointi saapuivat Suomeen, mutta kun se tuli, se levisi kulovalkean tavoin nopeasti läpi koko yhteiskunnan. Jo 1638 Pietari Brahe valitteli kirjoituksessaan, ettei maasta enää tahdo löytyä yhtään miestä tai naista minkään ikäistä, joka ei käyttäisi tupakkaa pitkin päivää.⁶² Tupakka olikin siitä poikkeuksellinen Uuden maailman tuliainen, ettei sille muodostunut, tai muodostettu, elitististä statusta. Toisin kuin esimerkiksi kaakao, sokeri ja eksoottiset hedelmät, tupakka tuli hyvin nopeasti ja laajalla rintamalla koko yhteiskunnan saataville. Tupakan historiaa tutkineen Jordan Goodmanin mukaan yksi keskeinen syy oli se, että tupakka tuotiin ja markkinoitiin alun perin nimenomaan lääkeaineena ja siitä tuli pääasiallinen nautintoaine vasta 1600-luvun jälkipuoliskolla.⁶³ Tupakan käytölle ei siis muodostunut sukupuoleen, asemaan tai ikään liittyviä sosiaalisen normiston rajoitteita, jotka olisivat ohjanneet siihen liittyvän tapakulttuurin kehitystä, vaikkakin Hart vuonna 1633 suositteli sitä vanhoille miehille, mutta ei lapsille eikä raskaana oleville vedoten humoraalisiin teorioihin. Muuten 1600-luvun kirjallisuus ei millään tavalla erottele miehiä ja naisia tupakoijina. Joissain lähteissä sitä jopa suositeltiin raskaana oleville, koska tupakan katsottiin kiihdyttävän ruoansulatusta ja siten parantavan sikiön ravinnonsaantia.⁶⁴

Goodman tuo esiin myös toisen mahdollisen tupakan räjähdysmäiseen suosioon vaikuttaneen varteenotettavan tekijän, tupakan kyvyn lievittää näläntunnetta.⁶⁵ Nälkä oli jo alun perinkin keskeinen syy 1300-luvulla alkaneeseen eurooppalaiseen ekspansioon ja globaaliin imperialismiin johtaneeseen löytöretkeilyyn. Keskiajan eurooppalainen köyhälistö oli hyvin tottunut lievittämään näläntunnetta erilaisilla hallusinogeenisilla kasveilla, joista suurin osa aiheutti kuitenkin vakaviakin sivuvaikutuksia. Hallusinogeeniset aineet olivat keskiajan Euroopassa köyhien lääkkeitä.⁶⁶ Tupakan ilmaantuminen saataville oli tähän tilanteeseen kuin taivaan lahja, sillä se tarjosi halutut vaikutukset ilman haitallisia sivuvaikutuksia. Tässä yhteydessä on syytä myös huomata, että vaikka tupakka oli aineena uusi tuttavuus eurooppalaisille kuluttajille, eivät ensimmäiset kosketukset tupakkaan olleet kokemuksina uusia, vaan ensimmäiset henkoset tarjosivat kokemuksen, joka oli ennestään tuttu ja lisäksi erityisen miellyttävä.⁶⁷

Kaikki saatavilla oleva aikalaisaineisto Pohjolasta viittaa siihen, että tupakointi levisi täälläkin hyvin nopeasti läpi kaikkien yhteiskuntaluokkien sukupuolesta ja iästä riippumatta. Varsinaisesta lääkinnällisestä käytöstä on meiltä kuitenkin hyvin vähän aineistoa. Sen sijaan tupakointi liitetään täällä alusta alkaen jo hyvin vahvasti nautiskeluun ja usein alkoholin käytön yhteyteen. Tyypillistä aikalaiskirjoittelulle oli, että se puuttui erityisen kriittisesti rahvaan tupakointiin ja tupakointita-

poihiin. Arkeologisen aineiston perusteella säätyläisten ja rahvaan tupakointitottumuksissa, tai ainakaan piipunkäyttötavoissa, ei kuitenkaan ole havaittavissa juurikaan eroavaisuuksia 1600-luvulla. Tupakan polttaminen lyhytvartiseksi nysäksi katkaistulla piipulla näyttää olleen yleinen tapa kaikissa yhteiskuntaluokissa ainakin Pohjanlahden rannikon kaupungeissa 1600-luvun jälkipuoliskolle saakka. Turun Merthenin tontin kaivausaineistoa analysoidessaan Aalto ja Mattila kiinnittivät huomiota siihen, että pohjoisen aineistosta poiketen aineistossa ei ollut lainkaan merkkejä pitkäaikaisesta käytöstä tai muokkaamisesta. He tulkitsivat tämän liittyvän siihen, että aineisto on todennäköisimmin peräisin Merthenin krouvista, jonka tiedetään sijainneen samalla tontilla. Piiput olisivat siis olleet joko krouvista ostettuja tai krouvin omistamia asiakkaiden käytössä olleita piippuja.⁶⁸

1600-luvun anniskelupaikoiksi tulkittujen kohteiden tupakkapiippuaineistoja tunnetaan Suomesta ainakin kolme, Merthenin kellarin lisäksi Helsingin Vanhankaupungin kaivausalue J:n paritupa ja Tornion Keskikadun kaivausten rakennus O. Kaikkia kohteita yhdistää se, että niiden tupakkapiippuaineisto on poikkeuksellisen suuri verrattuna kaivausten keskimääräiseen löytötiheyteen. Näistä konteksteista on myös dokumentoitu huomattavat määrät anniskeluun liittyvää esineistöä ja Helsingin ja Tornion tapauksessa myös poikkeuksellisen paljon rahalöytöjä.⁶⁹ Koko Turun tupakkapiippuaineistoa tarkasteltaessa sieltä kuitenkin löytyy viitteitä piippujen pitkäaikaisesta käytöstä ja muokkaamisesta.⁷⁰ Turun ja Helsingin aineistoja ei ole systemaattisesti analysoitu käyttäjälkien suhteen, joten todellisuudessa ne saattavat sisältää huomattavasti enemmän merkkejä edellä mainituista kuin mitä raportteihin on merkitty ja julkaisuissa mainittu.

Pohjanlahden rannikon kaupunkien aineistoissa piippujen pitkäaikainen ja personoitu käyttö näkyy selvästi.⁷¹ Yksittäistä piippua käytettiin hyvin pitkään. Se saatettiin myös korjata ja varustaa puumerkillä. 1600-luvun savinen piippu ei siis ollut kertakäyttöinen tai lyhytikäinen kulutushyödyke edes varakkaimmille porvareille, vaan piippuja muokattiin mieleisiksi ja niitä saatettiin polttaa niin pitkään, että varsi kului lopulta puhki. Yleisestä tavasta lyhentää piippujen varsia kertoo myös se, että tilastollisesti jopa kolmasosa piippujen alkuperäisistä suosista voi puuttua arkeologisesta aineistosta suhteessa muihin säilyneisiin varren katkelmiin ja pesien osiin. Suosiat eivät siis käytön jälkeen päätyneet samoihin konteksteihin kuin muut osat.⁷² 1700-luvun puolella tupakointitapojen sosiaalinen eriytyminen alkaa näkyä pohjoisen arkeologisessa aineistossa. Pitkän käytön ja muokkaamisen jäljet vähenevät kaupunkien varakkaamman väen tonttien aineistoissa, mutta jatkuvat edelleen köyhemmillä alueilla ja työntekoon liittyvissä konteksteissa.⁷³ Käsien vapauttaminen työntekoon onkin todennäköisesti ollut yksi keskeisimpiä syitä lyhyeksi leikattujen nysien suosiolle.⁷⁴

Pohjoisen ollessa 1600–1700-luvuilla eurooppalaisten matkailijoiden suosiossa heidän matkakertomuksiinsa jäi jälkiä myös Pohjolan tupakointitottumuksista. Regnardin kuvaus rovasti Johannes Torneuksen hautajaisista Torniossa 1681 on jo tyyli- ja viihdyttävää luettavaa ja todennäköisesti hieman liioiteltua. Regnard kuvailee, kuinka hautajaisiin kokoontunut Pohjolan papisto ensin juo ja sitten tupakoi itsensä sammuksiin pappilan lattialle.⁷⁵ Satakunta vuotta myöhemmin italialainen nuori aatelismies Giuseppe Acerbi ja Cambridgen yliopiston biologian professori E.D. Clarke kiinnittivät matkansa varrella huomiota huomattavan lyhyttä piippua polttaviin ihmisiin. Tapa oli selvästikin molemmille outo. Acerbi kuvailee Tornionjoen Kukkolankosken kalastajia verkonpidontapuuhiissa ja kuinka he samalla polttivat lyhyttä nysää. Clarke puolestaan mainitsee lyhyttä nysää polttavan naisen yöpyessään pienessä maalaismökissä Keski-Ruotsissa.⁷⁶

Vielä 1700-luvun arkeologisissa aineistoissa silloin tällöin korostuu lyhyiden piippujen ja työnteon yhteys. Jacob Westring toimi Torniossa porvarina ja kuparisepinä 1700-luvun puolivälistä aina vuoteen 1767 saakka ja oli tuolloin yksi kaupungin varakkaimmista porvareista.⁷⁷ Westringin tontin pelastuskaivausten yhteydessä pajan jäännöksistä dokumentoitiin lyhytvartisen piipun kappaleita. Oletettavasti Westringin käyttäytyä salinsa puolella säätynsä ja asemansa mukaisesti ja poltti tu-

pakkansa joko pitkävartisessa savipiipussa tai mitä todennäköisemmin jo briaripuisessa tai merenvahaisessa letkuvarsipiipussa, mutta pajan puolella työskennellessään hänenkin huulillaan roikkui perinteinen pätkäsi katkottu työmiehen nysä, kuten näitä piippuja muun muassa Amerikassa tuoloin kutsuttiin (*workingman's cutties*).⁷⁸

Tupakointia ei koko savisten tupakkapiippujen käytön aikakaudella ole juurikaan pidetty paheellisena tai tuomittavana tapana. Tupakan terveydelle haitalliset vaikutukset eivät tuolloin vielä olleet yleisessä tiedossa. Epämiellyttävänä tapaa on saatettu pitää, mutta se oli kuitenkin sosiaalisesti hyväksyttävää. Ylemmät luokat ja oppineet toki kirjoituksissaan paheksuivat aika-ajoin rahvaan tupakointia, siinä missä muitakin ajanviettotapoja, kuten juopottelua tai vaikka tanssimista. Mutta tämä liittyi enemmän säätyläiseen rahvaan alaskatsomiseen ja yleisemmin holhousajatukseen. Kriittisimmin rahvaan tupakointiin suhtautui papisto, vaikka se tällä osoitti todennäköisesti lähinnä omaa tekopyhyyttään.⁷⁹ Tupakointi kun kuului ihan yhtä lailla myös papiston yleisiin paheisiin aina ylilyöntejä myöten, ainakin jos esimerkiksi aiemmin mainitussa Regnardin⁸⁰ aikalaiskuvauksessa on yhtään perää. Sen verran papiston torjuvalla suhtautumisella tupakointiin lienee kuitenkin ollut konkreettista vaikutusta, että kirkonmenojen aikaan ja kirkossa tupakointia ei hyväksytty. 1600-luvulla tämän säännön rikkomisesta rangaistiin.⁸¹

Kirkkoon liittyvään tupakointiin on liitettävissä ainakin yksi arkeologinen tupakkapiippuaineisto. Oulun tuomiokirkon alueen arkeologisissa kaivauksissa vuonna 2002 dokumentoitiin hautojen ja 1600-luvulle ajoittuvan vanhemman kirkon perustusten lisäksi myös vanhan kellotapulin perustus.⁸² Kellotapuli toimi aikanaan myös kirkkotarhan pääporttina. Tupakkapiippulöytöjen määrä oli kirkkotarhan sisäpuolella huomattavan alhainen. Sen sijaan kellotapulin perustusten edustalta havaittiin selkeä keskittymä tupakkapiipun kappaleita. Toinen pienempi keskittymä todettiin kirkkomaan nurkalta, luuhuoneen kohdalta.⁸³ Aineiston perusteella vaikuttaa siis siltä, että Oulun vanhan kirkon ja kirkkomaan aikaan, eli ennen vuotta 1777, kaupunkilaisilla oli tapana polttaa tupakkaa kirkkotarhan portilla. Tämä saattaa liittyä edellä mainittuun tupakointikieltoon. Kirkon portilla poltettiin vielä viimeiset sauhut ennen kirkonmenoja tai ensimmäiset henkoset heti kirkonmenojen jälkeen – tai sekä että.

POHDINTAA TUPAKKAPIIPPUJEN ELINKAARESTA

Savisia massatuotettuja tupakkapiippuja on toistuvasti kutsuttu maailman ensimmäisiksi kertakäyttökulutushyödykkeiksi. Tämän toteamuksen esitti ensimmäisen kerran brittiläisamerikkalainen arkeologi Ivor Noel Hume vuonna 1969.⁸⁴ Sittemmin tuota fraasia on toistettu julkaisuissa usein sen kummemmin todentamatta. Joissain uuden ajan alun keskusmetropoleissa tämä on saattanut pitää osin paikkansakin, mutta tuskin täällä Pohjolassa. Tupakkapiippujen kappaleita riittää kyllä 1600- ja 1700-lukujen arkeologisissa kerrostumissa, mutta suhteutettuna kerrostumien aikaskaalaan niiden suuri määrä on enemminkin harhakuva. Eveliina Salon tutkimukset Tornion vuoden 2002 Keskikadun kaivausten aineistosta havainnollistivat tätä hyvin.⁸⁵ Salon laskelmien mukaan Tornion kaivausten säilynyt aineisto ei kokonaisuudessaan riittäisi edes yhteen piippuun per tontti per vuosi. Lisäksi piipun kappaleissa on todella paljon pitkään jatkuneeseen käyttöön viittaavia kulumisjälkiä sekä merkkejä piippujen korjaamisesta.⁸⁶

Muista Suomen arkeologisista tupakkapiippuaineistoista ei ole tehty yhtä tarkkaa ja laajaa analyysiä kuin Tornion aineistosta.⁸⁷ Viitteitä etenkin kulumis- ja muokausjäljistä on kuitenkin havaittu tasaisesti myös muualta Suomesta ja Ruotsista⁸⁸. Tottumuksissa on luonnollisesti ollut kontekstikohtaisia eroja, kuten aiemmin jo tuli ilmi esimerkiksi Turun Merthenin kellarin aineiston

yhteydessä. Eroja on voinut muodostua ajan saatossa myös paikkakuntaakohtaisesti. Tupakoinnin tapakulttuurit ovat todennäköisesti eriytyneet myös ammattikunnittain. Aiemmin mainittiin jo käsityöläisten tarve pystyä käyttämään molempia käsiään työntekoon myös tupakoidessaan. Myös varhaisten hylkylöytöjen piippuaineistossa on havaittavissa huomattava määrä kuluneita, pitkään käytettyjä piippuja.⁸⁹ Merimiehillä siis vaikuttaa olleen tapa käyttää yhtä lyhennettyä piippua hyvin pitkään, mikä lienee ollut laivaolosuhteissa käytännöllinen ratkaisu.

On ymmärrettävää, että tupakkapiipuista ei koskaan Pohjolassa tullut lyhytikäisiä kertakäyttöhyödykkeitä. Piiput, vaikkakin alun perin halpaa ja heikkolaatuista massatuotantokeramiikkaa, olivat kuitenkin pitkään tuontitavaraa, ja saatavuus etenkin Pohjanlahden alueella vain ajoittaista meriliikennettä rajoittavien talvikausien takia. Mutta ennen kaikkea keskeisin syy piippujen pitkälle käyttöiälle lienee yksinkertaisesti se, ettei uuden ajan alun Pohjolan asukkaille ollut vielä muodostunut konsumeristista maailmankuvaa, joka kuului enemmän modernin teollisuusyhteiskunnan maailmankuvaan. Hyödykkeen hylkääminen vain hylkäämisen takia tai asemaa ja varallisuutta manifestoituina performanssina ei kuulunut tällaiseen maailmankuvaan edes varakkaimpien piirissä, eikä sitä todellisuudessa muutenkaan harrastettu juuri muualla kuin Pohjois-Atlantin kauppapiirin aivan ylempien luokkien keskuudessa 1700-luvulta alkaen.⁹⁰

Piiput eivät siis muodosta poikkeusta kaupunkilaisten esinesuhteesta. 1600-luvulla niihin suhtaudutaan samalla tavalla kuin muuhunkin käyttöesineistöön ja kaupan mukana liikkuneisiin hyödykkeisiin. Ihan samalla tavalla kuin kaupan mukana tulleet keramiikka- tai lasiastioita, tai paikallisten käsityöläisten valmistamia metalli- ja puuesineitä, myös piippuja käytettiin niin pitkään kuin ne olivat tarkoitukseensa soveltuvia, niitä korjattiin tarvittaessa, ja jos soveltuvuus lopulta päättyi, esimerkiksi rikkoutumisen myötä, niitä käytettiin vielä raaka-aineena muiden tarve-esineiden valmistamiseen.⁹¹

1600-luvun jälkipuoliskolta alkaen, mutta selkeämmin 1700-luvulle tultaessa, Pohjanlahden rannikon kaupunkien asukkaiden kulutuskäyttäytymisessä tapahtuu selkeä muutos ainakin varakkaamman väestön keskuudessa. Kulutuskäyttäytyminen muuttuu modernimpaan suuntaan ja se näkyy arkeologisessa aineistossa korjaamisen ja esineiden itse valmistamisen vähenemisenä ja yleisestikin kulutustavaran määrän hienoisena kasvuna ja monipuolistumisena.⁹² Suhtautuminen tupakkapiippuun muuttui osana tätä laajempaa sosiaalista prosessia ja todennäköisesti niiden keskimääräinen käyttöikä alkoi laskea. Köyhempi väestö ja työväestö todennäköisesti jatkoi ainakin piippujen muokkaamista käytännön syistä, mutta saattoi heidänkin keskuudessaan yksittäisen tupakkapiipun käyttöikä laskea. Maaseudun väestön tupakointitottumusten kehityksestä meillä on vielä hyvin vähän tietoa.

Savinen tupakkapiippu on keramiikkaesineenä tyypillisesti kulutusta kestävä mutta hauras. Sen käyttöiälle ei siis ole olemassa mitään määrääikää niin kauan kuin se pysyy ehjänä. Eikä rikkoutumisenkaan aina ole ollut piipun elinkaaren pää. Arkeologisessa aineistossa tulee yllättävän usein vastaan savisten tupakkapiippujen pesiä, joissa on merkkejä erilaisista korjaustavoista tai varttamisista. Näitä esimerkkejä löytyy aineistosta läpi koko savisten tupakkapiippujen aikakauden. Tosin korjaaminen on ehkä aavistuksen yleisempää 1600-luvun aineistossa, mutta tämä saattaa johtua myös siitä, että etenkin vanhemmissa kaivausaineistoissa 1700-luvun puoltaväliä nuoremmat kontekstit ovat usein heikosti dokumentoituja tai ne on saatettu jopa jättää dokumentoimatta.

Pohjoisesta tunnetaan muutama savinen tupakkapiippu, jonka elinkaari saattaa olla poikkeuksellisen pitkä. Västerbottenin museon kokoelmissa on kaksi piippua, jotka ovat peräisin saamelaiskonteksteista Sorsesta ja Åselesta Pohjois-Ruotsista. Molemmat piiput ovat lyhytvartisia ja niitä on korjattu sekä muokattu. Sorselen piippu on alun perin valmistettu 1700-luvun puolivälin jälkeen Goudassa. Sen katkennut varsi on liitetty takaisin nahkasuikaleella sitomalla ja sen suulle on so-

vitettu aivan 1800-luvun lopulle ajoittuva Eley 16 kaliiberisen haulikonpatruunan messinkikanta. Åselesta peräisin oleva esimerkki on alkujaan vielä vanhempi. Kyseessä on samoin goudalainen 1700-luvun alkupuoliskolle ajoittuva piippu, jonka katkennut varsi on korvattu lehmänsarviholkilla. Piipulle on myös valmistettu säilytysrasia, johon on kaiverrettu vuosiluku 1881.⁹³ Ei tietenkään voida olla varmoja, että piiput olisivat olleet jatkuvassa käytössä noin 150 vuoden ajan. On todennäköisempää, että ne muokattiin käyttöön 1800-luvun jälkipuoliskolla sopivasti vastaan tulleista, jo kertaalleen hylätyistä piipuista.

YHTEENVETO

Tupakka ja tupakan polttaminen savisissa piipuissa tuli tunnetuksi Suomessa viimeistään jo aivan 1600-luvun alussa, mahdollisesti jo 1590-luvulla. Tarkkaa tietoa ensikosketuksista ei ole, mutta 1620-luvulla tapa oli selvästi jo melko yleisesti tunnettu, vaikkei välttämättä vielä läpi koko yhteiskunnan harrastettu, mitä se vaikuttaa olleen 1630-luvulta eteenpäin. 1600-luvun tupakkapiippuaineisto on Suomessa lähes yksinomaan hollantilaista ja englantilaista tuontitavaraa. Jakauma lähtömaiden välillä vaihtelee jonkin verran paikkakuntaakohtaisesti. Vaihtelu johtuu todennäköisesti kaupunkien porvariston kauppasuhteista kunakin aikana kullakin paikkakunnalla. Maaseudun väestön tupakoinnista Suomessa on olemassa hyvin vähän aineistoa ennen 1700-luvun puoltaväliä, jolloin tupakkapiippulöydöt yleistyvät myös siellä. Tämä ei kuitenkaan tarkoita, etteikö maaseudun väestö olisi tupakoinut. Heidän tapansa polttaa tupakkaa vain oli todennäköisesti sellainen, että siitä jäi arkeologiseen aineistoon huomattavasti vähemmän jälkiä kuin kaupungeissa.

Vaikka tupakka tuotiin Eurooppaan alun perin ensisijaisesti lääkeaineena, vaikuttaa se meillä olleen alusta saakka pääasiallisesti nautintoaine, joka yhdistettiin usein alkoholin kanssa vapaa-ajan viettoon. Monet vanhimmista tunnetuista runsaasti tupakkapiippuja sisältävistä konteksteista olivat nimenomaan anniskelupaikkoja. Pohjanlahden rannikon kaupunkien tupakkapiippuaineistoista, joita Suomessa on tutkittu ehkä eniten, ilmenee, että 1600-luvulla kaupunkien eri väestöryhmien tupakointitottumukset olivat hyvin samanlaisia, ja vasta vuosisadan lopulta alkaen alkaa aineistoista ilmetä sosiaalisia eroavaisuuksia. Lähinnä erot näkyvät siinä, että varakkaamman väestön yleisen kulutuskäyttäytymisen muutosten myötä tupakkapiippujen elinkaari lyheni, kun taas rahvaan ja käsityöläisten keskuudessa vanha tapa polttaa lyhennettyä personoitua piippua jatkui hyvinkin pitkään, käytännössä läpi koko savisten tupakkapiippujen aikakauden.

Risto Nurmi, FT / ins. (AMK), on oululainen arkeologi, joka on tutkinut pitkään Pohjois-Suomen esihistoriaa ja historiallista aikaa aina moderniin aikaan saakka. Hän on erikoistunut historiallisen ajan kaupunkiarkeologiaan, esinetutkimukseen, kulutuskäyttäytymiseen ja kaivoshistoriaan. Nurmi on toiminut muun muassa Oulun yliopiston tutkijana ja tuntiopettajana, museoarkeologina sekä asiantuntijana arkeologian konsulttiyrityksissä. Tällä hetkellä hän toimii arkeologina Maanala Oy:llä.

VIITTEET

- 1 Honkaniemi 2022: 244.
- 2 Esim. Bonds 1980; Honkaniemi 2022; Nurmi 2005.
- 3 Esim. Davey 1979; Duco 1987; Persson 1992; Åkerhagen 1985. Ks. myös Ainasoja 2003: 284–5.
- 4 Cessford 2001; Nurmi 2011a.
- 5 Esim. Salo 2007; Nurmi 2011a.
- 6 Esim. Fox 2002. Ks. kuitenkin Cook 1989; 1997.
- 7 Goodman 1993: 37.
- 8 Esim. Goodman 1993.
- 9 Goodman 1993: 33–4.
- 10 Lahtinen 2007: 21–3.
- 11 Lahtinen 2007: 23; Åkerhagen 1985: 5–6.
- 12 Lahtinen 2007: 23.
- 13 Goodman 1993: 33.
- 14 Duco 1981: 371–5; Mellanen 1994: 261.
- 15 Aalto & Mattila 2019: 64–5.
- 16 Åkerhagen 2011: 24–5.
- 17 Åkerhagen 2011: 105.
- 18 Cederlund 1980: 253.
- 19 Esim. Lahtinen 2007: 55; Åkerhagen 1985: 6.
- 20 Aalto & Mattila 2019: 64–5; Mellanen 1994: 258–9.
- 21 Lahtinen 2007: 30.
- 22 Aalto & Mattila 2019: 64–5; Ainasoja 2001: 12–4; Bergman Carter 2013; Mellanen 1994; Åkerhagen 2011.
- 23 Esim. Ainasoja 2001; Herva 2002; Honkaniemi 2022; Mellanen 1994; Nurmi 2005; 2011a; Nurmi & Kallio-Seppä 2020.
- 24 Ks. esim. Aalto & Mattila 2019.
- 25 Esim. Nurmi 2011a: 114.
- 26 Åkerhagen 2004; 2011.
- 27 Davey 1979; Duco 1981; 1987.
- 28 Esim. Davey 1979; Duco 1987; 2003; Åkerhagen 2004.
- 29 Mellanen 2002: 35.
- 30 Nurmi 2011a; Salo 2007.
- 31 Esim. Heckscher 1963: 72–4, 110; Magnusson 2000: 66; Meinander 2011: 41.
- 32 Nurmi 2017; Nurmi & Kallio-Seppä 2020.
- 33 Nurmi 2005.
- 34 Mellanen 1994: 267.
- 35 Mellanen 2002: 36.
- 36 Ainasoja 2001.
- 37 Aalto & Mattila 2019.
- 38 MIP 2024.
- 39 Pietiläinen 2020.
- 40 Nurmi 2011b.
- 41 Takala 2022.
- 42 Honkaniemi 2022.
- 43 Kallio-Seppä 2011.
- 44 Vilkkama julkaisematon.
- 45 Tanska et al. 2011.
- 46 Beaudoin 2017; Nurmi 2011a; 2011b; 2023.
- 47 Åkerhagen 2004: 32; Nurmi & Kallio-Seppä 2020.
- 48 Ainasoja 2001: 99.
- 49 Ainasoja 2001: 99.
- 50 Åkerhagen 2011: 26–7.
- 51 Esim. Heckscher 1963; Magnusson 2000.
- 52 Åkerhagen 2004; 2011.
- 53 Åkerhagen 2011: 8, 29, 33.
- 54 Åkerhagen 1985: 19–20; 2011.
- 55 Åkerhagen 2011: 29–30.
- 56 Pearce 2013.
- 57 Husaaripiipuissa (kutsutaan myös naamapiipuiksi) piipun koppa on muotoiltu eteenpäin katsovaksi miehen pääksi. Pesän suu on pääläella.
- 58 Esim. Hyttinen & Rajala 2005: 111.
- 59 Esim. Honkaniemi 2022: 247–9.
- 60 Honkaniemi 2022: 242; Nurmi & Kallio-Seppä 2020; Seela 1983: 60–4.
- 61 Lahtinen 2007: 69–71, 89.
- 62 Lahtinen 2007: 55.
- 63 Goodman 1993: 48–60.
- 64 Goodman 1993: 61.
- 65 Goodman 1993: 42–3.
- 66 Camporesi 1989.
- 67 Dickson 1954.
- 68 Aalto & Mattila 2019: 70–1.
- 69 Aalto & Mattila 2019; Haggrén 1994; Mellanen 1994; Niukkanen 1994; Nurmi 2011a.
- 70 MIP 2024.
- 71 Nurmi 2011a; 2017; Nurmi & Kallio-Seppä 2020; Salo 2007.
- 72 Salo 2007.
- 73 Nurmi 2011a: 98–108.
- 74 Esim. Cook 1989: 216.
- 75 Regnard 1982 [1731]: 119–25.
- 76 Acerbi 1802: 357; Clarke 1838: 115.
- 77 Tamelander 1941: 71.
- 78 Cook 1989: 216.
- 79 Ks. esim. Lahtinen 2007: 55–8.
- 80 Regnard 1982 [1731]: 119–25.
- 81 Lahtinen 2007: 56.
- 82 Sarkkinen & Kehusmaa 2002.
- 83 Nurmi 2005.
- 84 Hume 1969: 296.
- 85 Salo 2007.
- 86 Nurmi 2011a: 98–108; Salo 2007.
- 87 Nurmi 2011a; Salo 2007.
- 88 Åkerhagen 2009.
- 89 Åkerhagen 2009: 244–315.
- 90 Nurmi 2007; 2011a.
- 91 Nurmi 2011a: 137–8.
- 92 Nurmi 2011a; 2017.
- 93 Huggert 2008.

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

Tutkimusraportit

Herva, Vesa-Pekka 2002. Kaupunkiarkeologinen pelastuskaivaus, Tornion Keskikatu 29–35. Kaivausraportti, Oulun yliopisto, Arkeologian laboratorio, Oulu.

Sarkkinen, Mika & Kehusmaa, Aimo 2002. Oulun tuomiokirkon kirkkotarhasta, arkeologinen tutkimuskertomus vuodelta 2002. Tutkimusraportti, Pohjois-Pohjanmaan museo, Oulu.

Vilkama, Rosa (julkaisematon). Iin Vanhan Haminan ja Oulun Tuomiokirkon kaivausten luuaineistojen piipunjälkianalyysien taulukot. Julkaisematon tutkimusaineisto tekijän hallussa.

Kirjallisuus

Aalto, Ilari & Mattila, Elina 2019. ”Tupakkaa ja muita pientarvikkeita”, 1600-luvun liitupiippukokonaisuus turkulaisen krouvintoiminnan ilmentäjänä. SKAS 1/2019, 61–75.

Acerbi, Giuseppe 1802. *Travels through Sweden, Finland and Lapland to the North Cape in the years 1798 and 1799* vol. 1. London.

Ainasoja, Mika 2001. Liitupiiput Turussa 1600–1800-luvuilla. Pro gradu -tutkielma, Turun yliopisto (painamaton).

Ainasoja, Mika 2003. Liitupiiput ajoittajina ja yhteiskunnan peilaajina. Seppänen, L. (toim.), *Kaupunkia pintaa syvemmältä, Arkeologisia näkökulmia Turun historiaan*, Archaeologia Medii Aevi Finlandiae IX. Suomen Keskiajan Arkeologinen Seura, Turku, 281–294.

Beaudoin, Matthew 2017. Repairing a Break with the Past: Considering Eighteenth- and Nineteenth-Century Ceramic Repair in Newfoundland and Labrador. *International Journal of Historical Archaeology* Vol. 21, 755–71.

Bergman Carter, Robert 2013. Vem rökte alla dessa pipor? – enhistorisk-arkeologiskstudie av kritpipor och rökning i 1600- och 1700-talens Sverige med genus- och intersektionalitetsperspektiv. Kandidaatintutkielma, Lundin yliopisto (painamaton). (<http://lup.lub.lu.se/student-papers/record/4227606>)

Bonds, G. 1980. Clay pipes from Ryssviken. Davey, P. (toim.), *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe* IV, BAR International Series 92. Oxford, 273–98.

Camporesi, Piero 1989. *Bread of Dreams: Food and Fantasy in Early Modern Europe*. Polity Press, Oxford.

Cederlund, Carl-Olof. 1980. The oldest clay pipes in the warship Wasa. Davey, P. (toim.), *The archaeology of the clay tobacco pipe* IV, Europe 1, BAR international series 92. Oxford, 253–6.

Cessford, Graig 2001. The archaeology of the clay pipe and the study of smoking. *Assemblage* issue 6. (https://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/assemblage/html/6/Cessford_text_web.html)

Clarke, Edward D. 1838. *Travels in various countries of Scandinavia including Denmark, Sweden, Norway, Lapland and Finland* vol. 1. London.

Cook, Lauren J. 1989. Descriptive Analysis of Tobacco-Related Material from the Boot Mills Boardinghouses and Tobacco Related Material and the Construction of Working-Class Culture. Beaudry, M. C. & Mrozowski, S. A. (toim.), *Interdisciplinary Investigations 62 of the Boot Mills, Lowell, Massachusetts*, Volume III. *The Boardinghouse System as a Way of Life*, Cultural Resources Management Study No. 21. National Park Service, North Atlantic Regional Office, Boston, 187–230.

Cook, Lauren J. 1997. “Promiscuous Smoking”: Interpreting Gender and Tobacco Use in the Archaeological Record. *Northeast Historical Archaeology* Vol. 27, Issue 1, 23–38.

Davey, Peter (toim.) 1979. The archaeology of the clay tobacco pipe 1. Britain: The Midlands and Eastern England. *BAR British series* 63, Oxford.

Dickson, Sarah A. 1954. *Panacea or precious bane; tobacco in sixteenth century literature*. New York Public Library, New York.

Duco, Don H. 1981. The Clay Tobacco Pipe in Seventeenth Century Netherlands. Davey, P. (toim.), *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe* V, Europe 2, part ii, BAR International Series 106 (ii). Oxford, 368–468.

Duco, Don H. 1987. *De Nederlandse Kleipijp. Handboek voor dateren en determineren*. Pijpenkabinet, Leiden.

Duco, Don H. 2003. *Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda*. Pijpenkabinet Foundation, Amsterdam.

Fox, Georgia L. 2002. Interpreting Socioeconomic Changes in 17th-Century England and Port Royal, Jamaica. Through Analysis of the Port Royal Kaolin Clay Pipes. *International Journal of Historical Archaeology* 6, 61–78.

- Goodman, Jordan 1993. *Tobacco in History*. Routledge, London.
- Haggrén, Georg 1994. Pikarit, ikkunat ja muut lasit. Helsingin porvarien haurasta ylellisyyttä – ja arkiesineistöä. Kallio, P.; Savolainen, I. & Vainio, S. (toim.), *Helsinki 1550–1640*, Narinkka, Helsingin kaupunginmuseon vuosikirja 1994. Helsingin kaupunginmuseo, Helsinki, 282–310.
- Heckscher, Eli F. 1963. *An Economic History of Sweden*. Harvard University Press, Cambridge.
- Honkaniemi, Marika 2022. Piipunpolttelua ja tupakansavua Lahden kylässä. Seppänen, L. & Takala H. (toim.), *Raittikylästä kaupungiksi – Lahden kehitys ja elämänmuodon muutos keskiajalta 1900-luvun alkuun*, Lahden historiallisen museon julkaisuja no. 14. Lahden Museot, Lahti, 240–59.
- Huggert, Anders. 2008. Hundraåriga kritpipor i bruk bland samer i 1890-talets Lappmark. *Fornvännen* 2008 (103), 23–8.
- Hume, Ivor Noel 1969. *Historical Archaeology*. Knopf, New York.
- Hytinen, Marika & Rajala, Anu 2005. Oulun kaupungintalon tontin kenttätutkimukset. Kallio, T. & Lipponen, S. (toim.), *Historiaa kaupungin alla, kaupunkiarkeologisia tutkimuksia Oulussa*, Pohjois-Pohjanmaan museon julkaisuja 16. Pohjois-Pohjanmaan museo, Oulu, 107–12.
- Kallio-Seppä, Titta 2011. Kenttätutkimusprojektin vaiheista. Kallio-Seppä, T.; Ikäheimo, J. & Paavola, K. (toim.), *Iin Vanhan Haminan kirkko ja hautausmaa, Arkeologisia tutkimuksia*. Oulun yliopisto, Oulu, 12–8.
- Lahtinen, Rauno 2007. *Savun lumo: tupakan kulttuurihistoria*. Atena, Jyväskylä.
- Magnusson, Lars 2000. *An Economic History of Sweden*. Routledge, London.
- Meinander, Henrik 2011. *A History of Finland*. Hurst & Company, London.
- Mellanen, Jaana 1994. ”...päiväni ovat haihtuneet kuin savu...”. 1600-luvun tupakkapiiput Helsingin Vanhassakaupungissa. Kallio, P.; Savolainen, I. & Vainio, S. (toim.), *Helsinki 1550–1640*, Narinkka, Helsingin kaupunginmuseon vuosikirja 1994. Helsingin kaupunginmuseo, Helsinki, 258–81.
- MIP 2024. Museon informaatioportaali (MIP), Turun museokeskus, (mip.turku.fi, käytetty 21.11.2024).
- Mellanen, Jaana 2002. Hollantilaisia tupakkapiippuja. Niukkanen, M. (toim.), *Sirpaleita suurvalta-ajan Helsingistä*, Museoviraston rakennushistorian osaston julkaisuja 14. Museovirasto, Helsinki, 35–9.
- Niukkanen, Marianna 1994. Renessanssi keittiössä. Vanhankaupungin keramiikka-astiat. Kallio, P.; Savolainen, I. & Vainio, S. (toim.), *Helsinki 1550–1640*, Narinkka, Helsingin kaupunginmuseon vuosikirja 1994. Helsingin kaupunginmuseo, Helsinki, 311–32.
- Nurmi, Risto 2005. Liitupiippu. Kallio, T. & Lipponen, S. (toim.), *Historiaa kaupungin alla, kaupunkiarkeologisia tutkimuksia Oulussa*, Pohjois-Pohjanmaan museon julkaisuja 16. Pohjois-Pohjanmaan museo, Oulu, 206–7.
- Nurmi, Risto 2007. “Shop till you drop” - or not, material culture and socioeconomic status in 17th-century Tornio. Colours of archaeology. Material culture and society. Papers from the second theoretical seminar of the Baltic Archaeologists (BASE) held at the University of Vilnius, Lithuania, October 21–22, 2005. *Interarchaeologia* 2, 155–64.
- Nurmi, Risto 2011a. *Development of the urban mind – an object biographical approach. The case study of the town of Tornio, northern Finland*. Oulun Yliopisto, Oulu. (<http://urn.fi/URN:NBN:fi:bib:me:W00594510800>)
- Nurmi, Risto 2011b. Paluu Pohjois-Suomen historiallisen ajan maaseutuarkeologiseen aineistoon – Rovaniemen Ylikylän puuttuvien pottien tapaus. Ikäheimo, J.; Nurmi, R. & Satokangas, R. (toim.), *Harmaata näkyvissä – Kirsti Paavolan juhla kirja*. Oulun yliopisto, Oulu, 209–20.
- Nurmi, Risto 2017. Kuinka talonpojista tuli porvareita – arkeologinen näkökulma torniolaisten kaupunkilaistumiseen 1600-luvulta 1800-luvulle. *Tornionlaakson Vuosikirja* 2015–2017, 106–47.
- Nurmi, Risto 2023. “Here, I fixed it” – Pohdintaa korjatusta keramiikasta. Matila, T.; Hytinen, M.; Nurmi, R. & Kallio-Seppä, T. (toim.), *Memory of the future – Juhla kirja Timo Ylimaunulle*. Oulun yliopisto, Oulu, 64–72.
- Nurmi, Risto & Kallio-Seppä, Titta 2020. Arkeologinen näkökulma Kokkolan kaupungin 1700-luvun ja 1800-luvun kauppaverkostoon. Ahmas, K.; Engberg, E. & Johnson, S. (toim.), *Pohjanmaan porvariston vuosisadat 1700–1800, Esineellinen kulttuuriperintö*. K.H. Renlundin museo, Kokkola, 9–36.
- Pearce, Jacqui 2013. Clay tobacco pipes made by the Manby family of London. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe* Vol. 6, 71–82.

- Persson, Boje 1992. Clay Pipes and Copper Coins as Means of dating – a Source-critical Presentation. Ersgård, L.; Holmström, M. and Lamm, K. (toim.), *Rescue and Research, Reflections of society in Sweden 700–1700 A.D.* Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 172–87.
- Pietiläinen, Saija 2020. Arkistoarkeologiaa, Oravaisensaaren Pöykön pellon rakennusjäännö. Pro gradu -tutkielma, Oulun yliopisto (painamaton). (<https://urn.fi/URN:NBN:fi:oulu-202001231071>)
- Regnard, Jean-François 1982 [1731]. *Retki Lappiin*. Itkonen-Kaila, M. (suom.). Otava, Helsinki.
- Salo, Eveliina 2007. Liitupiippujen kuluttaminen Torniossa 1600–1700-luvuilla. Keskikadun vuoden 2002 kaivausten liitupiippuaineiston käyttöjälkitutkimus. Pro gradu -tutkielma, arkeologia, Oulun yliopisto (painamaton).
- Seela, Jacob 1983. Skärgårdspipor av lera. *Nordenskiöld Samfundets tidskrift* 43, 56–81.
- Takala, Hannu 2022. Esipuhe. Seppänen, L. & Takala H. (toim.), *Raittikylästä kaupungiksi – Lahden kehitys ja elämänmuodon muutos keskiajalta 1900-luvun alkuun*, Lahden historiallisen museon julkaisuja no. 14. Lahden Museot, Lahti, 5–6.
- Tamelander, Eino 1941. *Tornion kaupungin pesäluetteloja 1666–1800 = Bouppteckningar i Torneå stad*. Peräpohjolan ja Lapin kotiseutuyhdistys, Tornio.
- Tanska, Terhi; Junno, Juho-Antti & Kallio-Seppä, Titta 2011. Varhainen piipunpolttaja Iistä. Kallio-Seppä, T.; Ikäheimo, J. & Paavola, K. (toim.), *Iin Vanhan Haminan kirkko ja hautausmaa, Arkeologisia tutkimuksia*. Oulun yliopisto, Oulu, 122–3.
- Åkerhagen, Arne 1985. *Kritpipor*. Svenska Tobaks AB, Tukholma.
- Åkerhagen, Arne 2004. *Svenska kritpipstilverkare och deras pipor*. Tobaks- och Tändstricksmuseum, Tukholma.
- Åkerhagen, Arne 2009. Kritpipor funna i Sverige och Åland. Sähköinen tietokanta (CD-ROM). Tobaks- och Tändstricksmuseum, Tukholma.
- Åkerhagen, Arne 2011. *Den svenska kritpipan – pipor, tillverkare och fynd*. Tobaks- och Tändstricksmuseum, Tukholma.

DET SÅ KALLADE KOMMENDANTSHUSET

En nytolkning av en 1700-talsbyggnads identitet

ABSTRACT

This article examines how the building of Loviisa Town museum from 1755 have been named and used during the 18th century, and how it has been identified in historic research. Earlier research identified the building as the Commandant's House of the Loviisa Fortress. However, a closer examination of the source material reveals that a different building served as the Commandant's House in the late 18th century. The museum building was, in fact, used as offices and quarters for officers and staff involved in planning the construction of the fortress.

Since the 1990s, the museum has referred to the building as the "Commandant's House" to create a more relatable and human connection to its history. However, recent findings about its actual historical use prompt a reevaluation of how the Loviisa Town Museum should present and communicate the building's history in the future.

Nyckelord: 1700-tal, Sverige-Finland, byggnadshistoria, fortifikation, Lovisa

INLEDNING

Den svenska armén uppförde många byggnader och fästningsverk i den nygrundade staden Degerby på 1740- och -50-talet. Staden, som 1752 bytte namn till Lovisa, skulle bli "Nyckeln till Finland", som kung Adolf Fredrik uttryckte det.¹ Fästningarna skulle försvara den nya östgränsen som efter freden i Åbo löpte bara 15 kilometer öster om staden, och Finland skulle bli starkt befäst för att stå emot ett ryskt anfall.²

En av de många byggnader som uppfördes i det unga Lovisa är den byggnad som sedermera kom att bli Lovisa stads museum (Fig. 1). Museets byggnad är en gul rappad tegelbyggnad byggd år 1755 i två våningar med mansardtak och vindsvåning. Fasaden pryds av släta lisener som bär en fronton, prydd med ett runt fönster. Inuti är rummen symmetriskt fördelade runt en större sal. Byggnaden är på många sätt typisk för 1700-talets svenska arkitektur, i sin tur påverkad av franska förebilder.

Den här byggnaden är allmänt känd i Lovisa som "Kommendantshuset". I Lovisa stads historie-skrivning upprepas tesen om att byggnaden började kallas kommendantshus på 1770-talet, efter att

FIGUR 1. Museibyggnaden i Lovisa är en typisk 1700-talsbyggnad. Fasadens pryds av släta vita lisener och en fronton med ett runt fönster. Foto: Ulrika Rosendahl, Lovisa stads museum.

först ha kallats brigadshus och fortifikationshus under byggnadens första tid.³ Byggnaden har i egenskap av kommendantshus målats upp som centrum för societetens umgänge i 1700-talets Lovisa. Berättelser om stor-

slagna fester, kungliga besök och ordenssällskap hör till den historia som upprepats i den lokala historieskrivningen, av stadens guider och för alla som bekantat sig med byggnaden och museets utställningar.

Men hur intressanta och fascinerande de här berättelserna än är, så är de problematiska, eftersom de grundar sig mer på missuppfattningar än historiska fakta. Syftet med den här artikeln är att klargöra museibyggnadens identitet genom att undersöka hur den svenska arméns stenhus i Lovisa användes och benämndes på 1700-talet. Som källmaterial används fortifikationens kartor och ritningar samt andra samtida källor.⁴ Samtidigt utreder artikeln varför det uppstått en felaktig bild av museibyggnadens 1700-talshistoria, och varför myten om ett Kommendantshus blev en viktig del av den historia som Lovisa stads museum valt att förmedla till sin publik.

Den här artikeln grundar sig på forskning som gjorts på Lovisa stads museum i samband med förberedelserna för museets 120-årsutställning, som handlade om de byggnader som Lovisa stads museum verkat i sedan grundandet 1904.

LOVISAS TRE STENHUS

Så tidigt som 1776 skrevs den första akademiska beskrivningen över Lovisa stad av den lovisabörige handelsmannasonen Henrik Backman. Den 31-åriga stadens bebyggelse beskrivs i Backmans text så här: ”så intyga dock de publique husen uti Lovisa Stad, att denne är ännu i sin början: ty de är åtminstone til större delen af träd, och utan någon sådant utvärtes anseende, som utmärcker en longvarig välmåga.⁵ På 1700-talet spreds tanken om att hus murade av sten var bättre, hållbarare, mer brandsäkra och dessutom mer ekonomiska än trähus, eftersom de sparade virke till den träkol-slukande järnindustrin som drev den svenska ekonomin.⁶ I Lovisa hade man inte haft resurser att leva upp till idealet om en stad byggd av sten, men det fanns undantag i trästadens byggnadsskick: ”dock finnas i Lovisa stad tre vackra Stenhus, nämligen 1: Commendantshuset, 2:o Fortifikations Brigads huset, och en Baraque till Garnisonens inqvartering”, fortsätter Backman.

Backmans text är en av de första källorna som omtalar ett kommendantshus av sten i Lovisa. Innan detta har ett trähus i nuvarande Kapellparken byggts som ett provisoriskt kommendantshus.⁷ Denna byggnad revs år 1825, efter att från 1788 ha använts som tjänstebostad av regementscheferna Stackelberg och Jägerhorn och därefter ryska befäl.⁸

FIGUR 2. Brandkårshuset t.h. och sjukhuset i Lovisa t.v. är byggda 1753 respektive 1754. Foto: Ulrika Rosendahl, Lovisa stads museum.

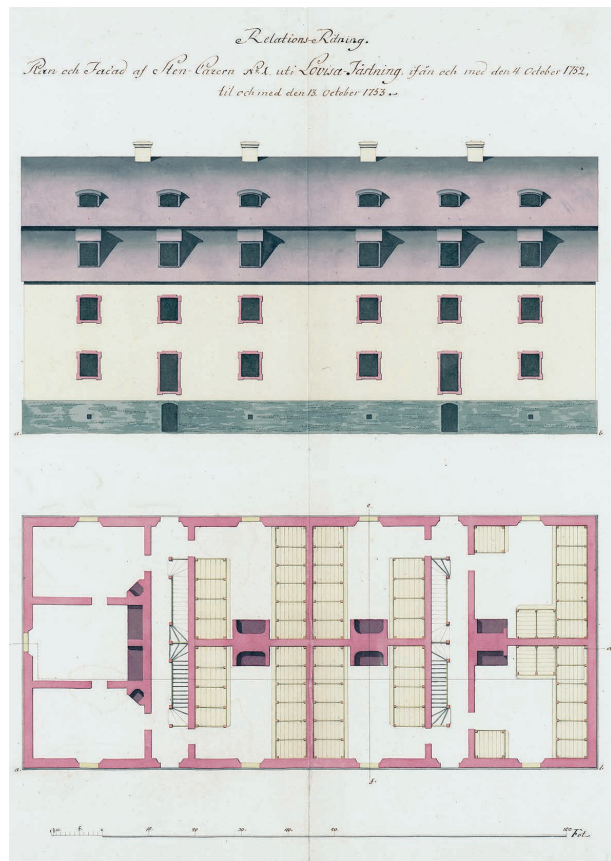
De tre stenhusen i staden är däremot alla bevarade till våra dagar. Två stenbyggnader från 1700-talet finns på Östra Tullgatan, den ena fungerar som en del av Lovisa sjukhus, och den andra har sedan länge bland annat varit lokal för den

frivilliga brandkåren, vilket gör att den allmänt kallas Brandkårshuset (Fig. 2). Den tredje är museets byggnad, som ligger för sig i norra kanten av staden, i början av Parkgatan.

Det är lätt att identifiera den barack som Backman nämner i sin text från 1776. Det är utan tvivel sjukhuset som var "uppfört till garnisonens inqvartering", som Backman uttryckte det. På relationsritningar, som gjorts under fästningsarbetenas gång, kan man se att sjukhusbyggnaden, på ritningarna kallad kasern Lilja, var just en inkvarteringsbyggnad. Rummen var fyllda med britsar där manskapet kunde sova på bäddar av halm. I gavlarna fanns små avskilda rum för de officerare som bodde med manskapet (Fig. 3).⁹

Att identifiera vilken av de två andra byggnaderna är "Commendantshuset" och vilken är "Fortifikations Brigads huset" har däremot visat sig vara svårare. I relationsritningarna förefaller bägge husen vara uppförda för fortifikationens behov. Brandkårshuset kallas "Fortifications huset"¹⁰ på en ritning från 1754 (Fig. 4), efter att det på de första ritningarna generiskt benämnts endast "Casern no. 2"¹¹. Museibygnaden kallades å sin sida "Brigade stenshuset"¹² som nybyggt 1755, men senare även fortifikationsbrigadshuset (Fig. 5).

Under fästningsbyggets första intensiva period har fortifikationen följaktligen haft ett stort behov av utrymmen och inkvarter-

FIGUR 3. Lovisa sjukhus, som på 1700-talet kallades Kasern Lilja. I kasernen inkvarterades manskapet på väggfasta britsar, som syns på denna relationsritning från 1753. Bild: Krigsarkivet.

FIGUR 4 (ovan). Brandkårshuset kallades fortifikationshus då det byggdes 1774, men blev på 1770-talet kommandantshus. Ursprungligen hade byggnaden en fronton mot gårdssidan. Bild: Krigsarkivet.

FIGUR 5 (nedan). Museibyggnaden uppfördes som brigadshus år 1755. Här verkade fortifikationsbrigaden, som ansvarade för fästningsbygget i Lovisa. Bild: Krigsarkivet.

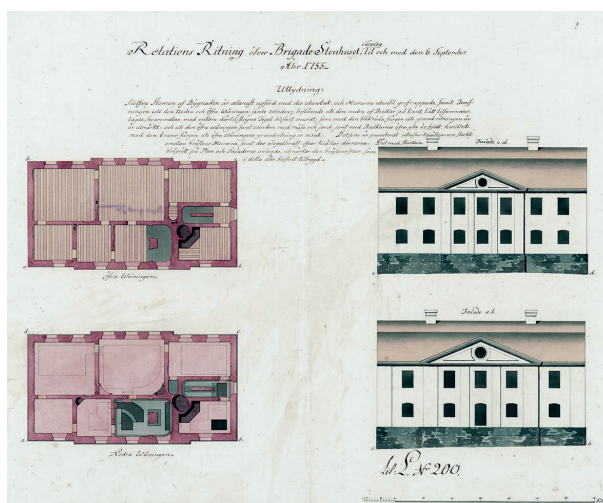
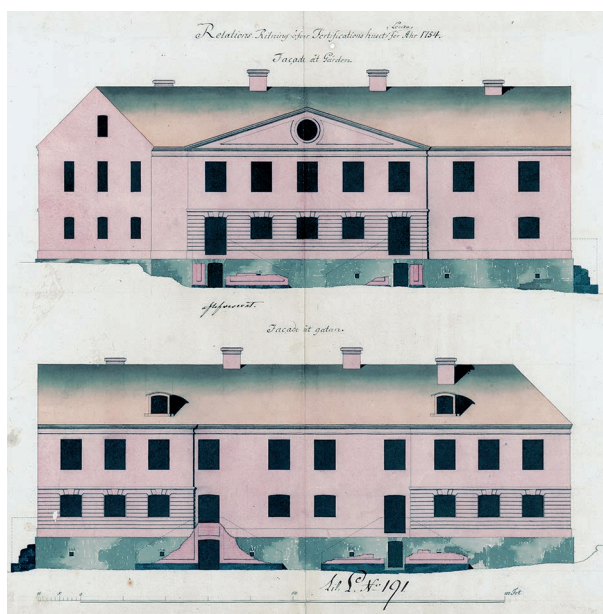
ring. Men eftersom fästningsbygget tärde alltmer på kronans finanser, avstannade arbetet på landfästningen i Lovisa mot slutet av 1750-talet.¹³ Kanske är det därför som det skedde förändringar i Brandkårshuset i början av 1760-talet. På en ritning från 1762 angavs det att detta tidigare fortifikationshus skall "apteras till Landshövdingeresidens".¹⁴ Ombygget innebar förändringar som gjorde huset till ett mer ståndsmässigt bostadshus. År 1762 var det främst köksutrymmena som anpassades till ett större hushåll och försågs med två spisar, bagarstuga och bryggeriutrymmen.

ETT ANNAT KOMMENDANTSHUS

Trots dessa satsningar blev det inget landshövdingesresidens av Brandkårshuset. Länets förvaltning och därmed också residenset flyttades från Lovisa till Heinola, som ansågs vara mer centralt beläget i länet.¹⁵ I stället fick byggnaden en ny roll: På en karta över Lovisa stad från 1796 (Fig. 6) står det tydligt och klart utskrivet att det är Brandkårshuset som är garnisonens kommandantshus.¹⁶ Antagligen fick kommandanten ta över detta ståtliga stenhus i början av 1770-talet. Med stöd av Henrik Backmans tidigare citerade text som nämner ett kommandantshus av sten, och i ljuset av de kartor och ritningar som finns bevarade i Sveriges krigsarkiv, kan man alltså konstatera att "Commendantshuset" som Backman nämner, avser Brandkårshuset, inte museet, som man tidigare trott.

Det tredje stenhuset i Backmans text, "Fortifikations Brigads huset", är alltså i dag museets byggnad. Detta faktum framgår också tydligt från samtida kartor och ritningar. Byggnaden förefaller ha varit i fortifikationens användning under hela svenska tiden. Även om byggnadens namn varierar något i olika källor, syftar benämningen alltid på brigaden, fortifikationen eller bägge delarna.

Fortifikationen var det truppslag som ansvarade för arméns byggnader och själva fästningsbygget. Den svenska fortifikationen var geografiskt indelad i fem brigader. För befästningarna i Finland

ansvarade brigad nummer 5, och det är alltså denna fortifikationsbrigad som museibyggnadens namn anspelar på. Inom fortifikationen verkade bland andra officerare med utbildning i fästningsarkitektur, konduktörer som övervakade byggnadsarbetet samt civila hantverkare med mästARBREV i murning, smide och timmerbygge.¹⁷ Förutom för själva byggnadsarbetet ansvarade fortifikationen för mätningar, kartor och ritningar, som användes både i planeringen av fästningarna och i rapporteringen om hur fästningsarbetet framskred. De här relationsritningarna ger än i dag en noggrann bild av hur fästningsarbetet fortlöpte.

VARFÖR BLEV FEL HUS KOMMENDANTSHUS?

Den första akademiska text som felaktigt identifierade det nuvarande museet som Kommendantshus på 1700-talet var K.G Leinbergs studie från 1904 i ordenssällskapet Amore Proximis historia.¹⁸ Leinbergs studie gjorde inga anspråk på att vara byggnadshistorisk forskning, och då han konstaterade att kommendant Johan Axel Hägerflyckt 1786–93 upplät Kommendantshusets sal som mötesplats för ordens sammankomster,¹⁹ tog han fel på vilken byggnad som var Kommendantshus på 1700-talet. Denna missuppfattning kom att leva kvar länge i Lovisas historieskrivning.

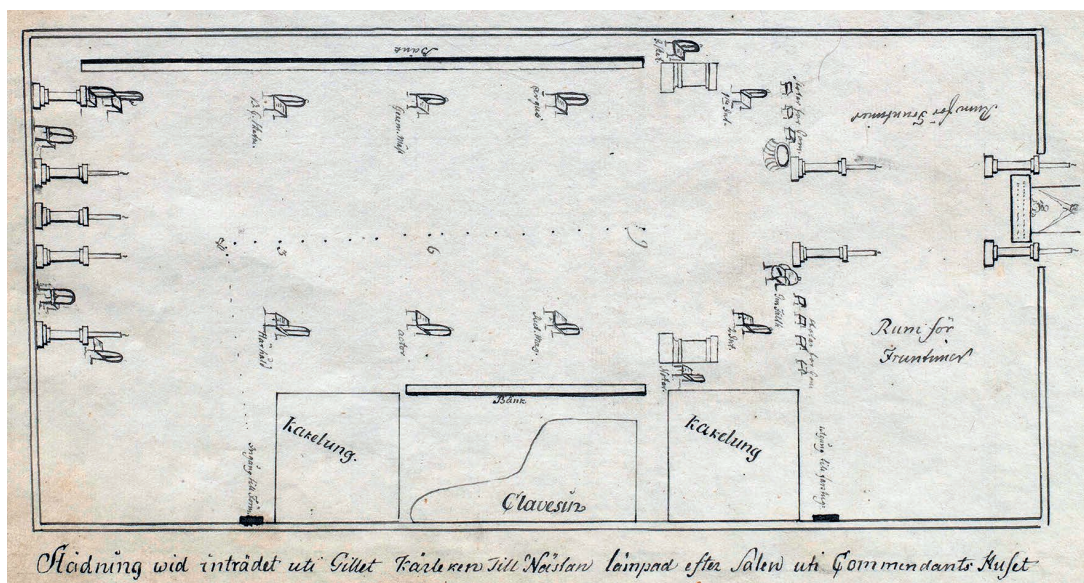
FIGUR 6. På denna karta från 1796 är nr 1 Kommendantshuset (dvs. Brandkårshuset), nr 2 Kasern Lilja (Sjukhuset) nr 3 Brigadshuset (Museet). Nummer 4 är det gamla kommendantshuset av trä som revs 1825. Bild: Krigsarkivet.

I sällskapet Amore Proximis arkiv finns bevarat en ritning av placeringen inför ordens ritualer i Kommendantshusets sal.²⁰ (Fig. 7) Denna ritning stämmer mycket dåligt överens med utrymmena i museibyggnaden, men är en nästan exakt skiss av Brandkårshusets, det vill säga det riktiga kommendantshusets sal, som är försedd med två ingångar och två kakelugnar på ena långsidan (Fig. 8).²¹ Orsaken till att Leinberg inte jämförde den här ritningen med de faktiska byggnaderna i staden var sannolikt att hans forskningsintresse inte sträckte sig till själva byggnaden. Dessutom hade Lovisaborna anammat benämningen Kommendantshus för museibyggnaden redan före Leinbergs artikel, och han tog för givet att det här namnet härrörde sig från 1700-talet.

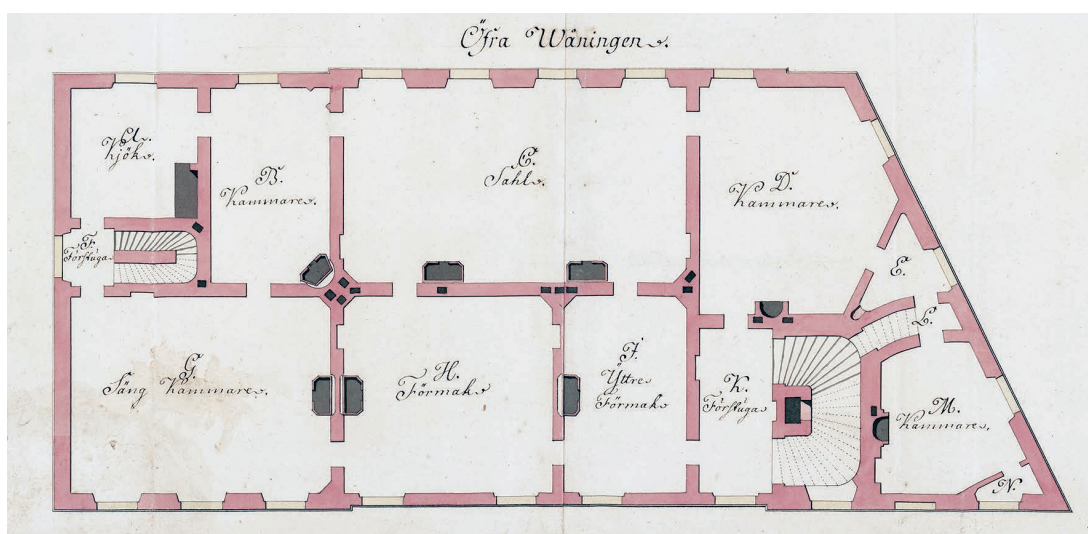
Förklaringen till att Lovisaborna kallade byggnaden för Kommendantshus är av betydligt yngre datum. Efter 1808 övertog ryska militärer de byggnader som den svenska armén förfogat över. Till platsmajor i stadens garnison utsågs år 1881²² en Åbobo vid namn Gustav Lindström, som gjort karriär inom ryska armén. Under sin tid i Lovisa fick Lindström museibyggnaden som tjänstebostad. År 1884 befordrades han till kommendant, och från och med det året kallades Lindströms bostad för Kommendantshuset.²³ Dessvärre avled Lindström i juni samma år,²⁴ men hans titel levde kvar i den lokala namnfloran som namn på byggnaden.

Uppfattningen om att Fortifikationsbrigadens hus skulle ha blivit kommendantshus redan på 1770-talet cementeras år 1930 i Gabriel Nikanders "Lovisa stads historia", dock utan närmare fördjupning i byggnadens användning.²⁵ År 1995 utkom en ny version av stadens historia, skriven av Olle Sirén. I detta verk skapas myten om att museibyggnaden fordom skulle ha varit förnämre än Brandkårshuset, som i Siréns tolkning degraderas till en kasern.²⁶ Sirén tar inte i beaktande de förändringar och förenklingar som gjordes på stenhusen längs Östra Tullgatan under ryska tiden, bland annat att brandkårshusets fronton revs. Dessutom antar han att "Kommendantshuset", dvs. museet, skulle ha haft det första mansardtaket i Lovisa, även om både Kasern Lilja²⁷ och flera träbyggnader²⁸ haft mansardtak redan tidigare.

Sirén lyfter också, helt korrekt, fram att Gustav III övernattade i Kommendantshuset under sin Finlandsresa 1775, och att stadens societet ordnade en bal där 1778 till den nyfödde kronprinsens ära. Det kungliga besöket och de storslagna festerna bidrar förstås till uppfattningen om byggnaden

FIGUR 7. Kommendantshusets sal användes för ordenssällskapet Amore Proximis sammankomster 1786–93. Bild: Riksarkivet.

FIGUR 8. Salen i övre våningen på Brandkårshuset stämmer väl överens med skissen i figur 7. Kakelugnarnas placering och utgångarna på långsidan mot farstu och förmak tyder på att detta är salen där Amore Proximi sammanträdde. Bild: Krigsarkivet.

som stadens förnämsta hus, men i ljuset av vad vi nu vet om byggnaderna var det i Brandkårshuset Kommendantshus allt detta ägde rum, inte i museibyggnaden.²⁹

Det förekommer trots allt även forskning där byggnadernas identitet har tolkats rätt, det vill säga att museet kallas fortifikationsbrigadshus eller Brandkårshuset Kommendantshus. Åke Stavenov har i sin forskning om Carl Hårlemans byggnadskonst diskuterat möjligheten att fortifikationsbrigadshuset skulle vara ritat av den kände arkitekten. Stavenov avser här explicit den byggnad som i dag är museum, och på Stavenovs tid var Lovisa finska folkskola.³⁰

Även i Lovisa levde benämningen "Fortifikationshus" kvar parallellt med "Kommendantshus" i början av 1900-talet. Till exempel skriver Lovisa museums grundare Jedvard Iverus "Fortifikationshuset – orätt kalladt Kommendantshuset"³¹, när han talar om byggnaden. Namnvalet har även en politisk dimension för dem som kom ihåg att "Kommendantshus" härstammade från ryska tiden, medan "Fortifikationshus" representerade det Svenska riket. I en insändare i Östra Nyland 1918 pläderade J. Grenman för ett namnbyte. "Bort med det främmande namnet kommendantshuset [...] av vördnad för förfädernas minne åligger oss att återknyta till de brustna traditionerna och taga till heders det gamla, historiska namnet."³² Den svenska arméns byggnader i Lovisa behandlas också i nyare forskning. I en studie från 2022 om fortifikationslöjtnant Adolf Erik Geetes rithäfte nämner Jussi Nuorteva och Päivi Happonen att Brandkårshuset var det kommendantshus där Gustav III övernatat. Med stöd av samma ritningar som använts i denna studie påpekar de att det råder en oklarhet i historieskrivningen kring Lovisas kommendantshus.³³

MEN VAD VAR MUSEIBYGGNADEN PÅ 1700-TALET?

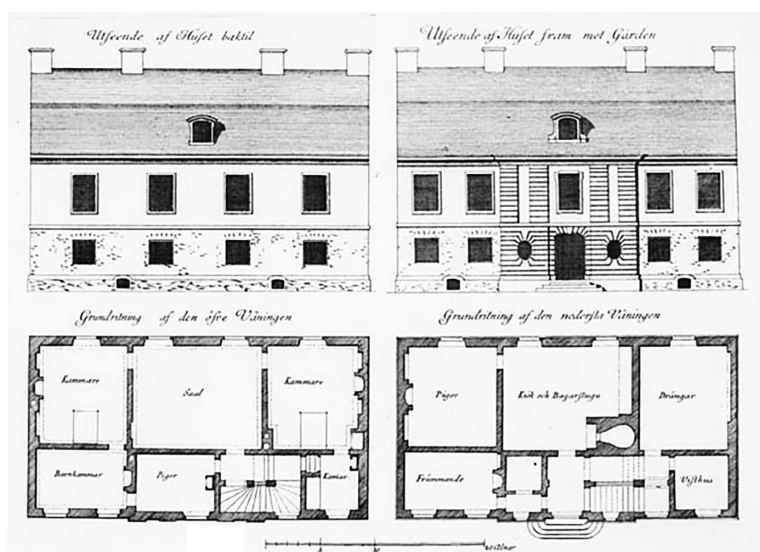
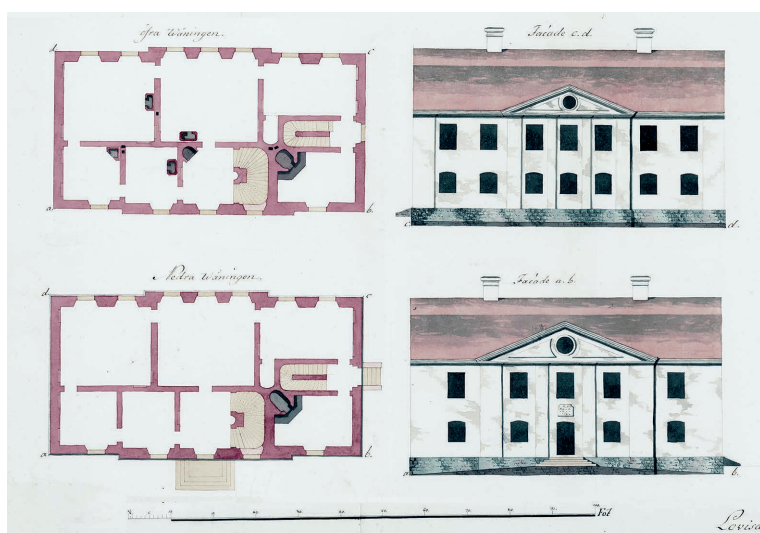
En genomgång av fortifikationens fästningsplaner visar alltså entydigt att museets hus inte var Kommendantshus på 1700-talet, så som man tidigare trott. Men vad innebär det att huset var ett Brigadshus eller Fortifikationshus? Kan vi i dag spåra dess användning närmare och få en tydligare bild av vad huset var på 1700-talet?

Första gången det blivande museet dyker upp på en ritning kallas det "Fortifications pavillon"³⁴. Ritningen är signerad den 3 oktober 1752, och endast grundmuren är murad på det planerade huset. En paviljong är i det här sammanhanget en tillfällig bostad för dem som vistas på orten. På Garnisonsholmen i Lovisa byggdes också en så kallad officerspaviljong i trä med 26 mindre rum där officerarna i garnisonen kunde inkvarteras. I det här skedet var det alltså främst mer eller mindre tillfälliga bostäder som man behövde.

Sommaren 1755 skeppades närmare tusen soldater från Sverige till fästningsbyggnadsarbetet, och under deras vistelse stod byggnaden utvärtes färdig, men långt ifrån inflyttningsklar.³⁵ Därpå följande sommar var byggnaden inredd även inuti, försedd med rappade väggar, golv, fönster, dörrar och ugnar. Dessutom var fyra små kamrar inredda på vindsvåningen (Fig. 9).³⁶ På bägge dessa ritningar kallas byggnaden för "Brigade Stenhuset", och fortifikationsbrigaden börjar installera sig i huset.

Vi vet inte vem som ursprungligen gjorde ritningen till museets byggnad, men bland Carl Hårlemans typritningar finns en modell för Kungsgårdar från 1750 (Fig. 10), som nästan exakt motsvarar museets byggnad och som klart varit en modell då fortifikationen byggde sitt brigadshus år

1755.³⁷ Inuti byggnaden är den enda avvikelser från Hårlemans typritning kökets placering. Där Hårleman planerat ett stort kök i det rum som på nedre våningen finns rakt framför ingången, har museibyggnaden två mindre kök, ett på var våning, bägge belägna i byggnadens nordöstra hörn. Den här förändringen avspeglar hur byggnaden användes. I en kungsgård skulle nedre våningen vara avsedd för tjä-

FIGUR 9 (ovan). År 1756 var Brigadshuset, nuvarande museet, inflyttningsklart. Övre våningen har kakelugnar och höga fönster, undre våningen har tegelgolv och mindre fönster. Bild: Krigsarkivet.

FIGUR 10 (nedan). Rumsfördelningen och dimensionerna i Carl Hårlemans typritning för Kungsgårdar från 1750 och Lovisa stadsmuseums byggnad från 1755 är nästan identiska. Bild: Etsning av Jean Eric Rehn, Nationalmuseum.

FIGUR 11. Salsväggen i Lovisa stads museum är prydd med en schablonmålad tapet som rekonstruerats enligt ett tapetfragment från sent 1700-tal som hittats under en dörrlist. Foto: Niclas Warius, Lovisa stads museum.

narna, och köket var en stor bagarstuga där gårdens produkter tillreddes. Den övre våningen var herrskapets bostadsvåning, med kammare runt en stor sal. I museets byggnad kan varje våning fungera som ett eget boställe, och därmed inkvartera två separata hushåll. Rummens fördelning är de facto är densamma som i Hårlemans typritning för ett kaptensboställe i en våning.³⁸

Ett ännu mer troligt alternativ är att bara den övre våningen var avsedd som bostad, medan den nedre åtminstone delvis var tänkt för fortifikationens behov av kontorsutrymme. Eftersom fortifikationen på plats i Lovisa har producerat de kartor och ritningar som än i dag finns bevarade i Sveriges Krigsarkiv, är det uppenbart att de haft behov att ett arbetsutrymme. Till exempel i Göteborgs fästning planerades kontorsutrymmen i samband med fortifikationsgården, och ett rum i kontoret utpekades som volontärernas ritsal.³⁹ År 1793 nämns en byggnad som kallas Fortifikationens ritkontor bland de byggnader som behöver en vaktpostering i Lovisa.⁴⁰ Detta ritkontor kan knappast vara något annat än museets byggnad. Den nedre våningen var mer offentlig till sin karaktär än den övre. Ursprungligen hade den nedre våningen tegelgolv, och som brukligt var i 1700-talets tvåvåningsbyggnader hade den nedre våningen mindre fönster.

Samtidigt tyder flera faktorer på att byggnadens övre våning användes som bostad. På en karta från 1766 kallas museets byggnad "Fortifikationsofficereres hus". Rummens utsmyckning pekar också mot en användning som bostadsutrymme. Kakelugnar installerades bara i övre våningen, medan öppna spisar murades i nedre våningen. I övre våningens sal hittades år 2003 ett fragment av en schablonmålad tapet, som idag är rekonstruerad i samma rum på museet (Fig. 11). Det här fragmentet har stilmässigt daterats till slutet av 1700-talet.⁴¹ En motsvarande tapet har påträffats på Kuggom majorsboställe norr om staden. Utanför byggnaden sträckte sig en praktfull barockträdgård⁴², som i sig också tyder på ett hushåll med resurser att upprätthålla och behov av att använda en påkostad trädgård. Detta kan jämföras med fortifikationshuset i Kristianstad, där övre våningen fungerade som tjänstebostad för fortifikationsbrigadens chef, medan ritsalen fanns i nedre våningen.⁴³ Att med säkerhet fastställa vem som har bott i byggnaden är dock vanskligt. Under 1750- och 60-talen kan de fortifikationsofficerare som vistades i staden ha bott antingen i museets byggnad eller i Brandkårshuset, eftersom bägge byggnaderna brukades av fortifikationen. Fortifikationsofficerarna

var adelsmän, som på grund av sin ståndstillhörighet ofta hade en herrgård eller andra gods till sitt förfogande. Deras familjer vistades därför ofta på annan ort, och man får anta att det var släktgårdarna som officerarna betraktade som sina huvudsakliga hem. Att de vistades mycket i Lovisa kan man trots allt sluta sig till, eftersom de återfinns i stadens mantalslängder.

I mantalslängderna kan man dessutom utläsa hushållens storlek. Ofta residerar officerarna ensamma med enstaka tjänstefolk, men det finns undantag. Till exempel överstelöjtnant Georg Brunow, som var befälhavare vid fästningsbyggena i Lovisa från 1774, hade länge bott i staden med enbart en dräng och senare även hushållerska och en piga i sitt hushåll, medan familjen bodde på Tervik gård. Men i mantalslängden för 1782 uppger han inte mindre än femton personer i sitt hushåll i Lovisa.⁴⁴ Ett hushåll av den här storleksklassen krävde en bostad som var mer än ett enkelt nattkvarter, och kanske kunde fortifikationsbrigadshuset erbjuda rum åt den här typen av officersfamiljer som bosatte sig i staden.

Samtidigt skall man komma ihåg att fortifikationen inte bara bestod av officerarna. Med dem följde en apparat av konduktörer, kassörer, skrivare, hantverkare och tygvaktare med flera. Inalles bestod fortifikationens representation i Lovisa av ett tjugotal personer, varav åtminstone hälften hade tjänstefolk eller familj med sig. Hur alla dessa personer löste sin bostadsfråga kan omöjligen utredas, men man får anta att en inkvartering i kronans byggnader, kombinerad med hyresbostäder i staden, var de vanligaste alternativ som stod till buds. Om övre våningen i fortifikationsbrigadshuset var reserverad för officerare, fanns det flera kammare i nedre våningen och på vinden som kunde användas av till exempel kontorsbetjäningen eller tjänstefolk.

VEM PLANERADE BYGGNADEN?

Det finns, som nämnt, inte bevarat ritningar som skulle ge närmare ledtrådar om vem som var arkitekten till Fortifikationsbrigadens stenhus i Lovisa. Olle Sirén föreslår murarmästare Samuel Berner, som ritade Gymnasiebyggnaden i Borgå, uppförd 1758–1759.⁴⁵ Berner var visserligen anställd av Fortifikationen, men eftersom han tvingades avgå år 1751,⁴⁶ är hans medverkan i bygget osannolik. Han ersattes av murarmästare Gotthard Flensburg, som med större sannolikhet varit inblandad i byggprojektet.⁴⁷ Även Flensburg har ritat en byggnad i Borgå som är mycket snarlik museets byggnad: det så kallade ”Slottet” på Ågatan i Borgå, byggt 1760.⁴⁸ Däremot är det inte bevisat att vare sig Bremer eller Flensburg är arkitekterna bakom museets byggnad. Både gymnasiet och Slottet på Ågatan är yngre än museet i Lovisa, och det var snarare så att dessa byggmästare lärde sig planera byggnader av denna typ under sin tid vid fortifikationen.

Eftersom även fortifikationsofficerarna hade kunskaper i arkitektur kan någon av dem deltagit i planeringen av byggnaden. Relationsritningen från 1752 är undertecknad H.C. Von Krus, medan senare ritningar är undertecknade av Christian Robert von Schantz. Alla ritningar är dessutom undertecknade av generalkvartermästarlöjtnant Fabian Casimir Wrede, som var fortifikationens högste befäl i Finland. Dessa herrar har troligen alla varit engagerade i olika moment av museibyggnadens tillblivelse. Detta sagt, så råder det inga tvivel om att den person som planerade byggnaden var väl bekant med intendent Carl Hårlemans arkitektur. Som redan nämnts har Åke Stavenov till och med spekulerat i om Hårleman själv ritat byggnaden. Om det inte är Hårlemans egenhändiga ritning som ligger till grund för museets byggnad i Lovisa, så måste det vara en omarbetning av Hårlemans modellritningar.

Carl Hårleman utförde ett antal ritningar som graverades, vilket gjorde att de kunde spridas och användas som modell för olika, främst statliga, byggnadsprojekt. Dessa ritningar var inte de första

typritningar som lanserades i Sverige, men de var de första som starkt propagerade för att öka användningen av murade byggnader. Hårlemans ritningar för både en kungsgård och för militärboställen av olika rang följer alla samma grundprincip, med mansardtak och en symmetrisk rumsfördelning kring en sal.⁴⁹

Av dessa typritningar för statliga byggnader påminner museets byggnad starkt om överstebo-stället, det största militärbostället, men ännu mer likheter finns då man jämför byggnaden med Hårlemans ritning för en arrenderad kungsgård från 1750. Särskilt rumsfördelningen, trappans placering och byggnadens dimensioner stämmer mycket väl överens med Hårlemans kungsgård. Ursprungligen hade museibygnaden, precis som typritningen, mindre fönster i nedre våningen. I fasaden finns visserligen skillnader i utsmyckningen, museets enkla lisener ersätter ritningens risalit med pilastrar, men samtidigt förses den blivande museibygnaden med en fronton som saknas i typritningen. Fönstrens antal mot gården ökar från fyra till sju, medan antalet skorstenar minskar från fyra till två. Detta resulterar i att skorstensmurarna muras ihop under mansarden på den kalla vindsvåningen, där de än i dag är bevarade.

Den här slående likheten med Hårlemans typritning visar att Hårlemans arkitekturstil spred sig till fästningsstaden Lovisa, oavsett om det var han själv som planerade denna byggnad eller inte. Hans ritningar var gjorda för att kopieras och användas, och den byggnad vi ser i dag som Lovisa stads museum är ett uttryck för Hårlemans arkitektur, antingen direkt, eller via någon annan som modifierat hans ritningar.

KOMMENDANTEN PÅ MUSEET

Lovisa stads museum öppnade år 1962 sin utställning i det så kallade Kommendantshuset, eller forna Fortifikationsbrigadshuset. Det hade länge varit en dröm för museet att få flytta in i det stora stenshuset, som ansågs vara både brandsäkert och historiskt, och därför ypperligt lämpat för museiverksamhet. När museet grundades 1904 hade byggnaden fungerat som skola, och museet hade då endast haft ett annex i Kommendantshuset.

Frågan om en flytt till Kommendantshuset blev igen aktuell 1948, då museet stod utan lokal eftersom staden planerade att omvandla den dåvarande museibygnaden på Kortgränd 3 till tjänstebostad. År 1951 fattades beslutet att flytta samlingarna till Kommendantshuset, som vid den tiden användes som hyresbostäder. I väntan på att hyresgästerna skulle flytta ut och renoveringen av byggnaden skulle bli klar, stod Lovisa utan ett museum. När museet äntligen kunde öppna sina dörrar hade det 400 kvadratmeter, fördelat på tre våningar att fylla med utställningar. Resultatet blev en utställning med interiörer som representerade olika stilperioder och stadens olika yrkesgrupper.

Som Marja-Liisa Rönkkö har påpekat, befinner sig den största delen av världens museer i byggnader som inte är uppförda som museum. De byggnader som blir museer har ofta ett musealt värde i sig, och bär på en känsla av dyrbarhet och till och med en slags helighet. Rönkkö placerar Lovisa stads museum i en grupp av finska museer som är verksamma i slott, fästningar och andra maktens boningar. I dessa byggnader är historiens vingslag särskilt förnimbara.⁵⁰

Även om man på Lovisa stads museum alltid har varit medveten om att museibygnaden är historisk, dröjde det till 1990-talet innan man började lyfta fram "Kommendanten" som en person i utställningarna. Vid den här tiden hade de växlande utställningarna blivit en allt viktigare del av museiverksamheten. Olle Siréns upptäckter om Kommendantshusets roll som Lovisasocietetens högborg och skådeplats för 1700-talets kungliga visiter gav stoff till nya utställningar och gjorde det möjligt att återge mänskliga berättelser i museimiljön, i stället för att bara visa föremål och stilperio-

der i museets interiörer. Att kommendanten Johan Axel Hägerflyckt dessutom var en person vars liv kunde följas av ett relativt rikt källmaterial gjorde att byggnadens historia blev personlig och därmed lättare att omfatta.

Det här ledde också till att Kommendanten och Kommendantshuset blev varumärken för museet, vilket fungerade utmärkt för att profilera museet och väcka intresse. Utanför museet skapades en historiskt inspirerad nyttoträdgård som fick namnet Kommendantens trädgård, museets pedagogiska verkstad under mansarden blev förstås Kommendantens vind och i museishopen såldes Kommendantshusets kaffe.

Då det i denna studie uppdagats att museet inte varit Kommendanthus på 1700-talet blev museet tvunget att ställa sig den stora frågan: Skall man förstöra en bra historia med sanningen? Svaret är självklart ja, ett museum är en institution som bygger sina berättelser på källor och forskning. Samtidigt är det personliga och det mänskliga greppet väldigt viktigt för att nå ut till museibesökarna, och att förlora sin Kommendant innebär en förlust av ett pedagogiskt medel för att förmedla historia. Även om "Kommendanten" kan fortsätta leva kvar i berättelser om Brandkårshuset, som trots allt bara ligger ett par kvarter från museet, skänker han inte längre sin historiska närvaro åt just den byggnad som museibesökaren befinner sig i.

SLUTSATSER

Den här artikeln har undersökt hur Lovisa stads museums byggnad från 1755 har använts på 1700-talet och hur byggnadens användning har tolkats i historieskrivningen på 1900-talet och i museiverksamheten under de senaste decennierna. I ljuset av de källor som finns bevarade från 1700-talet, står det klart att uppfattningen om att museet skulle vara det Kommendantshus där societetslivet blomstrade på 1700-talet är felaktig. I stället är det Brandkårshuset på Östra Tullgatan 17 som är den byggnad som kallas Kommendantshuset av sten på 1700-talet. Brandkårshuset har orätt klassats som en enkel kasern, trots att byggnaden var en central plats för stadens elit, som festlokal, samlingsplats för orden Amore Proximi och den byggnad som Gustav III besökte enligt samtida källor.

I stället var museets byggnad fram till den ryska inmarschen i Lovisa 1808 fortifikationsbrigadens byggnad i stadens gränsfästning. I byggnaden bör ha funnits både ritsal, kontor och boningsrum, som utnyttjades av fortifikationens officerare och tjänstemän. Museets arkitektur är ett tydligt exempel på Carl Hårlemans franskinspirerade stil, och ser ut att grunda sig på de typritningar som Hårleman gjorde upp för den svenska militärens behov.

För museiverksamheten i Lovisa har upptäckten om att vårt kommendantshus egentligen var ett fortifikationsbrigadshus varit en omvälvande insikt. Museet måste nu hitta nya berättelser om sin egen byggnads historia. Det är nödvändigt att museibyggnadens identitet grundar sig på historiska källor och forskning. Att identifiera vad byggnaden har varit är ett steg på vägen, men ännu finns det mer att upptäcka. Vad museets nya berättelser blir, får framtiden utvisa, men det råder inga tvivel om att fortifikationsbrigadshuset bär på en minst lika lång och skiftesrik historia som kommendantshuset.

Ulrika Rosendahl lärde känna Georg Haggren år 2001 då hon arbetade med honom på utgrävningarna av Alberga hergårdspark från 1700-talet. Där väcktes hennes intresse för historisk arkeologi, och efter det samarbetade hon med Georg i flera projekt, bland annat utgrävningarna i Mankby 2007–2013. Sedan 2017 är Ulrika Rosendahl intendent för Lovisa stads museum.

NOTER

- 1 Sirén 1995: 92.
- 2 Se till exempel Agustin Ehrensvärds rapport från 1747, i Ericsson 1939: 104–12.
- 3 Baderman 1984: 1; Nikander 1930: 27, plansch 11; Sirén 1995: 72; Toivari-Viitala: 30; Wilhelmson 1998: 24.
- 4 KrA: Utländska stads- och fästningsplaner, Lovisa. För byggnadens skeden under 1800-talet, se bl.a. KA: VeSA Loviisan linnoitus- ja rakennuspiirustusten arkisto. Loviisan linnoitus- ja rakennuspiirustukset (1792–1918) och Sotasaaliskeskusosaston kartat ja piirustukset (kokoelma). Ih*. Loviisaan liittyvät piirustukset.
- 5 Backman 1776: 13.
- 6 Lounatvuori 1996: 32–3.
- 7 KrA: Utländska stads- och fästningsplaner, Lovisa /Loviisa/, SE/KrA/0406/12/029/038 (1751).
- 8 Baderman 1984: 22–8; Hirn 1970: 52; Nikander 1930: 22; 1932: 173.
- 9 KrA: Utländska stads- och fästningsplaner, Lovisa /Loviisa/, SE/KrA/0406/12/029/064 (1753); /093 (1766).
- 10 KrA: Utländska stads- och fästningsplaner, Lovisa /Loviisa/, SE/KrA/0406/12/029/065 (1754).
- 11 Utländska stads- och fästningsplaner, Lovisa /Loviisa/, SE/KrA/0406/12/029/060 (1753).
- 12 KrA: Utländska stads- och fästningsplaner, Lovisa /Loviisa/, SE/KrA/0406/12/029/075a (1755).
- 13 Ericsson 1939: 424–425.
- 14 KrA: Utländska stads- och fästningsplaner, Lovisa /Loviisa/, SE/KrA/0406/12/029/133 (1762).
- 15 Nikander 1930: 61–64.
- 16 KrA: Utländska stads- och fästningsplaner, Lovisa /Loviisa/, SE/KrA/0406/12/029/120 (1796).
- 17 KrA: Fortifikationen, Rullor, SE/KrA/0043 /001:Ö/D 2/2 (1738–1777).
- 18 Leinberg 1904.
- 19 Leinberg 1904: 296, se även Ikäheimonen 1998: 4–13 och KA, Amore Proximi -seuran arkisto. 1. Pöytäkirjoja (1787–1802).
- 20 KA: Amore Proximi -seuran arkisto. 4. Seremoniamenoja ja merkkipäiviä.
- 21 jmf. KrA: Utländska stads- och fästningsplaner, Lovisa /Loviisa/, SE/KrA/0406/12/029/092 (1766).
- 22 Östra Nyland, 03.09.1881, nr 45: 3.
- 23 Östra Nyland, 17.04.1884, nr 31: 2.
- 24 Östra Nyland, 30.06.1884, nr 50: 3.
- 25 Nikander 1930: 27.
- 26 Sirén 1995: 72.
- 27 KrA: Utländska stads- och fästningsplaner, Lovisa /Loviisa/, SE/KrA/0406/12/029/064 (1753).
- 28 Mansardtak uttridade på denna stadsplan från 1752. KrA: Utländska stads- och fästningsplaner, Lovisa /Loviisa/, SE/KrA/0406/12/029/054a (1752); se även ritningar på Provisionellla Kommendantshuset /125 (1768); Sjukhuset /037 (1751); Officerspaviljongen /097 (1768); Kasernen på åsen 127 (1769).
- 29 Inrikes Tidningar, 29.6.1775: 1; Sirén 1995: 93–4; 1998: 17–20.
- 30 Stavenov 1927: 235.
- 31 Lovisa stads museums samlingar LM-14879
- 32 Östra Nyland 06.07.1918, nr 32.
- 33 Nuorteva & Happonen 2022: 105.
- 34 KrA: Utländska stads- och fästningsplaner, Lovisa /Loviisa/, SE/KrA/0406/12/029/053 (1752).
- 35 Nikander 1930: 27; KrA: Utländska stads- och fästningsplaner, Lovisa /Loviisa/, SE/KrA/0406/12/029/075a (1755).
- 36 KrA: Utländska stads- och fästningsplaner, Lovisa /Loviisa/, SE/KrA/0406/12/029/080 (1756).
- 37 Stavenov 1927: fig. 95.
- 38 jmf. Mårtelius 2000: 290–5.
- 39 KrA: Sverige, stads- och fästningsplaner, Göteborg, SE/KrA/0424/037/065a (1746–1750).
- 40 Hirn 1970: 133.
- 41 Tunander 2003.
- 42 Wilhelmson 1998.
- 43 KrA: Sverige, stads- och fästningsplaner, Kristianstad, SE/KrA/0424/072/376a (1780).
- 44 KA: Kymenkartanon läänin tilejä. Asiakirjat. 8949 Läänintili-, maa- ja henkikirja (1782–1782). 749–750.
- 45 Järventausta 1959: 70–72; Sirén 1995: 14.
- 46 KrA: Fortifikationen, Rullor, SE/KrA/0043/001:Ö/D 2/1 (1713–1768).
- 47 KrA: Fortifikationen, Rullor, SE/KrA/0043/001:Ö/D 2/1 (1713–1768).
- 48 Panelius 1983: 150.
- 49 Alm 2000: 171–172; Laine 1997: 24–6; Lounatvuori 1996: 32–25; Mårtelius 2000.
- 50 Rönkkö 2010: 231–2.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Förkortningar

KA = Kansallisarkisto (Riksarkivet)

KrA = Riksarkivet i Täby, Krigsarkivet, depå Arninge

Arkivkällor

Krigsarkivet

Fortifikationen, Rullor, Täby.

Utländska fästningsplaner, Täby.

Riksarkivet

Kymenkartanon läänin tilejä (Kymmenegårds läns räkenskaper), Helsingfors.

Amore Proximi -seuran arkisto (Sällskapet Amore Proximis arkiv), Helsingfors.

Tidningar

Nationalbibliotekets digitala samlingar, tidningen *Östra Nyland*.

Kungliga bibliotekets digitala samlingar, *Inrikes tidningar*.

Litteratur

Alm, Göran 2000. Carl Hårlemans arkitektur. Olausson, M. & Millhagen R. (red.), *Carl Hårleman. Människan och verket*. Byggförlaget, Stockholm, 146–83.

Backman, Henric 1776. *En historisk beskrifning öfver stapel staden Lovisa*. Åbo.

Baderman, Elmar 1984. *Kappelipuisto kautta aikojen*. Eripainos Loviisan Sanomat, Loviisa.

Ericsson, Ernst 1939. *Rikets Fasta Försvar 1720–1811 IV:3. Det fasta försvaret i Finland 1741–1772. Kungliga Fortifikationens historia 1719–1811*. P.A. Norstedt & söner, Stockholm.

Hirn, Hans 1970. *Från Lantingshausen till Jägerhorn: Ett värvat regemente i Finland 1752–1808*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland nr 441. Helsingfors.

Ikäheimonen, Pirjo 1998. Kommendantshuset – en mötesplats för hemliga sällskap. *Kommendanten och hans trädgård – om livet i Kommendantshuset ca 1750–1850–*. Publikationer 7. Lovisa stads museum, Lovisa, 4–13.

Järventaus, Esko 1959. Samuel Berner. Muurarimestari – arkkitehti. Kivikoski, E. (red.), *Suomen museo* LXVI, 64–77.

Laine, Christian 1997. Om en mönsterritning av Carl Hårleman – statens fastighetsförvaltning och stora Kungsladugården i Nyköping. *Kulturmiljövård* 2/1997, 24–8.

Leinberg, K. G. 1904. Gillet ”Amore Proximi” eller ”Kärleken till Nästan”. *Förhandlingar och uppsatser* 17. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland LXII. Helsingfors, 208–350.

Lounatvuori, Irma 1996. *Mallin mukaan maantavalla. Mallipiirustukset ja sotilasvirkatalojen rakentaminen 1687–1810*. Museovirasto rakennushistorian osasto, Helsinki.

Mårtelius, Johan 2000. Mönsterbildaren. Olausson, M. & Millhagen R. (red.), *Carl Hårleman. Människan och verket*. Byggförlaget, Stockholm, 284–99.

Nikander, Gabriel 1930. *Lovisa stads historia I. 1745–1808*. Lovisa.

Nikander, Gabriel 1932. *Lovisa stads historia II. 1808–1855*. Lovisa.

Nuorteva, Jussi & Happonen, Päivi 2022. *Till Sveriges Försvar mot öst 1748–1809*. Bidrag till Sveaborg historia 10. Samfundet Ehrensverd rf – Ehrensverd Seura, Helsinki.

Panelius, Olav 1983. *Gårdar och gårdsägare i Borgå på 1600-och 1700-talen*. Folklivsstudier XV. Helsingfors.

Rönkkö, Marja-Liisa 2010. Museorakennukset ja näyttämisen taide. Petterson, S. & Kinanen, P. (red.), *Suomen museohistoria*, Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 1265. Tieto, Helsinki, 229–61.

Sirén, Olle 1995. *Lovisa stads historia*. Lovisa stad, Lovisa.

Sirén, Olle 1998. Kungabesök och kungasallat i fästningsstaden Lovisa. *Kommendanten och hans trädgård – om livet i Kommendantshuset ca 1750–1850–*. Publikationer 7. Lovisa stads museum, Lovisa, 14–22.

Stavenov Åke, 1927. *Carl Hårleman, en studie i Frihetstidens arkitekturhistoria*. Uppsala.

Toivari-Viitala, Jaana 2015. *1700-tal, julfirande och kommendanten Johan Axel Hägerflyckt*. Publikationer 16. Lovisa stads museum, Lovisa.

Tunander, Pontus 2003. Från sidenvägen till Lovisa kommendantshus. Otryckt manus i Lovisa stads museum.

Wilhelmson, Pia 1998. Kommendanternas trädgård. *Kommendanten och hans trädgård – om livet i Kommendantshuset ca 1750–1850–*. Publikationer 7. Lovisa stads museum, Lovisa, 23–32.

Timo Ylimaunu, Marika Hyttinen,
Annemari Tranberg & Tuuli Matila

KAKSI MENNEISYYDEN PAIKKAA

Vertailua ja merkityksiä

ABSTRACT

This paper examines two built spaces from the past, where the surrounding natural elements – mainly a closeness to rivers – shaped peoples’ conceptions of place, identity and lives. We examine the Maunu farm by the former Taivalkoski rapid, located on the Kemijoki River and Vaakunakylä, a neighborhood built by German soldiers on the shores of Oulujoki river in Oulu, later occupied by local inhabitants. Both of these sites have since disappeared from the landscape. By taking two northern Finnish sites separated by time, we form a historical continuum through the period of modernization in Finland (from the 1880s to 1980s) and examine how changes in the natural surroundings influenced culture, and peoples’ sense of place and home.

Asiasanat: nykyajan arkeologia, muisti, paikka, maisema

JOHDANTO

Sanomalehti Kaleva kertoi syyskuussa 2022 Oulun Hietasaaressa 1940-luvulta 1980-luvulle sijainneesta Vaakunakylän asuinalueesta. Jutussa haastateltiin alueella lapsuutensa ja nuoruutensa viettänyttä mieshenkilöä, joka kertoi kesäisestä uimisesta Oulujokisuiston vesissä ja siitä kuinka hän oli lapsena onkinut kaloja perheen ruokapöytään. Hän kertoi, että ”kait se oli parasta aikaa elämässä, kun sai asua täällä” ja totesi haastattelun lopuksi Vaakunakylän olleen paratiisi.¹ Hieman vastaväinlaisista kokemuksista lapsuudestaan kertoi 69-vuotias mieshenkilö Kemijoen suurimman kosken, Taivalkosken, rannalta 1930-luvulta. Hän muisteli veljelleen, että ”[s]e vain poikasena ... oli mukava ... Taivalkosken vieressä asua ... oli virtaava vesi ja joki oli aina ... me kaikki pojat oltiin innokkaita kalastajia ... tuntu monta kertaa, ku heinäniityllä olthiin, ko lähetettiin ... kävehleen ja ko Piimätörmään tulthiin, kilometri oli, alko kuulummaan se kosken kohina, että pääsee taas ongele”.²

Tässä artikkelissa tarkastelemme kahta, yllä olevissa haastatteluissa mainittua, menneisyyden paikkaa, Kemijoen Taivalkosken rannalla (nykyisin Keminmaan aluetta) sijainnutta Maunun sukutilaa ja Oulun kaupungissa, Oulujokisuiston Hietasaaressa sijainnutta Vaakunakylää. Kohteista vanhemman, jo 1700-luvulla olemassa olleen Maunun perintötilan rakennukset purettiin modernin

sähköntuotannon tieltä 1970-luvulla. Oulun Vaakunakylä puolestaan perustettiin toisen maailmansodan aikana Saksan armeijan majoitustarpeita varten. Sodan jälkeen parakkeihin muutti asumaan pommituksissa kotinsa menettäneitä perheitä, jotka asuttivat Vaakunakylää aina 1980-luvun lopulle, jolloin asuinalue hävitettiin ja tilalle raivattiin puistoalue.

Maunun sukutilan vaiheet ja Vaakunakylä ovat osia laajemmista historiallisista ja yhteiskunnallisista konteksteista, jotka muodostavat ajallisen jatkumon. Kemijoen Taivalkosken rannalla sijainneen maatilan vaiheet liittyvät aikaan, jolloin Suomi oli maatalousvaltainen agraariyhteiskunta, jonka perinteisiin elinkeinoihin kuuluivat maanviljelys ja karjanhoito sekä kalastus ja metsätalouden eri muodot, kuten tukinuitto. Saksan armeijan perustama Vaakunakylä liittyy toiseen maailmansotaan sekä sodan jälkeiseen yhteiskunnalliseen murrokseen, jonka seurauksena Suomi kaupungistui ja muuttui maatalousvaltaisesta maasta teollistuneeksi hyvinvointivaltioksi. Tämän murroksen seurauksena molemmat sekä Maunun sukutila että Vaakunakylä hävitettiin.

Molempien paikkojen maisemat ja rakennetut tilat ympäristöineen sekä lopulta niiden poispurku heijastavat vuosikymmenien aikana (1880–1980) Suomessa tapahtuneita modernisaation mukanaan tuomia yhteiskunnallisia ja kulttuurisia muutoksia. Etenkin toisen maailmansodan jälkeen, 1940-luvun lopulta lähtien, modernisaatioon liittynyt edistyspuhe ja rationaalisuuden ihanne tekivät muutoksesta nopeaa ja kokonaisvaltaista.³ Modernisaatio ja teollistuminen saivat aikaan suuria kulttuurisia sekä maisemallisia muutoksia aiheuttaen samalla myös ekologisia katastrofeja. Muutokset vaikuttivat monin tavoin asukkaiden aistikokemuksiin sekä ymmärrykseen asuinpaikastaan, elintilastaan ja -ympäristöstään. Tutkimme tässä artikkelissa sitä, miten modernisaatioprosessin aikaan saamat yhteiskunnalliset ja kulttuuriset muutokset vaikuttivat maaseudun ja kaupunkien rakennuskulttuuriin ja tilaratkaisuihin sekä sitä, miten ihmisten ymmärrys omasta elintilastaan ja -ympäristöstään muuttui. Miten modernisaatio vaikutti ympäristöön, maisemaan ja ihmisten elinkeinoihin? Millaisia muistoja paikoista on jäänyt?

Rakennusten poispurkamisen myötä molemmat kohteet ovat kadonneet nykyisyyden maisemasta. Mutta kuten artikkelin alussa siteeratut haastattelut osoittavat, paikat asukkaineen elävät ihmisten mielissä kertomuksina ja aistimuistoina. Niistä on myös säilynyt materiaalista kulttuuria, kuten valokuvia ja karttoja, sekä arkeologista lähdeaineistoa eli esineitä ja rakennusten perustuksia maaperässä. Muistojen ja esineiden kautta jo vuosikymmeniä sitten hävitetyt paikat ovat yhä läsnä nykyisyydessä.⁴ Esineet ja valokuvat sekä myös aineettomat asiat, kuten tarinat ja erilaiset aistikokemukset (hajut, äänet ja näkymät), toimivat meille muistamisen apuvälineinä, muistikkaina⁵ (*mnemonics*), joiden avulla voimme palauttaa mieliimme menneitä paikkoja ja maisemia.⁶ Esineet ja asiat ovat linkittyneet muistimme kanssa vaikuttaen molempiin suuntiin, sillä esineiden ja asioiden kautta voimme ilmaista tunteita, kokemuksia ja ymmärrystämme ympäröivästä maailmasta. Näin aineelliset ja ei-aineelliset asiat muokkaavat muistiamme, minkä vuoksi muistimme on alati muuttuvaa.⁷

Artikkelin aluksi määrittelemme tutkimuksen keskeiset käsitteet, joita ovat ajallisuus, maisema ilmiöineen sekä tila ja paikka. Tämän jälkeen käsittelemme Maunun sukutilaa 1890-luvulla ja Oulun Vaakunakylän asuinalueutta sodan jälkeiseltä ajalta 1980-luvulle. Tarkastelemme nykypäiviin säilyneen materiaallisen ja immateriaalisen kulttuurin kautta kohteissa tapahtuneita muutoksia ja paikkoihin liitettyjä merkityksiä sekä aistikokemuksia ja -muistoja. Lopuksi vertailemme kohteita ja pohdimme yhtymäkohtia sille, miten modernisaatio yhteiskunnallisine ja kulttuurisine muutoksineen vaikutti molempiin paikkoihin niiden maisemaan ja ihmisten käsityksiin niistä.

Koska molemmat paikat yhteisöineen ovat hajonneet ja paikat kadonneet maisemasta jo kymmeniä vuosia sitten, vaatii kohteiden rekonstruointi ja asukkaiden arjen elämän ja kokemusten tarkastelu taustakseen laajan lähdeaineiston. Maunun tilan osalta käytämme tutkimusmateriaalina vuon-

na 1895 tehtyä tilan jakokarttaa, I.K. Inhan vuonna 1892 ottamaa valokuvaa Taivalkoskesta, vuoden 1947 ilmakuvaa Taivalkosken alueesta ja Markku Alamaunun⁸ kokoamia historiatietoja Maunun tilan vaiheista. Vaakunakylää koskeva lähdeaineisto koostuu vuonna 1942 laaditusta asemakartasta, valokuvista sekä Ulla Pohjamon Oulun Hietasaarta tutkineen väitöskirjan⁹ ja Matti Lasasen Oulun Hietasaarta ja Vaakunakylää käsitelleen paikallishistoriikkiin¹⁰ muistitietoaineistoista. Lisäksi käytämme lähdemateriaalina Oulun yliopiston arkeologian vuosina 2020–2022 Vaakunakylän alueelta kaivamaa arkeologista aineistoa eli rakenteiden jäännöksiä, roskakuoppia, esineitä ja makrofossiileja sota-ajalta 1980-luvun lopulle sekä vuonna 2021 Oulun kaupungin ja Oulun yliopiston arkeologian Vaakunakylä-hankkeen¹¹ yhteistyönä keräämää muistitietoaineistoa Oulun Hietasaaren alueen historiasta, elinkeinoista ja asukkaista. Kaikkiaan informantteja oli 20 ja heitä haastateltiin 16 erilisessä haastattelussa.¹²

TUTKIMUKSEN KESKEISET KÄSITTEET

Sekä Taivalkosken Maunun perintötilan että Oulun Vaakunakylän maisemassa oli, ja on edelleen, sekä ei-inhimillisiä että inhimillisiä ilmiöitä. Ei-inhimillisillä ilmiöillä tarkoitamme maiseman topografisia ja ekologisia ilmiöitä, kuten jokien virtapaikkoja ja rantoja, ja inhimillisillä ilmiöillä ihmisen aikaansaamia rakennettuja ja kulttuurisia maiseman elementtejä, kuten rakennuksia, rauta- ja maanteitä sekä kalastuspaikkoja ja muokattuja vesiteitä. Maisemaan kuuluvat myös muistetut, kerrotut ja kuvaillut ilmiöt. Maisemat ja käsityksemme niistä ovat myös koettuja, sillä liitämme niihin erilaisia toimintoja, tunteita ja muistikuvia.¹³

Maisemasta erotamme tilan ja paikan, joista ensimmäisellä tarkoitamme ihmisille merkityksentöntä kohtaa maisemassa, johon tullaan ja lähdetään. Paikka sen sijaan on maiseman kohta, joka on saanut erilaisia merkityksiä ihmisten toiminnan, tunteiden ja tiedon kautta.¹⁴ Paikka voi olla yhteiskunnallinen, historiallinen, yhteisöllinen, yksityinen tai vaikkapa uskonnollinen, ja se on rakennettu sisältäen kulttuurisia merkityksiä sekä jaettuja kulttuuri-identiteettejä. Paikkoihin liittyy tunteita ja kokemuksia ja niissä voidaan havaita useita ajallisuksia. Paikkojen topografiat, fyysisen olemus sekä niihin liittyvät toiminnot ja merkitykset ovat jatkuvassa joko hitaassa tai nopeassa muutoksessa.¹⁵

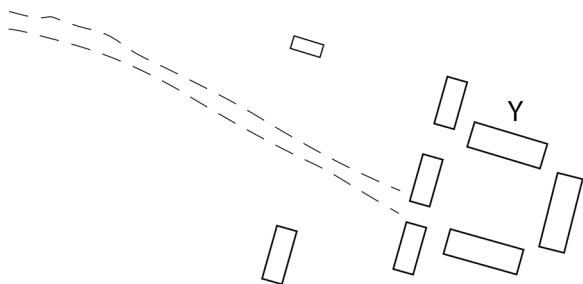
MAUNUN PERINTÖTILA KEMIJOEN TAIVALKOSKEN RANNALLA

Viimeistään 1700-luvulla perustettu Maunun perintötila sijaitsi Kemijoen Taivalkosken rannalla, Alapaakkolan Koskenkylässä. Maunun tilan varallisuus perustui vaelluskalojen, kuten lohen ja siian, pyyntiin niin kuin useimpien Kemi-, Ii- ja Tornionjokivarsien tilojen varallisuus.¹⁶ Maunun tila koki 1800-luvulla kaksi muutosta, joista ensimmäinen tapahtui 1800-luvun puolivälin tienoilla, kun tila jaettiin kahteen osaan Alamaunuksi ja Ylimaunuksi. Vuonna 1896 Alamaunu jaettiin edelleen kahteen osaan Alamaunuksi ja Keskimaunuksi.¹⁷ Tarkastelumme kohteena on puolikkaana säilyneen Ylimaunun tilan rakennettu pihapiiri ja sen muutokset 1890-luvun viimeisten vuosien aikana.

Kemi- ja Iijokivarsien maatilojen rakennukset rakennettiin perinteisillä tekniikoilla perinteiseen muotoon ja mikäli mahdollista, korkeimpien rantatörmien päälle, kuivalle maalle. Tämä perustui vanhaan paikallistietouteen, jonka mukaan rakentamisessa tuli ottaa huomioon keväiset jäänlähdöt ja tulvat. Pahimpien jäänlähtöjen aikana useita metrejä korkeat jäälautat saattoivat viedä menneskään alemmilla rantatörmillä sijainneita latoja ja saunoja sekä tulvivan joen jäälohkareet saattoivat

KUVA 1. Karttapiirroksessa on Maunun perintötilan yhteinen pihapiiri 1895. Piirros perustuu vuoden 1895 tiluskartoitukseen. Rakennukset on merkitty laatikkoina, joista Y on Ylimaunun tilan asuinrakennus. Pihapiirin toisella puolella, vastapäätä, oli Alamaunun asuinrakennus. Piirros: Timo Ylimaunu.

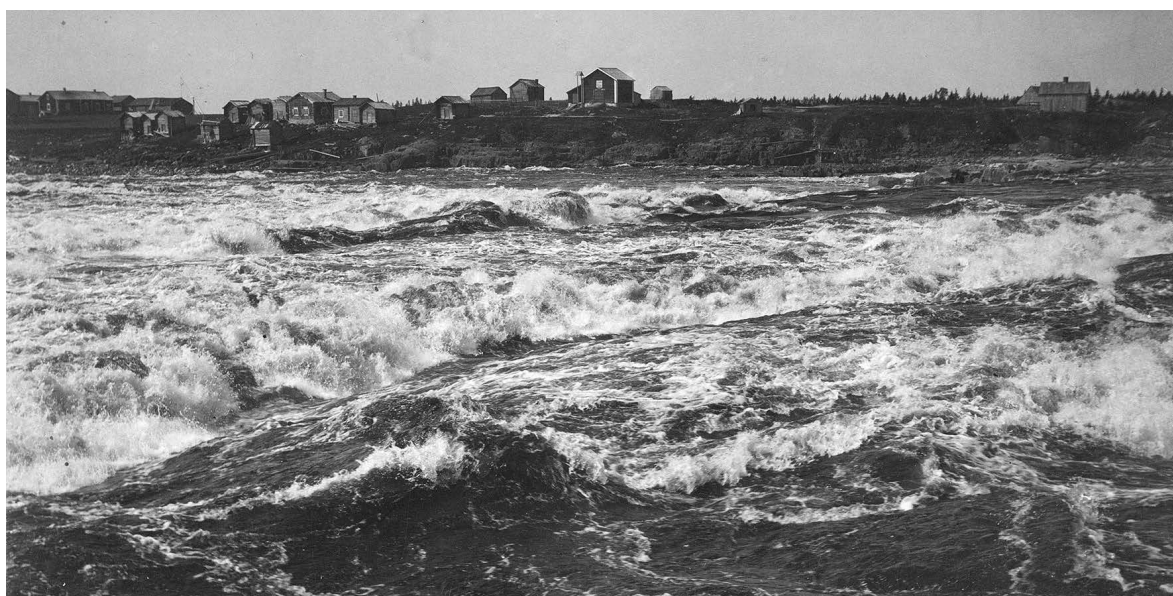

höylätä alimpien rantapeltojen ruokamultakerroksen jokeen.¹⁸

Vuoteen 1896 saakka Maunun tilojen rakennukset muodostivat perinteiseen peräpohjalaiseen rakennustapaan kulmistaan avoimen neliön, jonka länsisivulla olivat talousrakennukset eläinsuojineen.¹⁹

Ylimaunun asuinrakennus sijaitsi pihan pohjoisella sivulla, jolloin talon pääty osoitti jokea ja koskea kohden (Kuva 1). Vastakkaisella puolella pihaa oli ennen vuotta 1896 Alamaunun tilan päärakennus ja Kemijoen suuntaisesti oli toinen asuinrakennus. Markku Alamaunun mukaan vuoden 1896 tilajaon jälkeen, mutta ennen vuotta 1902, rannan suuntainen asuinrakennus purettiin ja siirrettiin noin 50 metriä etelään päin.²⁰ Tämän rakennuksen paikalle rakennettiin vuosisadan vaihteessa Keskimaunun tilan asuinrakennus.

Merkittävää oli, että vanhassa pihapiirissä asuinrakennuksien julkisivut sisäänkäynteineen olivat kohti yhteistä pihaa. Perheiden elinpiirit koostuivat kotien sisätiloista, yhteisestä ja jaetusta pihapiiristä sekä omista tiluksista. Ennen vuotta 1896 sekä Keski- että Ylimaunun tilukset sijaitsivat asuinrakennuksien sivuilla ja takana. Mentäessä tilan töihin ja muihin askareisiin kuljettiin joko

KUVA 2. Vuonna 1892 otetun valokuvan vasemmassa reunassa on osa Maunun perintötilan rakennuksista; Ylimaunun asuinrakennuksen takaseinä, jonka julkisivu oli pihalle päin sekä kala-aittoja ja muita rakennuksia. Etualalla on kuohuva Taivalkoski, osa alkuperäisestä kuvasta. Kuva: I.K. Inha, Museovirasto. CC BY 4.0.

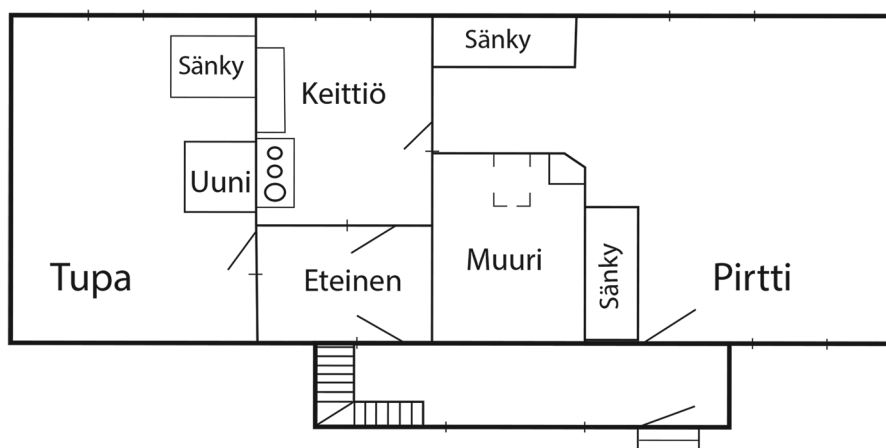
pihan lävitse talousrakennuksiin tai kulku suunnattiin takapihoille, kuten myös muissa Iijokivarren taloryhmissä.²¹ Nykyisin tällaista asumista voi verrata paritalo- tai rivitaloasumiseen, jossa asukkailla on oman pihapiirin ohella jaettu yhteinen piha-alue. On huomattava, että 1890-luvun ihmiset aistivat ja kokivat jaetut tilat ja pihapiirit todennäköisesti eri tavoin kuin me, 21. vuosisadan ihmiset. Perinteinen arkkitehtuuri ja rakennusten järjestys määritteli heidän tilallisen kokemuksensa ja loi materiaaliset kehykset aikakauden elämiselle.

Osa Maunun tilan rakennuksista tallentui I. K. Inhan vuonna 1892 Kemijoen Taivalkoskesta otamaan valokuvaan, jonka perusteella voidaan arvioida Ylimaunun lautavuoratun hirsirakennuksen tilanjakoa (Kuva 2). Ylimaunun asuinrakennus, jonka rakentamisajankohta ei ole tiedossa, oli aivan 1800-luvun alussa Kemin silloisen kirkkoherra Matias Castrénin kuvauksen perusteella perinteiseen tapaan rakennettu väylänvarren asuinrakennus. Hänen mukaansa rakennuksen toisessa päässä oli ”pirtti, toisessa tupa ja yksi tai kaksi kamaria, välissä eteinen ja sen takana keittiö, jossa ruoka valmistetaan ja johon nykyisin on tapana laittaa kunnollinen keittiöuuni. Pirtti on tavallisesti 12 x 15 kyynäräinen, yhdessä nurkassa iso liesi ja poistuu savu huoneesta katossa olevan puutorven kautta.” Castrénin mukaan 1800-luvun alussa rakennuksissa ei ollut vielä muurattuja ”piisejä eikä kakluuneja”.²² Inhan valokuvassa näkyvä savupiippu rakennuksen joen puoleisessa päädyssä osoittaa pirtin ja Castrénin mainitseman ison lieden sijainneen tässä kohtaa taloa. Talon toisessa päässä oli tupa, jossa on niin ikään sijainnut uuni tai kakluuni valokuvassa näkyvän toisen savupiipun perusteella. Rakentajat antoivat talon fyysisen muodon kodilleen ja samalla muistoilleen ja toiveilleen tulevasta.²³

Vuoden 1896 tilan jaon jälkeen Maunun sukutilalla sattui tulipalo, jossa tuhoutui Inhan valokuvassa näkyvä Ylimaunun asuinrakennus ja navetta.²⁴ Vielä samana kesänä saatiin hankittua hirsikehikko uutta asuinrakennustaan varten ja jälleenrakennuksen yhteydessä pihapiirit muuttuivat. Tilan uusi päärakennus pystytettiin joen suuntaisesti, ehkä viisi tai kymmenen metriä palaneesta asuinrakennuksen paikasta yläjuoksun suuntaan ja saman rantatörmän päälle. Rakennuksen alle jäi palossa tuhoutuneen vanhan rakennuksen maitokellari. Uusi asuinrakennus pystytettiin toiseen ilmansuuntaan kuin aikaisempi ja nyt uuden päärakennuksen julkisivu suuntautui omia tiluksia kohti ja pois päin naapurin rakennuksista. Vuosisadan vaihteessa myös Keskimaunun uusi asuinrakennus pystytettiin joen suuntaisesti ja ylimmän rantatörmän päälle. Tämä osoitti rakentajien omaavan paikallistietoutta, jossa otettiin huomioon ympäristön tärkeimmän tekijän, joen, oikut.²⁵

Maalaisyhteisöissä voitiin perinteisesti luottaa naapureiden ja yhteisön apuun, vaikka ihmisten välillä olisi ollut erimielisyyksiä ja riitoja. Koskenrannan elinkeinoista kalastus perustui yhteisöllisyyteen. Samoin uudisrakentaminen toteutettiin talkoilla.²⁶ Hädän hetkellä tarvitsevalle ojennettiin auttava käsi. Kun Ylimaunut menettivät tulipalossa kotinsa, rakennettiin uusi naapureiden, sukulaisten ja kyläläisten avulla.²⁷ Uusi asuinrakennus, jonka hirsiseinät olivat tuoreen puun väriset niin sisältä kuin ulkoa, oli pohjakaavaltaan Castrénin kuvaama perinteinen, paritupatyypinen talo. Sen etuosaa hallitsi pitkä, julkisivun suuntainen ja lasitettu kuisti (Kuva 3). Alakerrassa oli pirtti, keittiö ja toisessa päässä tupa. Pirtin oven suuhun muurattiin suuri kivi-uuni ja katossa, uunin vieressä, oli kaksi ortta reikäleipien kuivaamiseksi ja säilyttämiseksi. Keittiössä oli puuhella ja tuvassa varaava tulisija.

Asuinrakennuksen pitkän kuistin sisäpuolella oli kaksi sisäänkäyntiä alakertaan sekä portaat vinttikamariin. Erillisten sisäänkäyntien perusteella alakerran asuintilat jakautuivat kahteen osaan. Ensimmäisestä ja ulko-ovea vastapäätä sijainneesta ovesta astuttiin pirttiin, jossa ruoka valmistettiin. Täällä myös osa perheen jäsenistä nukkui. Pirtti oli myös yhteisöllinen tila, jonne naapurit ja kutsutut vieraat astuivat. Sen sijaan ulko-ovesta nähdessä vasemmalla sijainneesta ovesta tultiin eteiseen, josta oli käynti keittiöön ja tupaan. Nämä huoneet olivat perheen yksityisiä tiloja. Osassa ta-

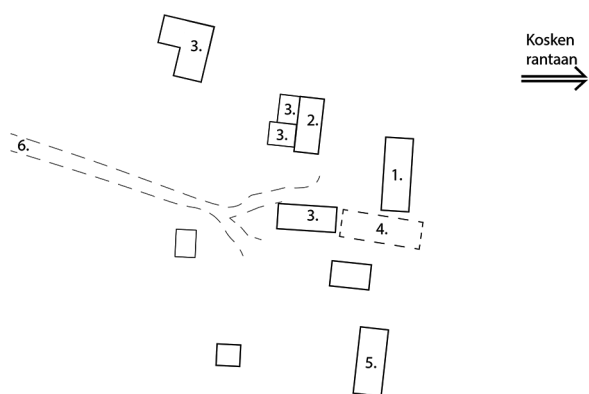
KUVA 3. Piirroksessa on esitetty uuden asunrakennuksen alakerran pohjakaava, joka ei ole mittakaavassa. Piirros: Timo Ylimaunu, pohjana entisten asukkaiden muistitieto.

loista sisäänkäynti oli järjestetty kuistin ja porstuan kautta. Tällöin porstuasta johtivat ovet pirttiin, kamareihin sekä keittiöön.²⁸

Menneissä maalaisyhteisöissä yksityinen tai julkinen tila ymmärrettiin eri tavoin kuin nykyisyydessä. Perinteisen arkkitehtuurin avulla tilaa järjesteltiin ja sille luotiin merkityksiä.²⁹ Kansanomainen arkkitehtuuri ja rakentaminen ovat aina perustuneet menneisyydessä kehittyneisiin merkityksiin ja perinteisiin tilaratkaisuihin ja tekniikoihin, joita rakennukset ovat ylläpitäneet ja siirtäneet nykyisyyteen.³⁰ Kansanomaisten rakennusten perinteiset tila- ja kulkujärjestelyt opettivat ihmisille, mitkä olivat kotien yhteisöllisiä ja mitkä yksityisiä tiloja. Paikalliset tiesivät, mihin heidän oli soveliaasta astua ja mihin ei.

Uudisrakentamisen myötä Ylimaunun perheen käsitys heidän elinpiiristään ja -tilastaan muuttui. Peräpohjolassa, tilojen uudisjakojen yhteydessä, pihat jaettiin nyt kahden talouden kesken. Tämä tapahtui sitten, ettei asuinrakennusta siirretty, vaan rakennuksen sisäänkäynti yhteiselle pihalle suljettiin ja rakennuksen takaseinälle puhkaistiin uusi sisäänkäynti. Näin ihmisten käsitys tilasta ja tilanjaosta muodostui täysin uudelleen.³¹ Tällainen tilan uudelleenjärjestely tapahtui ensimmäisenä Ylimaunulla ja myöhemmin Keskimaunulla, kun uudet asuinrakennukset pystytettiin joen suuntaisesti julkisivujen suuntautuessa omia pihvoja ja tiluksia kohti (Kuva 4). Aikaisemmin toisen perheen kanssa jaettu ja yhteinen pihapiiri vaihtui nyt yksityiseen tilaan ja pihapiiriin, joka

oli pohjoisen suuntaan avoin, navetan ja muiden talousrakennusten sijaitessa pihan toisella puolella asuinrakennuksen suuntaisesti.

KUVA 4. Karttapiirroksessa ovat 1890-luvun tulipalon jälkeen rakennetut pihapiirit vuoden 1947 ilmakuvan perusteella. 1 – asuinrakennus, 2 – navetta, 3 – talousrakennuksia, 4 – palaneen asuinrakennuksen paikka, 5 – naapurin päärakennus, 6 – yhteinen tilustie Kemi-Rovaniemi maantieltä Kosken rantaan ja maatilaille. Piirros: Timo Ylimaunu, pohjana vuoden 1947 ilmakeku, Maanmittauslaitos, Paikkatietokkuna.

Tämä muutti asukkaiden niin fyysistä kuin aisteihin perustuvaa kokemusta omasta elintilastaan ja pihapiiristään. Uudella tavalla rakennetut ja sijoitetut asuin- ja talousrakennukset muokkasivat ja määrittivät myös perheen suhdetta naapureihin ja koko Koskenkylän yhteisöön.³²

Pihapiirin yksityistämisen myötä muuttui Ylimaunun asukkaiden tilusten hallinta ja pihapiirien kulkureitit ja toimien paikat. Polut, kalastuspaikat, kalakellarit, -aitat ja pellot sekä tilan mailla että Kosken alueella synnyttivät paikkoihin liittyviä kokemuksia; ne olivat siis muistinpaikkoja.³³ Uuden kodin ja oman pihapiirin myötä perheen vapaus toimia omalla tavallaan lisääntyi. Yhteiset ja jaetut elämäkokemukset ja elämän eri tapahtumat ja niistä selviäminen, kuten vanhan kodin tuhoutuminen ja uuden rakentaminen samalle kosken rantatörmälle, tekivät perheestä oman yksikkönsä, joka oli vuosien aikana omaksunut, oppinut ja sisäistänyt omanlaisiaan tapoja tehdä ja järjestää asioitaan.³⁴

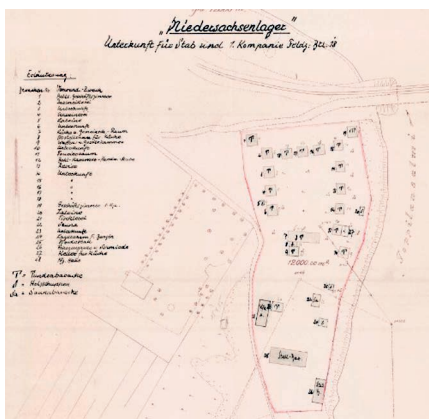
Kemijoen Taivalkosken rakennettu kulttuurimaisema muuttui ratkaisevasti toisen maailmansodan ja erityisesti vuoden 1948 jälkeen, kun Kemijokisuuhun valmistui Isohaaran vesivoimalaitos vastaamaan teollistuvan Suomen sähköntarpeeseen. Voimalaitos patoineen esti vaelluskalojen, lohen ja siian, pääsyn jokivarteen ja joen latvavesien kutupaikoille. Kemijoen kalastajamaanviljelijät menettivät yhden tärkeimmistä elinkeinoistaan, ja samalla alkoi jokivarren kylien hidas kuihtumisprosessi, kun asukkaiden elämän merkittävä tukipilari oli poissa.³⁵ Lopullisen iskun antoi Kemijokeen 1970-luvulla rakennettu Taivalkosken voimalaitos, jonka rakennusprosessissa rantatilojen rakennukset purettiin patoaltaaseen nousevan veden tieltä. Tällöin hävisivät maisemasta vuosisataisen Maunun perintötilan rakennukset sekä Taivalkoski kuohuineen. Ylimaunun tilalla ei asunut enää ketään 1960-luvun alun jälkeen, ja tilan maat jaettiin perillisten kesken. Vaikka tilalla syntyneillä oli syvälliset tunnesiteet kotipaikkaansa, he menettivät lapsuutensa ja nuoruutensa ympäristön.

Monille Alapaakkolan kylän asukkaille suurimman trauman aiheutti vuonna 1948 Isohaaran voimalaitosrakentamisen vaikutuksesta tapahtunut lohi- ja siikasaaliiden menetys. Voimalaitoksen yhteyteen ei rakennettu toimivia kalaportaita, mikä koettiin vielä 2000-luvulla yhteiskunnallisena häpeäpilkkuna ja kalan vieminen ruokapöydästä laillistettuna ryöstönä.³⁶ Taivalkosken yläpuolisen Ylipaakkolan kylän asukkaat eivät halunneet keskustella koskikaupoista, sillä he häpesivät prosessia, jolla kaupat oli hoidettu. Kemijokivarren asukkaat kokivat, etteivät he olleet voineet vaikuttaa maakauppoihin eikä heille ollut annettu vaihtoehtoja. Ihmisille oli luvattu, että Isohaaran voimalaitoksen kalaportaita korvaamaan rakennettu kalahissi nostaisi lohet ja siiat padon ylitse, mutta yhtään kalaa ei sen kautta jokeen noussut – ihmiset tunsivat olevansa petettyjä. Viime vuosituhanella tehtyjen rakennusprojektien vaikutuksista, kuten jokivarren kalastuskulttuurin häviämisestä, ”on vasta nyt uskallettu ... puhua ja kirjoittaa”.³⁷

OULUN HIETASAAREN VAAKUNAKYLÄ

Oulujokisuistossa sijaitseva Hietasaaren itäranta, jossa oli aivan 1900-luvun alussa hetken aikaa toiminut Oulun väliaikainen tervahovi, sai uuden käyttötarkoituksen 1940-luvulla.³⁸ Tuolloin Oulun uittoyhdistyksen ja kaupungin omistamalle maa-alueelle perustettiin jatkosodan (1941–44) aikana Saksan armeijan majoitusalue, joka nimettiin Ala-Saksin leiriksi (saks. *Niedersachsenlager*).³⁹ Oululaisten suussa paikan nimeksi muotoutui Vaakunakylä, joka muistitiedon mukaan juonsi juurensa sotilaiden parakkien ikkunaluukkuihin piirtämisestä maakuntavaakunoista.⁴⁰

Jatkosodassa Suomi oli Saksan liittolainen Oulun toimiessa tärkeänä huoltosatamana, kun sotilaita kuljetettiin ja tavaroita toimitettiin pohjoisen rintamille. Hietasaaren vieressä sijainneessa Toppilan satamassa suoritti komennusta vartiokomppania, jonka sotilaille Vaakunakylän parakki-

KUVA 5. Ote Vaakunakylän asemakartasta vuodelta 1942 Lähde: Oulun kaupungin-arkisto, Oulu.

alue perustettiin majoituspaikaksi Oulujoen suistoalueelle, Hartaanselän ”peilimäisen” vesialueen rannalle, luonnonkauniille koivua kasvavalle paikalle.⁴¹ Toppilan sataman läheisen sijainnin lisäksi alueen valintaan lieene vaikuttanut aivan vieressä virrannut Oulujoki, josta saatiin komppanian tarpeisiin talous- ja pesuvedet sekä armeijan hevosten juomavesi.

Vaakunakylän rakennuskanta ja tilalliset ratkaisut valikoituivat armeijan tarpeista käsin. Vuonna 1942 laaditun asemakaavan mukaan kooltaan 12 000 m² olleelle alueelle Hietasaaren itärannalla pystytettiin kaikkiaan 28 parakkia (Kuva 5). Asemakaavan perusteella alueen pohjoisosassa sijaitsivat asuinparakit, ruokala, keittiö sekä ruokakellari, vaatepesula- ja varastot, sairastupa, ulkokuuussit, verstaat sekä erilaiset varastotilat. Alueen eteläosassa sijaitsivat armeijan hevostallit, autotalli, bensiinivarasto sekä sauna. Parakit oli-

vat suomalaisen Puutalo Oy:n valmistamia Tundra-parakkeja, kooltaan 6,5 x 6,9 m ja sisäpinta-alaltaan 44,9 m².⁴² Kevytrakenteiset parakit oli perustettu betoniharkkoille ja kasattu seinäelementeistä. Parakeissa oli luukulliset ikkunat, sähköt ja lämmityslaitteena toimi kamina.⁴³

Sodan aikainen Vaakunakylä oli suljettu alue, joka eristettiin muusta ympäristöstä kiviaidalla.⁴⁴ Aidalla sekä alueen sisään tuloportilla vahdissa seissee sotilaalla viestitettiin muulle ympäristölle, ettei kyseessä ollut julkinen tila, johon ulkopuoliset olivat tervetulleita. Parakit oli pystytetty suljetun pihapiiriin muotoon, jolloin alueen keskelle jäi avointa, sotilaiden käytössä ollutta tilaa. Hietasaarelaisten muistelupuheissa sodan aikainen Vaakunakylä näyttäytyykin eristäytyneenä, epäilyttävänä ja pelottavana paikkana, jonne ”ei saanut mennä” ja josta ”mentiin nopeasti ohii”.⁴⁵ Sota-aikana lapsia olleet informantit muistavat ajan ahdistavan ääni- ja värimaailman vieläkin hyvin. Oli ”...jyrinää ja raskasta, vinku, ne pommit vinku ja jyrisi...” ja ”...paljo punasta oli maisemassa, taivas oli aivan punanen...”⁴⁶

Saksalaisten poistuttua tyhjentyneet parakit huutokaupattiin sodanjälkeisessä asuntopulassa pommituksissa kodittomaksi jääneille oululaisille. Perheet, jotka onnistuivat saamaan parakin omistukseensa, pitivät sitä onnenpotkuna. Kaupunkikeskusta vaihtui maaseutumaiseen elinympäristöön veden äärellä ja pieni, jaettu kerrostaloasunto suhteellisen hyväkokoiseen, vain oman perheen käytössä olleeseen omakotimaiseen parakkirakennukseen.⁴⁷

KUVA 6. Parakin pohja esiin kaivettuna. Etualalla tiilestä muurattu tulisijan perustus. Kuva: Oulun yliopisto, arkeologian laboratorio.

KUVA 7 (yllä). Tiilireunustainen kukkapenkki. Kuva: Oulun yliopisto, arkeologian laboratorio.

KUVA 8 (alla). Pesulaparakki, joka oli muutettu saunaksi. Kuva: Oulun yliopisto, arkeologian laboratorio.

Muutamassa vuodessa entinen varuskunta-alue muuttui perheiden yhteisölliseksi, vaikkakin materiaalisesti vaatimattomaksi, asuinalueeksi.⁴⁸ Sähköllä varustetut parakit, joissa useimmissa oli kaksi huonetta, keittiö ja eteinen, tuntuivat hyvältä aikana, jolloin elettiin ahtaasti ja vaatimattomissa oloissa sodan runtelemassa kaupungissa.⁴⁹ Vaikka parakeissa ei ollut juoksevaa vettä, saatiin juomavesi kaupungin sodan jälkeen rakennuttamasta läheisestä vesipostista.⁵⁰ Vuosikymmenten aikana Vaakunakylään rakennettiin lisää yksityisiä saunoja ja ulkorakennuksia, vajoja ja liitereitä.⁵¹

Arkeologisen materiaalin perusteella sodan jälkeiset asukkaat parantelivat parakeja omien tarpeidensa mukaisesti. Eristys- ja tiivistemateriaalit, maalipurkit, seinä- ja hyllypaperien palaset kertovat muokkauksista, joilla asukkaat tekivät parakeistaan viihtyisämpiä ja mukavampia asua.⁵² Tutkimuksissa löydetyn asuinparakin perustuksia oli kohennettu saksalaisten jälkeensä jättämällä piippuelementeillä ja tiileillä. Rakennukseen oli myös tehty kuisti ja muurattu tulisija (Kuva 6).⁵³ Pihoja muokattiin viihtyisämmiksi istuttamalla marja- ja koristepensaita sekä tekemällä kasvimaita ja kukkapenkkejä (Kuva 7).⁵⁴ Vaakunakylä kukoisti haastateltujen muistoissa: ”...meillä oli punasia ja mustia viinimarjoja ja herneitä ja perunapenkki ja porkkanapenkki...”, ”Siinä oli keisarinkruunuja ja unikkoja, semmoisia vanhan ajan perennoja, perennoja paljon.”⁵⁵

Puutteitakin Vaakunakylässä oli. Alueella ei ollut minkäänlaista jätehuoltoa, minkä vuoksi asukkaat hautasivat kotitalousjätteensä ja tyhjensivät ulkokuuussinsa takapihoille kaivettuihin jätekuoppiin.⁵⁶ Kaivauksissa otettujen maanäytteiden eläinjänteet, kuten eri kastematolajit ja kovakuoriaisista lyhytsiipiset ja maakiitäjät (*Staphylinidae*, *Carabidae*), kertovatkin tunkuiden ja roskakuoppien rikastamasta maasta.⁵⁷ Kaivauksissa tutkitut roskakuopat sisälsivät kotitalouksissa vuosikymmenien aikana syntynyttä jätettä paristoista maalipurkkeihin sekä elintarvikepakkauksista ja ruoanjätteistä, kuten kalojen nikamista, kananmunankuorista ja luumun siemenistä savukkeiden natsoihin ja muovisilppuun.

Alueella ei myöskään ollut viemäröintiä, minkä vuoksi talouksissa syntynyt pesu- ja kotitalousvesi johdettiin Oulujokeen. Kaivauksissa paikallistettiin saksalaisten sotilaiden vaatehuoltoon rakennettu pesulaparakki (Kuva 8). Rakennus, joka koostui tiilisistä seinälinjoista ja valetusta betonitasosta, oli sodan jälkeisten asukkaiden toimesta muutettu saunaksi. Rakennuksen lämmönpitävyyttä oli paranneltu perustuksiin kaivetuin styrox-levyin ja likaveden johtamiseksi rakennuksesta pois oli siihen lisätty muoviputki. Muoviputki oli kaivettu sakokaivoksi muutettuun saksalaisten ulkokuuussiin, josta likavesi edelleen laskettiin jokeen.⁵⁸

Vaakunakylästä muodostui tiivis naapurusto ja erillinen maaseutumainen saarekkeensa syrjässä kaupungin vilskeestä (Kuva 9). Vaakunakylän puutteista huolimatta asukkaat viihtyivät alueella kokien siellä rauhaa, turvallisuutta ja yhteisöllisyyttä, joka mahdollisti avun ja tuen niitä tarvitsevalle. Yhdessä vietetty aika sekä jaetut elämän ilot ja surut vahvistivat asukkaiden yhteenkuuluvuuden tunnetta ja identiteettiä vaakunakyläläisinä.⁵⁹ Lapsille paikka tarjosi virikkeellisen ja luonnonläheisen kasvuympäristön uinti- ja kalastuspaikkoineen, joka teki lapsuudesta onnellisen ja muistorikkaan.⁶⁰ Naishenkilö, joka oli viettänyt osan lapsuudestaan ja aikuisiällä kesiä Vaakunakylässä muisteli seuraavasti: ”Kyllä se oli ikuinen kesä ja lämmintä ja aurinkoista, kun minä ajattelen Hietasaarta...”, ”...Ja siinä rannassa on opeteltu uimaan ja olen onkinut kaikki kesät, se oli tosi ihanaa aikaa...”⁶¹ Vaakunakylä koettiin kaikin puolin turvallisena paikkana elää ja asua. Lapsena isovanhempiensa luona oleillut mieshenkilö totesi Vaakunakylästä: ”Ei mittään semmosta ikävää tuu mieleen, ainoastaan mukavia asioita. Turvallinen, mukava paikka olla täällä”.⁶² Asukkailleen Vaakunakylä oli paikka – koti ja asuinympäristö –, joka täytti asukkaiden biologiset, sosiaaliset ja turvallisuuden tarpeet monella tasolla.⁶³

Sodanjälkeisillä asukkailla liittyi Vaakunakylään poikkeuksetta vain hyviä muistoja, joihin usein liittyi aistillinen kokemus. Koko lapsuutensa ja nuoruutensa Vaakunakylässä asuneen miehen aistimuistoihin alueesta liittyi vahvasti musiikki läheisen Hietasaaren tanssilavan, Tanssimajakan, ja viereisen Kuusisaaren tanssipaviljongin ansiosta.⁶⁴ Mies kertoo: ”Ja tanssilavakin silloin oli tässä. Kyllähän se oli hienoa kesällä, kun oli tässä Vaakunakylässä ja toiselta puolelta kuului tangoa ja toiselta puolelta rokkia, kun Kuusisaarestakin kuului musiikki. Ne kuului molemmat tosi hyvin...”⁶⁵ Toiset yhdistivät Vaakunakylään makumuistoja: ”Mummu tuli aina hakemaan iltapäiväkahveille, se tuli aina huuteleen, että tuuppas kahville. Siihen pantiin puoli kuppia kahvia ja puolet kermaa ja sitten pullaa muusattiin siihen ja sokeria. Voi hirveä paikka kun se oli hyvää!”⁶⁶ Vaakunakylä oli kotipaikka, joka jätti moniaistillisia muistoja, kuten näkymiä, ääniä ja makuja, entisten asukkaiden mieliin.

Vaikka Vaakunakylä oli asukkailleen paratiisi, sellaisena se ei näyttäytynyt muille oululaisille. Alue oli saanut pelottavan ja synkän leiman jo jatkosodan aikana toimiessaan Saksan armeijan majoitusalueena. Alue yhdistettiin synkkään kansalliseen historiaan, aseveljeyteen natsi-Saksan kanssa, jota ei mielellään käsitelty tai muisteltu. Fyysisellä olemassaolossaan paikka kuitenkin jatkuvasti muistutti oululaisia vaikeasta menneisyydestä.⁶⁷ Alettiin huhuta asukkaiden levottomasta elämäntyylistä ja alueella tehdyistä laittomuuksista, kuten viinan myynnistä, mikä pahensi enti-

KUVA 9. Vaakunakylä 1980-luvun alussa. Kuva: Pirkko Kingelin (Pohjamo 2011).

sestään Vaakunakylälle annettuja synkkiä merkityksiä. Käsitys Vaakunakylästä muuttui 1970- ja 1980-luvuilla entistä negatiivisemmaksi ja asuinalue leimaantui rappeutuneeksi ja asukkaat huono-osaisiksi.⁶⁸ Vaakunakyläläisistä tuli muiden oululaisten silmissä *toisia* erilaisen asuinpaikkansa ja julkisessa puheessa heille annetun alhaisen sosioekonomisen statuksen takia.⁶⁹

Vaakunakylän kohtalon sinetöi 1980-luvulla voimissaan ollut kaupunkipolitiikka, joka tähtäsi kaupunkien fyysiseen uudistamiseen panostamalla kulttuuriin ja vapaa-aikaan historiallisten miljöiden ja vanhan rakennuskannan kustannuksella.⁷⁰ Kaupungin näkökulmasta Vaakunakylä oli myös laitton asuinalue, koska parakkien omistajilla ei ollut vuokrasopimuksia alueella asumiin. Toisaalta Vaakunakyläläisille ei koskaan edes tarjottu mahdollisuutta vuokrasopimukseen.⁷¹ Poliittisella päätöksellä, jossa vaakunakyläläisten vetoomuksia asuinalueen säästämiseksi ei kuunneltu, alue tuomittiin hävitettäväksi, omistusasuntoina toimineet parakit joko siirrettäväksi tai pakolunastettavaksi polttopuun hintaan.⁷² Kaupunki uudisti ulkonäkönsä modernin kaupunkisuunnittelun ihanteita noudattaen, jossa ei ollut tilaa Vaakunakylän kaltaiselle omintakeiselle ja järjestäytymättömälle asuinalueelle.⁷³

Vasten tahtoaan Vaakunakylästä hädetyissä asukkaissa kaupungin viranomaispäätökset aiheuttivat vastustusta, surua ja katkeruutta.⁷⁴ Vaakunakylä oli puutteistaan huolimatta ollut asukkaalleen ”sydämen paikka”, johon he olivat kiintyneet. Sepänmaan mukaan tällaisen paikan menetyks jättää yksilöön syvän jäljen järkytyksen ja kaipauksen muodossa.⁷⁵ Syntyjään vaakunakyläläinen mies kertoi järkytyksen olleen suuri, kun hänen palatessaan meriltä 1980-luvun lopulla oli kodin tilalla vastassa ainoastaan ”tyhjä kenttä”.⁷⁶ Hän kertoi nykyisen kotinsa seinällä riippuvasta entisen kotiparakin kuvasta tehdystä kehystetystä taulusta. Materiaalisen kulttuurin kautta ihmiset muistavat ja kertovat sekä itselle että muille, keitä he ovat ja mistä he ovat tulleet.⁷⁷ Kuva parakista toimii edelleen miehelle muistamisen apuvälineenä, jota katsomalla hän pystyy palaamaan lapsuutensa ja nuoruutensa onnellisiin ja huolettomiin päiviin Vaakunakylässä.

Vaakunakylän hävittämisen jälkeen alue jätettiin rakentamattomaksi viheralueeksi.⁷⁸ Tällaisena se pysyikin aina 2020-luvun alkuun, kunnes alue kaavoitettiin jälleen asuinkäyttöön. Parhailleen entiselle Vaakunakylän alueelle on nousemassa kesään 2025 mennessä huippumoderni asuinlähiö.⁷⁹

POHDINTAA

Olemme tässä artikkelissa tarkastelleet kahta menneisyyden paikkaa, Kemijoen Taivalkosken rannalla seissyttä Maunun sukutilaa ja Oulujoen suistoalueella sijainnutta Vaakunakylää. Vaikka molemmat kohteet ovat jo nykyisyydestä hävinneet, on niistä jäänyt jäljelle kuvia ja karttoja sekä muistoja ja näkymiä mieliin, joiden kautta entiset asukkaat voivat muistaa ja kokea uudelleen menneisyyden kotipaikat. Myös me, jotka emme ole paikkoja itse edes nähneet tai kokeneet, voimme materiaallisen ja immateriaalisen kulttuurin kautta ”muistaa” paikat asukkaineen ja sen, millaisia kokemuksia ja merkityksiä paikkoihin on liitetty eri aikoina.

Sekä sodanjälkeistä Vaakunakylää että Maunun sukutilan 1900-luvun ensi vuosina rakennettua pihapiiriä luonnehtii tietynlainen yhteisöllisyys. Ennen sotia Suomi oli maatalousvaltainen maa, jossa maaseudun ja esikaupunkialueiden rakennettu ympäristö noudatti pitkälti ajassa hitaasti muuttuvia perinteitä. Yksi merkittävä osa perinteitä oli yhteisöllisyys. Vaikka elintila ja -ympäristö olivatkin jo tuolloin alkaneet yksityistyä pihapiirin uuden tilanjaon kautta, yhteisiä ponnistuksia vaadittiin niin talonrakennusprojekteissa kuin jokivarsien pääelinkeinon, pato- ja koskikalastuksen, harjoittamisessa ja kalanpyydysten rakentamisessa. Vaakunakylässä yhteisöllistä elintapaa harjoitettiin maaseutumaisessa asuinympäristössä, jossa ihmiset tunsivat toisensa ja myös luottivat

KUVA 10. Taivalkosken voimalaitoksen patoallas peittää entisen kosken. Vastakkaisella rannalla sijaitti Maunun perintötila ja siellä olivat Ylimaunun ja Keskimaunun maatilojen rakennukset. Nykyisin entinen kosken maisema on hiljainen, sillä voimalaitosrakentamisen yhteydessä katosi kosken jatkuva kohina. Kuva: Timo Ylimaunu 2024.

toisiinsa. Arjen elämää, ja myös juhlaa, vietettiin niin oman perheen kuin naapureidenkin kesken. Ihmisten muuttaessa maalta kaupunkeihin ja maaseutulähiöistä kerrostaloihin hävisi yhteisöllisyys vähitellen yhteisöllisyys kodin piirin yksityistyessä.

Molempiin kohteisiin liittyy merkityksiä ja kokemuksia, joiden kautta entiset asukkaat muistavat paikat. Taivalkoskeen liittynyt äänimaisema kosken jylseivistä kuohuista ja näkymät virtaavasta vedestä ja onkipaikoista palauttavat mieliin Maunun sukutilan kosken rannalla. Näkymät kukkaloistosta, makumuistot kahvitteluhetkistä, äänimuistot läheisestä tanssilavasta sekä tunnemuistot lämpöisistä kesäpäivistä muistuttavat menneestä kotipaikasta entisiä vaakunakyläläisiä. Erilaiset aistikokemukset vahvistivat asukkaiden paikkaan kuuluvuuden tunnetta ja identiteettiä – ne olivat osa ihmisten elämää sekä paikkaan kuulumisen ja kotipaikan kokemusta.⁸⁰

Molempia paikkoja yhdistää myös ajallinen ja yhteiskunnallinen konteksti, sotien jälkeinen modernisaatioprosessi, jossa sekä Maunun sukutila että Vaakunakylä hävitettiin. Taivalkosken rantatilojen rakennukset ja Vaakunakylän parakit purettiin 1970- ja 1980-luvuilla, jolloin Suomi, käytyään läpi toisen maailmansodan jälkeisen nopean teollistumisen ja maaltamuuton, oli muuttumassa jälkiteolliseksi teknologiayhteiskunnaksi. Ihmiset joutuivat muuttamaan maalta kaupunkeihin modernien rakennushankkeiden tuhotessa elinkeinoja ja perinne- sekä kulttuurimaisemia tai kaupunkilähiöstä toiseen kaupunkien uudistaessa ja tehostaessa maankäyttöään. Tämä aiheutti katkeruutta ihmisissä, kuten Maunun sukutilan ja Vaakunakylän asukkaissa, joiden juuret olivat syvällä kotiseudussa ja tunnesiteet asuinpaikkaan vahvat.

Maaseutu ja vanhat kaupunkialueet perinteisine rakennuskantoineen joutuivat väistymään uudelleen rakentamisen tieltä tai ne vain pyyhittiin pois ja tilalle jätettiin tyhjiä alueita, kuten puistoja tai parkkipaikkoja.⁸¹ Tällainen materiaalisen kulttuurin täydellinen tuhoaminen onkin ollut tyypillistä toisen maailmansodan jälkeiselle kehitykselle. Alfredo González-Ruibal nimittääkin nykyajan arkeologiaa supermodernin ajan tutkimukseksi, jonka tutkimuskohteena ovat nopean muutoksen läpikäyneet paikat ja kulttuurit, jotka nykyaika on tuhonnut.⁸²

Modernisaatio muutti myös luonnonympäristöä ja maisemaa saaden aikaan ekologisia katastrofeja.⁸³ Tällainen koettiin vuonna 1948, kun Kemijoen Isohaaraan rakennettu vesivoimalaitos patoineen esti vaelluskalojen pääsyn jokivarteen ja ikivanhoille kutupaikoille. Jokisuun patoaminen hävit-

ti myös kulttuuria, sillä kalastamisen elinkeino sekä siihen liittyneet kalastusperinteet kuolivat patoaltaan mukana. Kemijokeen 1970-luvulla rakennettu Taivalkosken voimalaitos hävitti lopullisesti alueen rakennuskannan, kuten Maunun sukutilan, joka purettiin patoaltaaseen nousevan veden tieltä (Kuva 10). Vastaava ekologinen katastrofi tapahtui Oulujoessa jo kolmevuosikymmentä aikaisemmin, 1940- ja 1950-lukujen aikana. Tuolloin Ouluun rakennettu Merikosken vesivoimalaitos muutti luontaisen koskimaiseman moderniksi teollisuusympäristöksi.⁸⁴ Oulun kuuluisa lohi ei enää päässyt nousemaan koskea pitkin kutupaikoilleen, mikä lopetti perinteisen lohenpyynnin Oulujoella.⁸⁵

Rakennusten purkaminen ja pihapiirien hävittäminen ei kuitenkaan pyyhkinyt kaikkea pois, sillä sekä Vaakunakylästä että Maunun entisestä perintötilasta jäi merkkejä paikan nimistöön. Entisen Taivalkosken alueella ovat säilyneet nimet Maunula ja Alamaunu. Näiden lisäksi nykyisen patoaltaan luokse, entisen Maunun perintötilan maille, vie Maununtie (Keminmaa). Oulussa Vaakunakylän kohdalla nousevan uuden asuinalueen kaksi katu on nimetty Vaakunakyläntieksi ja Ala-Saksinkujaksi. Lisäksi sota-ajoista muistuttavat saksalaisten joukkojen mukana tulleet sotatulokaskasvit, joita löytyy Oulun alueelta vielä nykyäänkin noin 40 lajia.⁸⁶ Oulun nimikkokasvi, Hietapitkäpalko (*Cardaminopsis arenosa*), on ehkä tunnetuin sotatulokas.

Maunun sukutila ja Vaakunakylän asuinalue ovat edelleen ihmisten mielissä ja kokemuksissa sekä valokuvissa ja paikannimissä läsnä. Paikat ovatkin yhtä aikaa sekä poissa että läsnä nykyisyyden maisemassa. Taivalkoski on kuin vesi ilman koskea, jonka kuohuntaa emme voi enää kuulla ja Vaakunakylä kylä ilman rakennuksia, joita emme voi enää nähdä ja koskea.⁸⁷ Maiseman kulttuurinen muutos oli suurempi kuin silmin havaittava maiseman fyysinen muutos, koska ”tutulta maisemalta vietiin muisti: yhtäkkiä sitä, mikä vasta oli ollut itsestään selvää, ei ollut olemassa... Sukupolvien ketju katkesi”.⁸⁸ Ainoastaan maisemassa kummitteleva menneisyys jäi jäljelle.

Timo Ylimaunu on historiallisen arkeologian yliopistonlehtori ja dosentti Oulun yliopistossa. Hänen tutkimusaiheinaan ovat historiallinen arkeologia keskiajalta nykypäivään, muistitieto, muistomerkit ja vaikea tai synkkä menneisyys. Georg Haggrén hän tapasi joskus vuosituhannen alussa ja Georg oli Ylimaunun toinen vastaväittäjä Juhani Kostetin kanssa vuonna 2007.

Marika Hyttinen on Oulun yliopistossa postdoc -tutkija. Hänen kiinnostuksen kohteitaan ovat muun muassa historiallinen arkeologia, nykyajan arkeologia ja sukupuoliarkeologia. Hyttinen väitteli vuonna 2021 varhaismodernista pikiteollisuudesta. Georg Haggrén toimi hänen vastaväittäjänään.

Tuuli Matila on postdoc-tutkija Oulun yliopiston arkeologian oppiaineessa. Hänen tutkimusintresseihinsä kuuluvat nykyajan arkeologia, kulttuuriperintö ja valokuvat. Georg Haggrén on hänelle tuttu konferenssireissuilta.

Annemari Tranberg työskentelee Tornionlaakson museon arkeologina. Tutkimuksen mielenkiinnon kohteet ovat monipuolisia, koska ne määrittyvät makrofossiilitutkimuksen kautta. Tranberg väitteli vuonna 2018. Vastaväittäjinä toimivat Georg Haggrén ja Juhani Kostet.

VIITTEET

- 1 Taulavuori 2022.
- 2 Informantti 21, Maunun tilan haastattelut 1990.
- 3 Esim. Lahti 2006: 30–47.
- 4 Domanska 2006; Lucas 2010; 2012: 14–7.
- 5 Suomisanakirja; Kielitoimiston kielineuvonnan virkailija, puhelinkeskustelu 04.11.2024.
- 6 Hamilakis 2014: 56; Lucas 2012: 178–9; Mullins 2014; Olivier 2015: 4–10; Tolson 2014; katso myös Sontag 2003: 22, 87, 89.
- 7 Mullins 2014; Olivier 2015; Tolson 2014.
- 8 Alamaunu 2012; 2024.
- 9 Pohjamo 2011.
- 10 Lasanen 2020.

- 11 ”Aikalaisarkeologinen näkökulma hyvinvointiyhteiskunnan eriarvoisuuteen: Oulun Vaakunakylä ja sen asukas yhteisöt ajalla 1947–2025”-hanke, Oulun yliopisto, arkeologia. Rahoitus Koneen Säätiö. Hankkeen kesto 2023–25, johtaja Oula Seitsonen.
- 12 Oulun hietasaarelaisten teemahaastattelut 2021.
- 13 Branton 2011; Holtorf & Williams 2006; Matthews 2002.
- 14 Esim. Rannikko & Sireni 2016.
- 15 Dowey 2020; Edensor et al. 2020; Glassie 2000: 21; Kalandides 2020; Tuan 2006: 15–6.
- 16 Autti 2013: 60–3; Kirveennummi ja Räsänen 2000: 122; Vilku 1974.
- 17 KA L7:1/108–114 Alapaakkola: N:o 13 Maunu, halkomisesta kartta ja asiakirjat (1896–1896); Alamaunu 2012: 35.
- 18 Vrt. Glassie 2000: 29; Kirveennummi ja Räsänen 2000: 118–9; myös Castrén 1954 [1802]: 16.
- 19 Kirveennummi ja Räsänen 2000: 141; Vainio 2022: 14.
- 20 Alamaunu 2024.
- 21 Kirveennummi ja Räsänen 2000: 127; vrt. Brück 2005.
- 22 Castrén 1954 [1802]: 58.
- 23 Vrt. Glassie 2000: 22.
- 24 Alamaunu 2012; 2024.
- 25 Vrt. Glassie 2000: 49.
- 26 Laurinolli 1982: 12; Vainio 2022: 36–7.
- 27 Vrt. Glassie 2000: 51.
- 28 Vainio 2022: 14.
- 29 Vrt. Glassie 2000: 52–8.
- 30 Gonzalez-Ruibal 2016: 147.
- 31 Kirveennummi ja Räsänen 2000: 146.
- 32 Vrt. Glassie 2000: 22; González-Ruibal 2016: 147.
- 33 Jones 2005.
- 34 Vrt. Brück 2005; De Nardi 2017: 15; Glassie 2000: 135.
- 35 Laurinolli 1982: 9.
- 36 Autti 2013: 159.
- 37 Vainio 2022: 86–7.
- 38 Hautala 1976: 103.
- 39 Roudasmaa & Hiltunen 1981: 180.
- 40 Pohjamo 2011: 178.
- 41 Lasanen 2020: 112; Roudasmaa & Hiltunen 1981: 180.
- 42 Mikkonen 2017: 30.
- 43 KAM, Puolustusministeri, rakennustoimisto Oulu Hb:1, parakkien kauppakirjajäljennökset 1946–1973; ks. myös Varjo 2019.
- 44 Lasanen 2020: 117; Informantti 9, hietasaarelaisten teemahaastattelut 2021.
- 45 Informantit 3 ja 11, hietasaarelaisten teemahaastattelut 2021.
- 46 Informantti 2, hietasaarelaisten teemahaastattelut 2021.
- 47 Lasanen 2020: 140–1; ks. myös Pohjamo 2011: 178–9.
- 48 Pohjamo 2011: 178–9, viittaa Kingelin 1981.
- 49 Lasanen 2020: 141.
- 50 Lasanen 2020: 142; informantit 3, 12 ja 15, hietasaarelaisten teemahaastattelut 2021.
- 51 Lasanen 2020: 141; Pohjamo 2011: 178–9; informantit 12 ja 16, hietasaarelaisten teemahaastattelut 2021.
- 52 Matila et al. 2021; ks. parakkien muutoksista myös Lasanen 2020: 151.
- 53 Hyttinen & Matila 2021; Seitsonen et al. 2024; myös Lasanen 2020: 151.
- 54 Lasanen 2020: 143–4.
- 55 Informantti 16, hietasaarelaisten teemahaastattelut 2021.
- 56 Informantti 12, hietasaarelaisten teemahaastattelut 2021; Pohjamo 2011: 179.
- 57 Tranberg 2024.
- 58 Hyttinen & Matila 2021.
- 59 Lasanen 2020: 142–4.
- 60 Informantit 9, 16, 17 ja 18 hietasaarelaisten teemahaastattelut 2021.
- 61 Informantti 16, hietasaarelaisten teemahaastattelut 2021.
- 62 Informantti 18, hietasaarelaisten teemahaastattelut 2021.
- 63 Vrt. Tuan 2006: 16–7.
- 64 Ks. tanssilavan ja paviljongin historiasta Siironen 2010; Sankala 2015.
- 65 Informantti 12, hietasaarelaisten teemahaastattelut 2021.
- 66 Informantti 16, hietasaarelaisten teemahaastattelut 2021.
- 67 Matila et al. 2021.
- 68 Informantit 12, 15, 16, 17 ja 18, hietasaarelaisten teemahaastattelut 2021; Pohjamo 2011: 179–81.
- 69 Vrt. Löytty 2005.
- 70 Andersson 1997.
- 71 Pohjamo 2011: 179, viittaa Kingelin.
- 72 Pohjamo 2011: 180–1.
- 73 Pohjamo 2011: 182.
- 74 Pohjamo 2011: 179–80; Informantit 12, 17 ja 18, hietasaarelaisten teemahaastattelut 2021.
- 75 Sepänmaa 2006: 31.
- 76 Informantti 12, hietasaarelaisten teemahaastattelut 2021.
- 77 Sireni 2016.
- 78 Pohjamo 2011: 180.
- 79 Taulavuori 2022.
- 80 Esim. Uimonen 2020: 100.
- 81 Mullins 2017.
- 82 Gonzalez-Ruibal 2008; 2016; ks. myös Lucas 2010.

- 83 Gonzalez-Ruibal 2016.
 84 Manninen 2006: 154; Paajanen 2021: 80–2.
 85 Autio 1951: 151–5.
 86 Ulvinen & Vilpa 2016.
 87 Vrt. Benjamin 2019.
 88 Vainio 2022: 84–5.

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

Lyhenteet

KA = Kansallisarkisto

KAM = Kansallisarkisto, Mikkeli

OuKA = Oulun kaupunginarkisto

Henkilökohtaiset tiedonannot

Kielitoimiston kielineuvonnan virkailija, puhelinkeskustelu Muistikas-sanasta 04.11.2024.

Arkistolähteet

Kansallisarkisto (KA) Maanmittaushallituksen uudistusarkisto, MHA U Uudistuskartat ja -asiakirjat, L Lapin lääni, Posio, Kemin maalaiskunta: L7:1/108–114 Alapaakkola; N:o 13 Maunu, halkomisesta kartta ja asiakirjat (1896–1896), Kartoittaja: E. Blomberg.

Kansallisarkisto, Mikkeli (KAM)

Puolustusministeri, rakennustoimisto Oulu Hb:1, parakkien kaupakirjajäljennökset 1946–1973.

Oulun kaupunginarkisto (OuKa)

Majoituslautakunta Ha:1, saksalaisten kanssa tehtyjä majoitussopimuksia 1941–1944

Vuokrasopimus ja asemapiirros majoitustarkoituksiin pystytettävästä parakkikylästä Hietasaari, Toppilan salmen rajoittajamana rautatiesillasta etelään.

Muistitietoaineistot

Oulun hietasaarelaisten teemahaastattelut 2021. Haastattelijat Katariina Vuori ja Anni Koskela. Oulun kaupunki ja Vaakunakylä-projekti, Oulun yliopisto, arkeologia ja kulttuuriantropologia.

Informantti 2, mies, 24.9.2021. Haastattelijat A. Koskela.

Informantti 3, nainen, 27.9.2021. Haastattelijat A. Koskela.

Informantti 8, nainen, 7.5.2021. Haastattelijat K. Vuori.

Informantti 9, mies, 20.9.2021. Haastattelijat A. Koskela.

Informantti 11, nainen, 1.6.2021. Haastattelijat K. Vuori.

Informantti 12, mies, 1.6.2021. Haastattelijat K. Vuori.

Informantti 15, mies, 10.5.2021. Haastattelijat K. Vuori.

Informantti 16, nainen, 20.5.2021. Haastattelijat K. Vuori.

Informantti 17, nainen, 23.9.2021. Haastattelijat A. Koskela.

Informantti 18, mies, 23.9.2021. Haastattelijat A. Koskela.

Maunun tilaa koskevat haastattelut

Informantti 21, mies 69-vuotta, 8.4.1990. Haastattelijat J. Ylimaunu.

Tutkimusraportit

Hyttinen, Marika & Matila, Tuuli 2021. Oulu, Hietasaari, Vaakunakylä. Arkeologiset kaivaustutkimukset 2.8.–20.8.2021. Kaivausraportti. Arkeologian laboratorio, Oulun yliopisto.

Tranberg, Annemari 2024. Makrofossiiliraportti, Oulu, Hietasaari, Vaakunakylä. Maanäytteen vuosilta 2021, 2022. Oulun yliopisto, arkeologian laboratorio.

Verkkolähteet

Alamaunu, Markku 2024. Kemijoki – Taivalkoski, taloja länsirannalla 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa – osa 2. Saatavissa <https://www.youtube.com/watch?v=hbL0DA8CcWY>

Historialliset ilmakuvat 1947. Paikkatietoikkuna, Maanmittauslaitos. Saatavissa <https://kartta.paikkatietoikkuna.fi>

Keminmaa, infokartta. Saatavissa <https://www.info-gis.fi/keminmaa/>

Muistikas. Suomisanakirja. Saatavissa <https://www.suomisanakirja.fi>

Kirjallisuus

Alamaunu, Markku 2012. *Maunun tilan ja suvun vaiheita Alapaakkolan kylässä*. Omakustanne, Keminmaa.

Andersson, Harri 1997. Kulttuuri ja paikan politiikka kaupunki-uudistuksessa. Haarni, T.; Karvinen, M.; Koskela, H. & Tani, S. (toim.), *Tila, paikka ja maisema*

– tutkimusretkiä uuteen maantieteeseen. Vastapaino, Tampere, 107–28.

Autio, Alpo E. 1951. *Merikosken voimalaitos*. Oulu, Oulun kaupunki.

Autti, Outi 2013. *Valtavirta muutoksessa. Vesivoima ja paikalliset asukkaat Kemijoella*. Väitöskirja. ACTA UNIVERSITATIS OULUENSIS E Scientiae Rerum Socialium 136. Oulun yliopisto, Oulu.

Benjamin, Jeff 2019. Remembered into place. De Nardi, S.; Orange, H.; High, S. & Koskinen-Koivisto, E. (eds.), *The Routledge Handbook of Memory and Place* (1st ed.). Routledge, 214–22. (<https://doi.org/10.4324/97808153542600>)

Branton, Nicole 2011. Landscape Approaches in Historical Archaeology: The Archaeology of Places. Majewski, T. & Gaimster, D. (eds.), *International Handbook of Historical Archaeology*. Springer, New York, 51–65.

Brück, Joanna 2005. Beyond Identification. Homing Instincts, Grounded Identities and Dividual Selves in the British Bronze Age. Casella, E. C. & Fowler, C. (eds.), *The Archaeology of Plural and Changing Identities: Beyond Identification*. Kluwer Academic / Plenum Publishers, New York, 135–60.

Castrén, Matias 1954 [1802]. *Kertomus Kemin pitäjältä vuodelta 1802*. Kemi.

De Nardi, Sarah 2017. *The Poetics of Conflict Experience, Materiality and Embodiment in Second World War Italy*. Routledge, Abingdon, Oxon.

Domanska, Ewa 2006. The Material Presence of the Past. *History and Theory* 45 (3), 337–48.

Dowey, Kim 2020. Place as assemblage. Edensor, T.; Kalandides, A. & Kothari, U. (eds.), *The Routledge Handbook of Place* (1st ed.). Routledge, 21–31.

Edensor, Tim; Kalandides, Ares, & Kothari, Uma (eds.) 2020. *The Routledge Handbook of Place* (1st ed.). Routledge. (<https://doi.org/10.4324/9780429453267>)

Glassie, Henry 2000. *Vernacular Architecture*. Indiana University Press, Bloomington.

González-Ruibal, Alfredo 2008. Time to Destroy. An Archaeology of Supermodernity. *Current Anthropology* 49 (2), 247–63.

González-Ruibal, Alfredo 2016. Archaeology and the Time of Modernity. *Historical Archaeology* 50 (3), 144–64.

Hamilakis, Yannis 2014. *Archaeology and the Senses: Human Experience, Memory, and Affect*. Cambridge

University Press, New York. (<https://doi.org/10.1017/CBO9781139024655>)

Hautala, Kustaa 1976. *Oulun kaupungin historia IV, 1856–1918*. Oulun kaupunki, Oulu.

Holtorf, Cornelius & Howard Williams 2006. Landscapes and memories. Hicks, D. & Beaudry, M. C. (eds.), *The Cambridge Companion to Historical Archaeology*. Cambridge University Press, Cambridge, 235–54.

Jones, Andrew 2005. Natural Histories and Social Identities in Neolithic Orkney. Casella, E. C. & Fowler, C. (eds.), *The Archaeology of Plural and Changing Identities: Beyond Identification*. Kluwer Academic / Plenum Publishers, New York, 233–59.

Kalandides, Ares 2020. Doreen Massey's 'a global sense of place' revisited. Edensor, T.; Kalandides, A. & Kothari, U. (eds.), *The Routledge Handbook of Place* (1st ed.). Routledge, London, 32–41.

Kirveennummi, Anna ja Räsänen, Riitta 2000. *Suomalainen kylä; kuvattuna ja muistettuna*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Lahti, Juhana 2006. *Arkkitehti Aarne Ervin moderni kaupunkisuunnittelu pääkaupunkiseudulla*. Taidehistoriallisia tutkimuksia 34. Gummerus Kirjapaino Oy, Helsinki, Jyväskylä.

Lasanen, Matti 2020. *Hietasaari, Vaakunakylä*. Omakustanne, Oulu.

Laurinolli, Eelis 1982. *Keminmaan Länsikosken kylän historiaa*. Länsikosken maamiesseura ja maatalousnaiset, Keminmaa.

Lucas, Gavin 2010. Triangulating absence: exploring the fault lines between archaeology and anthropology. Garrow, D. & Yarrow, T. (eds.), *Archaeology and Anthropology*. Oxbow Books, Oxford, 28–39.

Lucas, Gavin 2012. *Understanding the Archaeological Record*. Cambridge University Press, Cambridge.

Löytty, Olli 2005. Johdanto: Toiseuttamista ja tilakurittomuutta. Löytty, O. (toim.), *Rajanylityksiä. Tutkimusreittejä toiseuden toiselle puolen*. Gaudeamus, Helsinki, 7–24.

Manninen, Turo 2006. Kasvun aika: Oulu 1945–1990. Satokangas, R. (toim.), *Oulun vuosisadat 1605–2005*. Pohjois-Suomen Historiallinen yhdistys, Oulu, 149–75.

Matila, Tuuli; Hyttinen, Marika & Ylimaunu, Timo 2021. Privileged or dispossessed? Intersectional marginality in a forgotten working-class neighborhood

- in Finland. *World Archaeology* 53 (3): 502–16. (<https://doi.org/10.1080/00438243.2022.2035803>)
- Matthews, Christopher N. 2002. Landscape studies. Orser, Jr. C. E. (ed.), *Encyclopedia of Historical Archaeology*. Routledge, London, 308–11.
- Mikkonen, Kalevi 2017. *Parakkeja ja piikkilankaa. Saksan armeijan rakentamiseen liittyvä toiminta Rovaniemen seudulla 1940–1944*. Lapin maakuntamuseon julkaisuja 18. Verkkojulkaisu 2017. (<https://www.rovaniemi.fi/loader.aspx?id=8100cbe5-70b3-40a6-b94e-69432a98b777>, luettu 3.6.2024)
- Mullins, Paul R. 2014. The Rhetoric of Things: Historical Archaeology and Oral History. *Historical Archaeology* 48 (1), 105–9.
- Mullins, Paul R. 2017. The Optimism of Absence. An Archaeology of Displacement, Effacement, and Modernity. McAtackney, L. & Ryzewski, K. (eds.), *Contemporary Archaeology and the City: Creativity, Ruination, and Political Action*. Oxford University Press, Oxford, 244–61.
- Olivier, Laurent 2015. *The Dark Abyss of Time: Archaeology and memory*. Rowman & Littlefield, Lanham.
- Paajanen, Paula 2021. *Vesipeilin vuosisadat: Selvitys Oulujoen suiston historiasta ja arvoista*. Oulun kaupunkisuunnittelu, Sarja A. Oulun kaupunki, Yhdyskunta- ja ympäristöpalvelut, Oulu.
- Pohjamo, Ulla 2011. *Esikaupunki moniäänisenä kulttuuriperintönä: Oulun Hietasaari*. Väitöskirja, Helsingin yliopisto. Taidehistorian seura ry, Helsinki.
- Rannikko, Pertti & Sireni, Maarit 2016. Johdanto: Kylätutkimuksen monet kerrostumat. Rannikko, P.; Sireni, M.; Härkin, P.; Itkonen, H.; Knuuttila, S.; Lähteenmäki, M.; Oksa, J. & Simula, M. (toim.), *Kotona, kylässä, liikkeellä. Sivakka ja Rasinmäki arjen ja mielen tiloina*. Suomalaisen kirjallisuuden seura, Helsinki, 7–22.
- Roudasmaa, Stig & Hiltunen, Mauno 1981. *Oulun Varuskunnan historia*. Oulun historiasseuran julkaisu 7. Oulun historiasseura, Oulu.
- Sankala, Kari 2015. Kuusisaaren paviljonki halutaan purkaa - mitä muistoja sinulla on Kuusisaaresta? *Kaleva* 12.5.2015. (<https://www.kaleva.fi/kuusisaaren-paviljonki-halutaan-purkaa-mita-muisto/1860818>, luettu 19.11.2024)
- Seitsonen, Oula; Matila, Tuuli; Hyttinen, Marika & Kelloniemi, Aleks 2024. Contemporary archaeological perspectives on intersectional inequality in a welfare state in twentieth-century Finland. *Antiquity, online first*. (<https://doi.org/10.15184/aqy.2024.10>)
- Sepänmaa, Yrjö 2006. Sydämen maisema. Knuuttila, S.; Laaksonen, P. & Piela, U. (toim.), *Paikka: Eletty, kuviteltu, kerrottu*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 31–43.
- Siironen, Susanna 2010. Erkki Junkkarinen oli Hietasaaren vakioesiintyjä. *Kaleva* 24.6.2010. (<https://yle.fi/a/3-5585713>, luettu 18.11.2024)
- Sireni, Maarit 2016. Suvun maantiede Rasimäen kodeissa. Rannikko, P.; Sireni, M.; Härkin, P.; Itkonen, H.; Knuuttila, S.; Lähteenmäki, M.; Oksa, J. & Simula, M. (toim.), *Kotona, kylässä, liikkeellä. Sivakka ja Rasinmäki arjen ja mielen tiloina*. Suomalaisen kirjallisuuden seura, Helsinki, 25–55.
- Sontag, Susan 2003. *Regarding the Pain of Others*. Farrar, Straus and Giroux, New York.
- Taulavuori, Riitta 2022. Oululainen Matti Virpi varttui asuinalueella, jota kaupunki piti laittomana – Vaakunakylän kaikki asunnot purettiin virkistysalueen tieltä, mutta pian paikalle nousee asuntomesutaloja. *Kaleva* 20.09.2022. (<https://www.kaleva.fi/oululainen-matti-virpi-varttui-asuinalueella-jota-494071>, luettu 28.5.2024)
- Tolson, Louise 2014. Towards a Methodology for the Use of Oral Sources in Historical Archaeology. *Historical Archaeology* 48 (1), 3–10.
- Tuan, Yi-Fu 2006. Paikan taju: aika, paikka ja minuus. Knuuttila, S.; Laaksonen, P. & Piela, U. (toim.), *Paikka: Eletty, kuviteltu, kerrottu*. Suomalaisen kirjallisuuden seura, Helsinki, 15–30.
- Uimonen, Heikki 2020. Kuunneltu, koettu ja muisteltu kotiseutu. Riukulehto, S. & Haasio, A. (toim.), *Virtuaalinen kotiseutu*, Tietolipas 266. Suomalaisen kirjallisuuden Seura, Helsinki, 100–23.
- Ulvinen, Tauno & Vilpa, Erkki 2016. Mitä kuuluu Oulun saksalaiskasveille? *Lutukka* 32 (4), 99–113.
- Vainio, Virpi 2022 (toim.). *Ylipaakkolan kylätiellä. Historiaa kemijokisesta perinnemaisemasta*. BoD – Books on Demand, Helsinki.
- Varjo, Anu 2019. Modernin teollisen puurakennuksen arkeologinen inventointi. Tapaustutkimuksena Hangon Tulliniemen kauttakulkuleiri 1942–1944. Pro gradu -tutkielma (painamaton). Helsingin yliopisto, arkeologia.
- Vilkuna, Kustaa 1974. *Lohi: Kemijoen ja sen lähi-alueen lohenkalastuksen historia*. Otava, Helsinki.

TEOLLISUUDEN MERIMAISEMAT VARJAKAN HISTORIAALLISELLA SAHALLA

ABSTRACT

In 2018, 2019 and 2021, archaeological fieldwork and oral history collection was organised in Varjakka, Oulunsalo, where a sawmill operated between 1900 and 1929. Eleven barge wrecks and several timber structures related to timber rafting were found on the sea bottom. Stone-filled log foundations and piles remain from the massive piers on the shores of Varjakansaari. In this article we look at the Varjakka area as an industrial seascape, where the water does not separate the mainland from the island but is a natural continuation of these historic industrial sites. This submerged part is often forgotten when studying industrial heritage sites. We use the results of underwater mapping and the collected oral histories to study the significance of industrial seascapes.

Keywords: industrial archaeology, industrial landscape, sawmill, seascape, underwater archaeology, underwater landscape

JOHDANTO

Vierailija, joka haluaa nähdä Varjakansaaren sajarahistoriasta muistuttavat rakennukset, saapuu usein saareen kapulossilla lyhyen merimatkan. Liekö moni miettinyt, että ensimmäinen kosketus saaren teolliseen menneisyyteen makaa jo pinnan alla. Lisäksi saha-alueen teolliseen historiaan liittyviä asuinrakennuksia on myös mantereen puolella, jossa talonpohjia on viime vuosina paljastettu metsää raivaamalla.

Tässä artikkelissa tarkastelemme Varjakan aluetta laajempaa vedenalaisena(kin) teollisena maisemana, jossa vesi ei erota mannerta ja saarta, vaan maisema jatkuu veden alle. Tämä veden alle jäänyt osa unohdetaan usein teollisuushistoriallisia kohteita tarkasteltaessa. Yhdistämällä vedenalaisen kartoituksen tuloksia sekä kerättyä muistitietoa selvitämme vedenalaisten teollisten maisemien merkitystä Varjakan sahaan ja telakkaan liittyvissä muistoissa. Näin lähestymme Varjakkaa teollisuusarkeologisessa kontekstissa sen laajassa merkityksessä, jossa tutkimuksen kohteina ovat teollisuuslaitosten ja niiden tuotteiden lisäksi myös teolliseen historiaan liittyvät sosiaaliset ulottuvuudet, muistot ja merkitykset.¹

MERIMAISEMA: muistoja pinnan alla

Merimaisemaa ajatellessamme saattaa mieleemme tulla öljyvärimaalaus myrskyävästä merestä tai kenties rannalta avautuvasta näkymästä horisonttiin. Taiteen kentältä merimaisema (en. *seascape*) on käsitteenä kuitenkin laajentunut mm. biologien, maantieteilijöiden ja arkeologien käyttöön, jolloin tarkastelun kohteena voi olla laajempi alue mereltä rannikolle tai rantaviivaa pitkin sekä niin luonnon kuin ihmisenkin toiminta tuolla alueella.² Meriarkeologiassa käsitteellä on viitattu tutkimukseen, jossa esimerkiksi laivan hylyn sijaan tutkitaan laajempaa merenalaista maisemaa.³

Minna Koivikko tekee eron maan tai meren pinnalta nähtävälle merimaisemalle sekä vedenalaiselle maisemalle (en. *underwater landscape / seascape*).⁴ Kun jälkimmäiseen lisätään vielä kognitiivinen maisema, eli kuinka meri käsitettiin esimerkiksi elinkeinon harjoittamisen yhteydessä, puhutaan Christer Westerdahlin termiä lainaten merellisestä kulttuurimaisemasta (en. *maritime cultural landscape*). Tällä tarkoitetaan sitä, kuinka ihminen hyödyntää merellistä tilaa sekä kaikkea mitä siihen liittyy majakoista ja rannikkoasutuksesta kalastukseen ja merimerkkeihin. Westerdahl myös painottaa paikallisiin kohdistuvien haastatteluiden merkitystä merellisen kulttuurimaiseman merkitysten tavoittamisessa.⁵ Joe Flatman palasikin liki kymmenen vuotta myöhemmin Westerdahlin termiin ja nosti keskiöön ihmisten roolin merellisen kulttuurimaiseman luojina ja muokkaajina.⁶ Myös Ben Ford tekee Westerdahliin viitaten eron nähdyn merimaiseman ja käytetyn sekä koetun merellisen kulttuurimaiseman välillä.⁷

Toisaalta myös merimaisema ymmärretään meriarkeologiassakin terminä, jossa merelliseen maisemaan liittyy kulttuurisia ominaisuuksia sekä ihmisen ja meren suhde.⁸ Kansainvälisessä tutkimuksessa on tuotu esiin esimerkiksi meren yhteyttä maailmankuvaan sekä ihmisten henkistä, rituaalista ja symbolista yhteyttä mereen. Elinkeinoon ja kosmologiaan liittyvät merkitykset voivat myös linkittyä toisiinsa.⁹ Jennifer McKinnon tutkimysrymineen on painottanut, että merimaisema ei merkitse rajaa meren ja mantereen välillä, vaan käsitteessä yhdistyy mereen liittyvä aineellinen ja aineeton perintö, olipa se vedessä tai kuivalla maalla.¹⁰ Merimaisema pitää sisällään arkeologiset kohteet, yhteisön kohteille antamat merkitykset sekä niiden historiallisen kontekstin.¹¹ Myös Suomessa tutkimuksessa ovat nousseet esiin ihmisten kokemukset ja mielikuvat vedenalaisesta maisemasta.¹²

Merimaisema voi näin ollen luontevasti käsittää myös mereen ja meren arkeologisiin kohteisiin liittyvät muistot, jolloin merimaisema ja muistin maisema (en. *memoryscape*) sulautuvat yhteen. Jan-Paul Crielaard toteaa, kuinka merenkäyntiin ja merimerkkeihin liittyvät myyttiset ja historialliset tarinat loivat antiikin aikoina dialogisia merimaisemia, joista voi puhua myös muistin maisemina.¹³ Äikäs ja hänen tutkimusryhmänsä ovat muistin maisemalla viitanneet siihen, kuinka arkeologiset kohteet luovat kerroksia maisemaan saaden aikaan dynaamisen muistamisen prosessin, jossa menneet maisemat sekä nykyisin näkyvät ja jo kadonneet kohteet ovat läsnä tulkinnoissa, joita teemme maisemista.¹⁴ Merellisestä muistin maisemasta (en. *maritime heritage memoryscape*) on puhuttu etenkin auktorisoidun perinnön näkökulmasta. Esimerkiksi Jason Grek-Martin selvittää, miten perintöelementit linkittyvät yhteen Belfastissa vahvistaen yhtenäistä, autenttista narratiivia Titanicin syntypaikalla.¹⁵ Myös vedenalaista maisemaa (en. *underwater landscape*) on käytetty vahvasti hallinnollisessa merkityksessä.¹⁶ Westerdahlin merellisessä kulttuurimaisemassa yhdistyvät merenalainen maisema ja merellinen kulttuuriperintö.¹⁷

Kuten yllä olevasta näemme, vedenalaiseen maisemaan liittyvät termit ovat moninaisia ja päällekkäisiä.¹⁸ Tässä artikkelissa tarkastelemme merellistä muistin maisemaa niin pinnalla, pinnan alla kuin rannoillakin. Terminä vedenalainen maisema ei tällöin tuo esiin kaikkia tutkimuksemme näkökulmia. Merellinen kulttuurimaisema puolestaan ohjaa ajatukset liiaksi auktorisoituun kulttuuriperintönäkökulmaan. Tässä artikkelissa käytämme termiä merimaisema sen laajassa merkitykses-

sä, joka sisältää myös muistot ja merkitykset. Luomme katseemme niin siihen, mitä on näkyvissä rannalle, kuin siihenkin, mitä on pinnan alla, ja selvittämme, ovatko jälkimmäiset pinnan alla myös muistoissa.

VARJAKAN HISTORIA SAHAYHDYSKUNNASTA TELAKKAAN

Oulunsalon Varjakansaaressa toimi vuosina 1900–1929 saha, jonka palveluksessa oli enimmillään noin 700 henkilöä (Kuva 1). Sahan toimintaa oli edeltänyt Frans Johan Franzénin vuonna 1852 perustama laivavarvi eli laivaveistämö. Varjakan sahan rakennutti Varjakka Trävaru Aktiebolaget, ja vuonna 1912 omistajaksi vaihtui Ab Uleå Oy. Varjakansaaressa oli sahan lisäksi muun muassa konttorirakennus, työntekijöiden asuntoja, ulkokuoneita, sauna, talli, ruokala sekä paloasema. Lisäksi mantereen puolella oli esimerkiksi työntekijöiden asuntoja, joten sahan teollisen maiseman voikin katsoa kattaneen paitsi saaren myös sitä ympäröivän merialueen ja läheisen mantereen. Sahan toiminta lakkasi vuonna 1929 sahan raameja pyörittäneen voima-akselin katkettua, kun sen korjausta ei enää katsottu kannattavaksi. Saharakennukset purettiin saaresta heti 1930-luvun alussa sahan toiminnan lakattua, ja teollisesta menneisyydestä muistuttavat enää lähinnä asuinrakennukset.¹⁹

Aiemmin oman saaren muodostaneen, mutta maankohoamisen myötä Varjakansaaressa kiinni kasvaneen Pyydyskarin puolelle perustettiin vuonna 1922 konepaja ja vuonna 1924 telakka, jolla hoidettiin yhtiön laivojen ja proomujen telakointi-, kunnossapito-, korjaus- ja muutostyöt. Telakkaa ja sahaa yhdisti sahausjätteen ja täytemaan päälle rakennettu rautatie. Sotavuosina telakka oli päässyt osittain rappeutumaan, mutta se kunnostettiin sitten uudestaan. Kuitenkin jo 1950-luvun alussa yhtiön Hakkeita-lehdessä valiteltiin, että toiminnan painopisteen siirryttyä Nuottasaareen telakan sijainti oli liian syrjäinen. Pyydyskarissa oli kuitenkin kattavat telakkalaitteet sekä vasta kunnostettu verstaas. Varjakassa oli myös paikallista osaamista; proomunteon ammattitaidon kerrottiin jat-

KUVA 1. Varjakan saha laituriakenteineen. Kuva: Oulun kaupunginarkisto; Uleå Oy:n pääkonttorin I arkisto. Arkistossa kuvannut: Tiina Kuokkanen.

KUVA 2. Kartta Varjakansaaresta sekä punaisella rajatusta tutkitusta alueesta. Kartta: Nordic Maritime Group.

kuvan Oulunsalossa isältä pojalle. Telakan toiminta jatkuikin vielä sahan toiminnan lakattua aina 1970-luvulle asti. Myöhäisimmät teollisuustoiminnan rakenteet säilyivät 1990-luvun alkuun, jolloin uiton hiipumisen jälkeen pääosa uittolaitteista purettiin.²⁰

KENTTÄTYÖT MAALLA JA MERELLÄ

Varjakan historiallisen sahayhdyskunnan alueella järjestettiin vuosina 2019 ja 2021 arkeologian ja kulttuuriantropologian kandikurssi, joka oli osa Oulun yliopiston tarjoamaa opetusta.²¹ Kurssin vastuopettajina toimivat Tiina Äikäs arkeologian puolelta ja Anneli Meriläinen-Hyvärinen kulttuuriantropologian puolelta. Yhteisen kenttäkurssin tarkoituksena oli perehdyttää kummankin alan opiskelijat paitsi oman alansa myös lähialan kenttätutkimusmenetelmiin. Antropologian opiskelijat osallistuivat siis kartoitukseen ja kaivauksiin ja arkeologian opiskelijat haastatteluihin.

Kandikurssien aikana tehtiin yhteensä 11 informantin puolistrukturoitua teemahaastattelua, joissa kysyttiin etenkin vanhemmilta Varjakan asukkailta heidän muistoistaan teollisuusalueeseen liittyen. Varjakan sahaan liittyvät kertomukset olivat muilta kuultuja, mutta Pyydyskarin telakasta haastateltavilla oli omia lapsuus- ja työmuistoja. Haastattelut toteutettiin pääosin haastateltavien valitsemissa paikoissa, kuten heidän kotonaan. Lisäksi vuoden 2019 kurssilla tehtiin kolme kävelyhaastattelua, joista kaksi toteutettiin informanttien 7 ja 8 kanssa Varjakansaarella ja yksi informantin 6 kanssa Pyydyskarissa. Vuoden 2021 kurssilla tehtiin kaksi kävelyhaastattelua informantin 9 kanssa Varjakansaarella ja Oulunsalon Kraaselissa.

Kandikurssien arkeologinen osuus koostui mantereen puolella olevien rakennusjäännösten dokumentoinnista, koululaiskaivauksista rakennuksen 8 portaikon edessä sekä vedenalaisista kartoituksista, joista viimeisimmät ovat tämän artikkelin kannalta keskeiset.²² Yhteisen kandikurssin pedagoginen tavoite oli perehdyttää arkeologian ja antropologian opiskelijat kummankin alan menetelmiin, jotta he huomasivat käytännössä, mitä etuja poikkitieteellisestä lähestymistavasta

KUVA 3. Ilmakuvassa vuodelta 1947 näkyvät vielä laiturirakennelmat, tukkilauttoja ja proomuja. Kuva: Oulun kaupunki.

syvyyttä siitä, että ne toteutettiin osittain paikan päällä arkeologisten kenttätöiden yhteydessä tai niissä esiin tullessiin löytöihin viitaten. Materiaalisuus antoi uusia näkökulmia haastatteluihin.²³

Vuoden 2021 kenttäkurssiin kuuluivat Nordic Maritime Groupin toteuttamat vedenalaiset kartoitukset, jotka kattoivat noin 70 hehtaarin alueen saaren eteläpuolella (Kuva 2). Saha- ja telakka-toiminta oli keskittynyt juuri näille saaren suojaisille etelärannoille pohjoispuolen rantojen ollessa karikkoisia ja merenkäynnille alttiita. Inventointi toteutettiin viistokaikuluotaamalla. Anomaliaita oli niin runsaasti, että tarkastettavissa kohteissa jouduttiin suorittamaan valintaa. Samantyyppisistä kohteista tarkastettiin pääsääntöisesti yksi kohde. Kohteet tarkastettiin visuaalisesti pääosin veneestä käsin drop-kameralla, mutta paikoitellen myös sukeltaen. Lisäksi saaren eteläpuoliset vesi- ja ranta-alueet dokumentoitiin kopterikuvauksella, jolla saavutettiin noin puolentoista metrin syvyys. Rantojen ja matalien vesialueiden inventointia tehtiin myös jalkaisin.²⁴

LÄHETÄÄN TELAKALLE

”Kartassahan tämä on ‘Pyydyskari’, puhekielessä se on sitten tuota ‘Pyyskari’ meillä, mutta ne, jotka on täällä enemmän pyöriny ja muuta, niin me silloin puhuttiin aikonaan puhuttiin vaan ‘Telakasta’, ‘lähetään Telakalle’.”²⁵

Koska Varjakan saha oli lopettanut toimintansa jo vuonna 1929, ei vuosina 1930–1960 syntyneillä haastateltavillamme ollut siihen liittyen omakohtaisia muistoja. Sahan jälkeen yhä toiminnassa olleeseen telakkaan sen sijaan liittyi myös omakohtaisia kokemuksia. Telakan merkityksestä paikallisille kertoo myös yllä oleva sitaatti. Toisinaan työtä telakalla tarkasteltiin lapsuuden muistoista käsin, jolloin aikuisen työpaikka saattoi olla lapselle leikin tai vaikkapa kalastuksen paikka:

”Mutta sitten –36 se on aloitettu mun syntymävuonna tuon Oulu-yhtiön tehtaan rakentaminen selluloosatehtaana ja sitä puuta tarvittiin sinnekin, niin niitä oli näitä höyrylaivoja, näitä hinaajia, niin jokia pitkin uitettiin puut ja jokisuulta sitten hinattiin tänne Oulu-yhtiölle, niin ne laivat sitten huollettiin tuolla Pyydyskarin telakassa. Niin sen ajan minä muistan, isä oli siellä töissä ja minä pääsin pikkupoikana niitten venneessä sitten sieltä laiturinpäästä ongelle monestikin.”²⁶

Marjo Juola on tarkastellut vastaavaa teollisuuskohteen toimimista lasten leikin kenttänä läheisen Pateniemen sahan yhteydessä ja todennut nykynäkökulmasta vaarallistenkin tehdasympäristöjen tarjoavan leikin paikkoja.²⁷ Suuret laiturirakennelmat hallitsivat Pyydyskarin maisemaa vielä vuoden 1947 ilmakuvassa (Kuva 3), mutta nykyisin niistä on jäljellä ainoastaan kivitäytteisiä hirsirakkerustuksia ja paalutusta.

Hirsiarkkuja (Kuva 4) käytettiin laitureiden perustuksina, kiinnityspisteinä, ja niihin myös kiinnitettiin vajjereita ja kettinkejä. Informantti 2 kuvaa, kuinka lankuin lastattuja proomuja vedettiin

KUVA 4 (yllä). Kivillä täytettyjä hirsiarckuja saaren itäkärjessä. Kuva: Nordic Maritime Group.

KUVA 5 (alla). Vuoden 1961 ilmakuvassa salmi on yhä täynnä tukkeja. Kuva: Paikka-tietoikkuna.

vaijereilla ja hinaajilla. Hirsiarckut saattoivat olla kookkaita, kuten dokumentoitu 10 x 5,5 metrin kokoinen arkku. Laitureiden perustuksina on voitu käyttää myös puurimaa, jota oli 75 x 55 metrin kokoisella alueella merenpohjassa ja rannassa. Erityisen yleistä puuriman käyttö täyttömaana ei vaikuta olleen, sillä tällaisia alueita ei ole kenttätutkimuksissa tullut vastaan Varjakkaa ja Pateniemeä lukuun ottamatta. Lisäksi ilmiö on todennäköisesti erityisesti saha-alueiden erikoisuus. Hirsiarckuja, samoin kuin pohjaan pystyyn juntattujen paalujen rykelmiä eli diktaaleja, hyödynnettiin myös tukinuitossa. Uittoon liittyviä rakenteita on purettu vesiliikenteen tieltä, jolloin niistä on usein jäljellä vain pohjaan sokin sokin kasoihin jäänyttä puutavaraa. Osa diktaaleista lienee tuhottu veneilyn tieltä, joten niistä on jäljellä enää puutavarasta koostuvia kasoja. Uittotukkeja näkyy koko salmen leveydeltä vielä vuosien 1961 ja 1971 ilmakuvissa (Kuva 5). Telakan toimintaan liittyi kartoituksessa havaittu rakenne, joka tulkittiin telakan nostokelkaksi, jolla on nostettu ja laskettu aluksia veteen. Toinen samantyyppinen jäännös oli jäänyt kuivalle maalle telakan pohjukkaan.

PROOMUJA PINNAN ALLA

Viistokaikuluotauksissa paikannettiin yhteensä yksitoista puusta rakennetun proomun hylkyä. Proomut olivat kooltaan keskimäärin noin 11,5 x 6 metriä. Suurimmat olivat noin 15 metriä pitkiä ja kahdeksan metriä leveitä. Varjakan proomut ovat suorakaiteenmuotoisia kuljetusaluksia, joita on hinattu hinaajalla. Proomut ovat rakenteeltaan tasapohjaisia ja suhteellisen matalarakenteisia. Proomut ovat massiivista tekoa, koska ne on rakennettu kestäväksi suuria lasteja. Paksut puuosat säilyvät merenpohjassa hyvin.

Proomut ovat olleet keskeinen osa Varjakan teollista maisemaa, ja ne mainitaan useissa haastatteluissa. Haastateltujen mukaan proomuihin liittyi myös sukupuolittunutta työnjakoa. Proomujen tekijät, muun muassa informantti 12:n isoisä, olivat kirvesmiehiä. *Hakkeita*-lehdessä vuonna 1951 haastateltu työnjohtaja Yrjö Pietola kuvaa, kuinka: ”jokunen vuosi sitten käytettiin proomujen kunnostamiseen vuodessa n. 120 standartia puutavaraa ja niiden kimpussa työskenteli 21 kirves miestä. Täten saatiin vähitellen selvitettyä Varjakan salmessa ollut uppoproomujen hautausmaa.”²⁸ Työ vaati ammattitaitoa, sillä proomujen tekoon tarvittavia menetelmiä myös kehitettiin telakalla, kuten selviää insinööri Erkki Åkerlundin haastattelusta: ”3–4 vuotta sitten meillä oli kova proomupula, mutta nykyään meillä tehdään uuden, etelässä kehitetyn menetelmän mukaan, mitä menetelmää täällä on edelleen kehitetty, uusia proomuja, ja täten on proomukantakin saatu nopeasti nousemaan.”²⁹

Proomujen lastaaminen sen sijaan oli informantti 1:n mukaan naisten työtä:

”Ihan täältä... se on ollut laituria koko matka ja siellä on sitten, niihin on ollut sitten sidottu proomuja ja ne puutavarat on lastattu proomuihin, ja se on ollut naisten hommaa. Elikkä ne on lastannut kärrystä ne proomuihin ja sitten tässä kartassa ei ihan yllä, mutta täällä on sitten ollut laivat, johonka on lähetty ne ulkomaille viemään. Tämä väylä on niin kuin näkyy 4,6 metriä eli ne ei oo päässyt isommat laivat tänne rantaan asti vaan ne on ollut täällä Kyrönkarin kupeessa tuolla nykyisen väylän lähellä niin ollut siellä redillä ne laivat ja ne on hinaajalla viety ne niillä proomuilla laivan kylkeen se puutavara mitä on oltu kauppaamassa ja kuinka ollakaan taas kerran on naiset on lapannut proomusta laivaan ja laivan ruumaan ne. Se on ollut täysin naistenhommaa. On ollut rimanaaisia ja sitten näitä lastaajanaaisia, jotka on ollut siellä sahalla töissä. Mullakin tosiaan mummu on ollut siellä rimatyttönä ja osin lastuuporukassakin silloin nuorena naisena sillä sahalla...”³⁰

Lasten ja nuorten työtä Varjakan sahalla tutkineet Tiina Kuokkanen ja Noora Hemminki ovat arkistolähteiden perusteella todenneet, että niistä löytyvät neljä tyttöä työskentelivät sahalla ja puhdistuksessa. Naisten tehtävät olivat tutkimuskirjallisuuden mukaan moninaiset, mutta etenkin lan-kunpätkien ja rimojen pinoaminen oli naisten ja lasten työtä.³¹

MUUTOS MAISEMASSA

Vuoden 1947 ilmakuvasa (Kuva 3) näkyy saaren eteläpuolelle ankkuroituja tukkilauttoja ja proomuja. Kuten yllä olemme kuvanneet, jäännöksiä näistä on sekä pinnan alla että ihmisten muistoissa. Saha- ja telakkatoiminta ovat aiheuttaneet muutoksia myös itse saareen. Kartoituksissa sel-

visi, että Varjakansaaren ja Pyydyskarin rantoja on laajennettu sahateollisuuden jätteistä läjitetyillä rimamailla (Kuva 6). Lisäksi

KUVA 6. Veteen läjitettyä puurimaa. Kuva: Nordic Maritime Group.

meren pohjassa on metrien kerroksiksi pakkautunutta ja irtonaista puutavaraa. Saaren rannoille mahdollisesti tarkoituksellisesti täyttömaaksi läjitetty purjealusten painolasti näkyy muun muassa piikivien esiintyminä paikoilla, joissa kasvillisuus ja rimamaa eivät peitä rantaa. Oletettavasti painolastimaata on runsaasti myös meren pohjassa. Painolastin purkupaikkojen sijainti ryhdyttiin aikanaan määrittelemään tarkasti, sillä purjelaivakaudella satamat ja väylät madaltuivat ajan saatossa purjealusten tyhjentäessä painolastinsa lähelle satamaa. Muistitiedon mukaan myös Oulun keskustassa Pikisaarta yhdistettäessä Halkosaareen ja Korkeasaareen salmien täyttämiseksi käytettiin Korkeasaaren sahalla syntynyttä sahausjätettä. Tiedossa ei ole, syntyikö ajatus salmien täyttämisestä juurikin tarpeesta päästä eroon sahausjätteestä.³²

Rimamaiden käyttöä saaren läjitykseen sekä niiden myöhempää hyödyntämistä kuvaa informantti 2 seuraavasti: ”Se on se koko saari hytkyny, kun se on se saha käyny, kun se on niin iso se höyrykone ja massiivinen ollu, niin sitä on sitten fyllätty niillä muhilla ja rimolla, rimat tarkoittaa, että kun siitä tukin pinnasta aina jää semmosia ohuvia, jotka ei kelvannu mihinkään muuta kun polttopuiksi korkeintaan, niillä ja muhilla fyllätty sitä saarta tukevammaksi. Ja me sitten, tuota niin, sodan jälkeen niin kun miehet oli töissä, isäkin oli siellä telakalla, niin äitin mukana me sitten lapset oltiin venneellä mentiin ja revittiin sieltä polttopuiksi sieltä muhien seasta.”³³

Myös informantti 7 muistelee rimojen käyttöä polttopuuna: ”No voi, joo, sitte tiiä kukkaa sitte enää, kaikki nämä losot ja tuota, niin niin, muha mitä tuolla, tuota, tuli, niin nehän vietiin tuonne tuolle puolen rantaa vietiin. Ja siellähän se oli hirvittävä pulli tuota, kun tuota kai sieltä sitten niitä losoja vietiin pois siitä hangattiin kuulkaa ja polttopuuna, se oli hyviä polttopuita vielä silloin, että ne ei niinku ollu lahonnu siellä muhan sisällä ollenkaan juuri. Ja siellä ei yksittäin me, kun siellä oli paljon muita, täältä oli Varjakan tuota tehtaalta..., taikka Oulunsalosta tuolla muitaki oli, mutta etupäässä ne kai täällä mitkä asu niin kaikkihan ne keräs sieltä ne puut.”³⁴

Informantti 3:n mukaan myös proomujen ja laitureiden osia otettiin polttopuiksi. Jäljelle jääneistä rakenteista oli myös harmia. Informantti 1 kuvailee muutosta maisemassa pookien kautta, joilla hän tarkoittanee diktaaleja: ”Sittenhän siellä oli siihen aikaan, minun lapsuusaikaan niin siellä oli niitä niin sanottuja ‘pookeja’, siellä meressä, joihin kiinnitettiin juuri näitä puulauttoja ja sen tyyppisiä, ne pantiin niihin puupookeihin kiinni sinne, ettei ne karkaa. Oottamaan sitä, että siitä ajetaan ne Kempeleenlahden yli sinne Nuottasaaren ranteen. Sillälai se on muuttunut, ne pookit on lahonnut ja hävinnyt. Ne on vain nyt hukkapuina osittain ja osittain ne reppii meiltä verkot (naurua).”³⁵

KESKUSTELUA

”Niin ne, jo aivan niinku Raamatussa on Vanha testamentti ja Uusi testamentti, niin ihan muistettiin että ‘joo, se oli ennen Varjakkaa, se oli Varjakan aikana, Varjakan jälkehen’.”³⁶

Haastatteluita ja meriarkeologiaa yhdistämällä aineeton perintö sai myös aineellisen muodon.³⁷ Merenpohjan kartoituksessa tehtiin runsaasti havaintoja niin saha- kuin telakkatoimintaan liittyvistä rakenteista. Löytöihin kuuluivat muun muassa 11 proomun hylkyä, uitossa käytetyt kiinnityspisteet eli diktaalit sekä laitureiden perustukset. Vaikka uittoon liittyviä rakenteita on purettu 1980-luvulla, on toiminnasta jäänyt yhä jälkiä merenpohjaan ja rantavyöhykkeelle. Myös haastattelut muistavat niin rakenteiden purkamisen kuin pinnanalaisenkin:

”Ne on pikkuhiljaa siitä kavonnu, että ne on sortunu ja niinku näkky se puutavarahan on täältä kuljetettu pois, ne on paikalliset niitä purkanu. Niinkö esimerkiksi tuolla meressä on, siellä on niitä proomuja ollu, nii sieltä on vaan talvella purettu se osa mikä on ollu jään päällä, purettu pois ja

sitte se on se rauotuspohjat, tuolla on vaikka kuin paljon noita proomun pohjia kymmenittäin tällä alueella. Että otettu talteen se mitä on saatu niistä.”³⁸

Hakkeita-lehdessä mainittu proomujen hautausmaa sopii siis yhä kuvaamaan tilannetta Varjakansaaren ja mantereen välillä. Toisaalta toinen haastateltava toi esiin, että osa rakenteista muuttuu merkitykseltään hämäriksi, kun muistitieto katoaa: ”Metsä kasvaa silloin kun se saa varan kasvaa elikkä sielläkin saarella jos oot kulkenut polusta ohi jossakin vaiheessa niin siellä on kum-masti... löytyy semmosia kivijalkoja, joita ihminen ei mettässä tiedä mitä ne on.”³⁹

Verrattaessa muihin Suomessa meriarkeologisesti inventoituihin teollisuuskohteisiin Varjakassa havaittuja ilmiöitä voi pitää tyypillisinä teollisuuden merimaisemille. Proomujen hylkyjä on löytynyt myös Oulun Pateniemestä, jossa toimi laivavarvi vuodesta 1857 ja sittemmin saha vuosina 1873–1990.⁴⁰ Pateniemessä proomujen tarpeen vähennyttyä kuljetuksissa ne olivat 1960-luvun alussa ankkuroituna suojaamaan satamaa. Lisäksi neljä proomua oli upotettu tukkisataman edustalle aallonmurtajan jatkeeksi. Myöhemmin proomujen maisemoinnista tai poistamisesta on käyty keskustelua, jossa uudelleenkäytön muodoiksi on ehdotettu muun muassa ympäristöaidetta tai oleskelutilaa.⁴¹ Joko upotettu tai haverissa uponnut proomun hylky on löytynyt myös Kuopion Itkonniemestä, jonka rannat olivat 1800-luvun lopulta teollisen toiminnan käytössä, kun siellä toimi muun muassa tulitikkutehdas, konepajoja ja telakoita.⁴²

Pateniemen proomut ovat hyvä esimerkki laivojen ja niiden osien kierrätyksestä.⁴³ Nathan Richards on todennut, että siinä missä haaksirikko on näytös luonnon voimasta, hylätyt laivat ovat osa ihmisen maisemanmuokkausta.⁴⁴ Tällöin hylkäyspaikka muodostuu merkitykselliseksi, kuten Pateniemessäkin, ja hylkäämisen sijaan olisikin syytä puhua uudelleenkäytöstä. Myös Varjakassa sekä proomuja että laiturin osia kierrätettiin polttopuiksi. Myös Tornion Kuusiluodossa saarelle sahan toiminnan loputtua jääneitä puuvarastoja ja laiturirakenteita purettiin ja käytettiin uudelleen muun muassa uudisrakentamisessa Tornion seudulla 1960–1970-luvuille asti.⁴⁵

Richardin mukaan suhtautuminen hylätyihin aluksiin on usein negatiivinen; niillä ei ollut uutisarvoa ja ne nähdään esteettisenä häirtana.⁴⁶ Tämä keskustelu on ilmeinen myös Pateniemen proomujen kohdalla – tosin uutisarvoa on ollut ainakin uudelleenkäytön osalta. Minna Koivikko on todennut, että olisi tärkeää nähdä nämä alusten myöhemmät käytöt osana niiden historiaa ja sosiaalista kontekstia.⁴⁷ Myös hylätyjen alusten merkitys kulttuuriperintönä on nostettu esiin.⁴⁸

Varjakassa havaittiin täyttömaana käytettyjä rimoja. Myös Pateniemessä sahan rantojen korottamiseen on käytetty ruoppausmassoja ja muita maamassoja, joihin on sekoittunut sahausjätettä, kuten rimoja, puunkuorta ja purua.⁴⁹ Tornion Kuusiluodon sahan (1901–1946) lastauslaituri puolestaan rakennettiin pinoamalla sahauksesta syntynyttä ylijäämäistä pintapuuta sekä puuriukuja ja lautoja ristikkäisiin kerroksiin merenpohjalle.⁵⁰

Erilaisia laiturirakenteita saattaa olla niin pinnan alla kuin yhä näkyvissä rannassa. Varjakansaaren massiivisista laitureista on jäljellä paalutusta sekä kivitäytteisiä hirsiarkkuperustuksia. Myös Kuopiossa ja Pateniemessä laiturirakenteita on havaittavissa rannassa. Neljäs tällainen kohde on Onkiniemen ja Särkänniemen välisellä alueella sijaitseva Tampereen Näsijärven eteläranta, joka kasvoi merkittäväksi teollisuusalueeksi 1800-luvulta lähtien. Alueella on sijainnut runsaasti erityyppisiä tehtaita ja panimoita, ja Näsijärvi oli tärkeä kuljetusreitti sekä raaka-aineille ja tavaralle että henkilöliikenteelle. Siitä kertovat lukuisat laitureiden hirsiarkkuperustusten jäänteet 1800- ja 1900-luvuilla toimineiden tehtaiden edustoilla. Rannan edustalta on tutkimuksissa löydetty myös 24 todennäköistä hylkyä. Osa proomun hylkyistä on todennettu kuvaamalla. Särkänniemen kärjen edustalla sijaitseva massiivinen hirsiarcku puolestaan liittyy todennäköisesti sataman redi- eli ankkuripaikkaan. Arkku on voinut toimia myös niemen kärjessä 1920-luvulle saakka toimineen Särkänsaaren sahan puutavaran ja alusten kiinnityspaikkana.⁵¹

Oulun Pateniemestä löytynyt ilmeisesti betoninen arkkurakenne on liittynyt todennäköisesti tukkien ohjaamiseen.⁵² Tukinuittoon liittivät myös niin Varjakasta löytyneet hirsirakenteet kuin Kuopiossa havaittu puinen tukkialtaan seinäkin.⁵³

PÄÄTÖS

Varjakan kartoituksessa tehdyt havainnot sijoittuvat ajallisesti 1900-luvulle. Jotta saataisiin esiin Varjakansaaren varhaisempiin telakka- ja laivanrakennustoimintoihin liittyviä jäännöksiä veden alta, tulisi tutkimuksia kohdentaa tarkemmin 1800-luvulla aktiivisemmin käytetyille alueille. Huomionarvoista on, että esimerkiksi proomujen säilymisaste on huomattavasti parempi yli kahden metrin syvyydessä vedessä. Ilmeisesti jään ja aaltojen kuluttava vaikutus vähenee merkittävästi yli kahden metrin syvyydessä.

Haastateltujen muistot puolestaan liittyivät pääosin telakan aikaan, joka ajoittui heidän omaan elinaikaansa. Kuitenkin myös vuonna 1907 kaksikymmentä naista vienyttä onnettomuutta muisteltiin, vaikka se oli omakohtaisten muistojen ulkopuolella.⁵⁴ Onnettomuus herätti jo omana aikanaan huomiota niin, että siitä muun muassa tehtiin arkkiveisuu. Tästä onnettomuudesta on tullut osa muistamisen kulttuuria muistomerkkien, taiteen ja kirjallisuuden kautta.⁵⁵ Voikin todeta, että Varjakan merimaisema kattaa myös muistamisen osalta niin rannalla kuin pinnan alla olevia rakenteita sekä omakohtaisia ja yhteisöllisiä muistoja. Nykyisin saari on lähinnä satunnaisten kävijöiden sekä kulttuuritoiminnan kohteena, mutta Varjakan saha ja telakka ovat yhteisöä leimaavia tekijöitä myös heille, jotka eivät niissä työskennelleet, ja niiden vaikutus jatkui myös ”Varjakan jälkeeseen”.

Tiina Äikäs is a university researcher in archaeology at the University of Oulu. Her research interests include industrial archaeology and heritage studies as well as several other topics. Georg was the leader of one of the first excavations Tiina took part as a student in her “home village” Kauklahti and also introduced her some industrial archaeological data – glass from the close by glass factory.

Eveliina Salo is a maritime archaeologist who works for Nordic Maritime Group Oy. The company acts as a consultant mainly in maritime archaeological research. The subject of interest is the development of underwater research methods.

VIITTEET

- 1 Mm. Haggrén 2001; Kallio 2005; Kylli et al. 2023; Äikäs et al. 2016.
- 2 Pungetti 2012: 52.
- 3 Törnqvist 2013.
- 4 Koivikko 2017: 12–4.
- 5 Westerdahl 1992.
- 6 Flatman 2011.
- 7 Ford 2017: 7.
- 8 Historic England 2024.
- 9 McNiven 2004; vrt. Äikäs et al. 2009.
- 10 McKinnon et al. 2014: 63.

- 11 McKinnon et al. 2014: 63.
- 12 Esim. Seesmeri 2020.
- 13 Crielgaard 2021: 5.
- 14 Äikäs et al. painossa.
- 15 Grek-Martin 2024: 155.
- 16 Esim. Seesmeri 2019; Wickham-Jones 2018: 4–6; myös *underwater seascape* Musard et al. 2014.
- 17 Ks. Seesmeri 2019: 4.
- 18 Myös Koivikko 2017: 12–4.
- 19 Hiltunen 1987: 281–5; Hirviniemi 1995: 9, 23, 43; Kaltio 1970; Kantonen 1996: 151.
- 20 Hakkeita 1951: 4–5; Hiltunen 1987: 293; Hirviniemi 1995: 35, 51, 55.

- 21 Näitä edelsivät vuonna 2018 koekaivaukset, joissa selvitettiin kohteen arkeologista potentiaalia.
- 22 Koululaiskaivauksista: Äikäs & Ikonen 2020; Äikäs et al. 2024. Muiden tutkimusten tuloksista ks. Äikäs et al. 2023.
- 23 Esim. Äikäs & Meriläinen-Hyvärinen 2023.
- 24 Salo & Huttunen 2021.
- 25 Informantti 3.
- 26 Informantti 2.
- 27 Juola & Äikäs 2021.
- 28 Hakkeita 1951: 5.
- 29 Hakkeita 1951: 4.
- 30 Informantti 1.
- 31 Kuokkanen & Hemminki 2023: 15–7.
- 32 Hyttinen 2021: 32–3.
- 33 Informantti 2.
- 34 Informantti 7.
- 35 Informantti 1.
- 36 Informantti 2.
- 37 Vrt. Flatman 2011.
- 38 Informantti 3.
- 39 Informantti 1.
- 40 Laukka 2006.
- 41 Ervasti 2019; Salo & Huttunen 2015: 14.
- 42 Salo & Huttunen 2019.
- 43 Ks. Koivikko 2017.
- 44 Richards 2008: 7–8, 11; myös Brettell 2016.
- 45 Kokko 2013: 4.
- 46 Richards 2008: 7–8, 11.
- 47 Koivikko 2017.
- 48 Richards & Kay Seeb 2013; myös Brettell 2016 (laivojen hautausmaat entrooppisena kulttuuriperintönä).
- 49 Salo & Huttunen 2015: 5.
- 50 Kokko 2013: 4.
- 51 Salo & Huttunen 2017.
- 52 Salo & Huttunen 2015: 14.
- 53 Salo & Huttunen 2019.
- 54 Hakkeita 1950: 19.
- 55 Äikäs et al. 2021; Äikäs et al. 2024: 156.

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

Arkistolähteet

Haastattelut. Kulttuuriantropologian opetus- ja tutkimusarkisto (KAA). Oulun yliopiston humanistisen tiedekunnan kulttuuriantropologian ja arkeologian kandiharjoittelut 2019 ja 2021: Oulunsalon Varjakka.

Ilmakuva vuodelta 1947. Oulun kaupunki.

Ilmakuvat vuosilta 1961 ja 1971. Paikkatietoikkuna. <https://kartta.paikkatietoikkuna.fi>, 31.12.2024).

Tutkimusraportit

Kokko, Rami 2013. Tornion merituulivoimapuiston arkeologinen inventointi: kenttäkohteiden tarkastussukellukset 7.-8.9.2013. Raportti, ARK-Sukellus, Helsinki. Museoviraston arkisto.

Salo, Eveliina & Huttunen, Maija 2015. Oulu Pateniemenrannan kaavamuutoshanke. Arkeologinen vedenalaisinventointi. Raportti, Pintafilmi Oy. Museoviraston arkisto.

Salo, Eveliina & Huttunen, Maija 2017. Tampereen Mustalahti ja Kortelahti sekä Onkiniemen ja Särkänniemen ranta. Arkeologinen vedenalaisinventointi. Raportti, Nordic Maritime Group. Museoviraston arkisto.

Salo, Eveliina & Huttunen, Maija 2019. Kuopion Itkonniemen kaavamuutosalueen arkeologinen vedenalaisinventointi. Raportti, Nordic Maritime Group. Museoviraston arkisto.

Salo, Eveliina & Huttunen, Maija 2021. Varjakansaaren ympäristön arkeologinen vedenalaisinventointi. Raportti, Nordic Maritime Group. Museoviraston arkisto.

Äikäs, Tiina; Rapakko, Jonas; Kuokkanen, Tiina & Juola, Marjo 2023. Oulu, Oulunsalon Varjakka. Historiallisen ajan sahayhteisön asuinpaikan kartointi ja koekaivaukset 2018, 2019 ja 2021. Arkeologinen raportti, Oulun yliopiston arkeologian laboratorio.

Kirjallisuus

Brettell, Jonathan 2016. Diving into nonlinear history: Working with entropy at the Purton ships graveyard, Gloucestershire. *GeoHumanities* 2 (2), 413–31. (<https://doi.org/10.1080/2373566X.2016.1234354>).

Crielaard, Jan Paul 2021. Making sense of the seascape. *Cahiers "Mondes anciens"* [Online], 14, 1–20. (<https://doi.org/10.4000/mondesanciens.3339>).

Ervasti, Antti 2019. Pateniemen vuosia ruostuneet proomut halutaan käyttöön – nyt mietitään, mihin käyttöön. *Kaleva* 22.01.2019. (<https://www.kaleva.fi/pateniemen-vuosia-ruostuneet-proomut-halutaan-kayt/1739295>, 12.12.2024).

Flatman, Joe 2011. Places of special meaning: Westerdahl's comet, "agency," and the concept of the "maritime cultural landscape". Ford, B. (toim.), *The Archaeology of Maritime Landscapes*. When the Land Meets the Sea vol 2. Springer, New York, 311–29. (https://doi.org/10.1007/978-1-4419-8210-0_17).

- Ford, Ben 2017. *The Shore Is a Bridge: The Maritime Cultural Landscape of Lake Ontario*. Texas A&M University Press, College Station.
- Grek-Martin, Jason 2024. Heritage trails and the framing of place authenticity in Belfast's Titanic memoryscape. *Journal of Heritage Tourism* 19 (2), 151–71. (<https://doi.org/10.1080/1743873X.2023.2282134>).
- Haggrén, Georg 2001. *Hammarsmeder, masugnsfolk och kolare: Tidigindustriella yrkesarbetare vid provinsbruk i 1600-talets Sverige*. Jernkontoret, Stockholm.
- Hakkeita. Oulu Osakeyhtiön perhelehti, vuosikerrat 1950:8 & 1951:10. Oulu osakeyhtiö, Oulu.
- Hiltunen, Mauno 1987. *Oulunsalon historia*. Oulunsalon kunta ja seurakunta, Kemi.
- Hirviniemi, Helena 1995. Oulunsalon Varjakka. Rakennushistoria, käyttö ja kunnostus. Diplomityö. Oulun yliopisto (painamaton).
- Historic England 2024. Characterising historic seascape. (<https://historicengland.org.uk/research/methods/characterisation/historic-seascapes/>, 10.12.2024).
- Hyttinen, Marika 2021. *Ajan multaamat muistot: Historiallisen arkeologian tutkimus Oulun Pikisaaren pikiruukista, ruukkiyhteisöstä ja maailmankuvasta 1640-luvulta 1890-luvulle*. Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys, Rovaniemi.
- Juola, Marjo & Äikäs, Tiina 2021. Leikkiä tehtaiden varjossa: Lapsuusmuistoja Pateniemen entisen sahan alueelta. *SKAS* 2/2020, 37–52.
- Kallio, Titta 2005. Teollisuusarkeologiaa Suomessa: Tutkimustapoja ja -ongelmia. *Tekniikan Waiheita* 3/05, 40–50.
- Kaltio – pohjoinen kulttuurilehti 1970. Vuosikerta 1970/3.
- Kantonen, Timo 1996. *Satakunta sahaa Suomessa. Kulttuurihistoriallisesti merkittäviä saharakennuksia ja -ympäristöjä*. Museovirasto, Helsinki.
- Koivikko, Minna 2017. *Recycling Ships, Maritime Archaeology of the UNESCO World Heritage Site, Suomenlinna*. Suomen meriarkeologisen seuran julkaisuja. Publications of Finnish Maritime Archaeological Society Vol 1. Suomen meriarkeologinen seura, Helsinki.
- Kuokkanen, Tiina & Hemminki, Noora 2023. Varjakan saha (1900–1929) lasten ja nuorten työympäristönä. *Tekniikan Waiheita* 41 (1), 6–27. (<https://doi.org/10.33355/tw.120463>).
- Kylli, Ritva; Äikäs, Tiina; Kuokkanen, Tiina; Juola, Marjo & Tranberg, Annemari 2023. Towards hygienic industrial environments with saunas, spittoons, and clean air. *Post-Medieval Archaeology* 57 (1), 108–24. (<https://doi.org/10.1080/00794236.2022.2163468>).
- Laukka, Pasi 2006. Pateniemen laivaveistämö ja saha 1857–1990. Hiltunen, M. (toim.), *Laivoista lankkuihin. Pateniemen historia* I. Pateniemi-Seura, Oulu, 15–179.
- McKinnon, Jennifer; Mushynsky, Julie & Cabrera, Genevieve 2014. A fluid sea in the Mariana Islands: Community archaeology and mapping the seascape of Saipan. *Journal of Maritime Archaeology* 9, 59–79.
- McNiven, Ian 2004. Saltwater People: Spiritscapes, maritime rituals and the archaeology of Australian indigenous seascapes. *World Archaeology* 35 (3), 329–49. (<https://doi.org/10.1080/0043824042000185757>).
- Musard, Olivier; Le Dû-Blayo, Laurence; Francour, Patrice; Beurier, Jean-Pierre; Feunteun, Eric & Talassinis, Luc (toim.) 2014. *Underwater Seascapes. From Geographical to Ecological Perspectives*. Springer, Cham. (<https://doi.org/10.1007/978-3-319-03440-9>).
- Pungetti, Gloria 2012. Islands, culture, landscape and seascape. *Journal of Marine and Island Cultures* 1 (2), 51–4.
- Richards, Nathan 2008. *Ships' Graveyards: Abandoned Watercraft and the Archaeological Site Formation Process*. University Press of Florida, Gainesville.
- Richards, Nathan & Kay Seeb, Sami (toim.) 2013. *The Archaeology of Watercraft Abandonment*. Springer, New York.
- Seesmeri, Laura 2019. *Toolkit for mapping underwater landscape and anticipating risks for underwater landscape*. BalticRIM-project, report. (https://2019.submariner-network.eu/images/BalticRIM/8_Toolkit_for_mapping_underwater_landscape.pdf, 31.12.2024).
- Seesmeri, Laura 2020. Kokemuksia syvyyksistä. Kouri, Jaana; Räsänen, Tuomas; Tynkkynen, Nina & Bonsdorff, Erik (toim.), *Muutoksen tyrskyt ja kotirannan mainingit: kulttuurisia näkökulmia merentutkimukseen*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 182–204.
- Törnqvist, Oscar 2013. The skeleton in the dune. Unlocking the explanatory potential of shipwrecks through physical landscape studies. Adams, J. & Rönby, J. (toim.), *Interpreting Shipwrecks. Maritime Archaeological Approaches*, Södertörn Academic Studies 56. Southampton Archaeology Monographs

- New Series No. 4. Highfield Press, Southampton, 25–35.
- Westerdahl, Christer 1992. The maritime cultural landscape. *International Journal of Nautical Archaeology* 21 (1), 5–14.
- Wickham-Jones, Caroline 2018. *Landscape Beneath the Waves: The Archaeological Investigation of Underwater Landscapes*. Oxbow books, Oxford-Philadelphia.
- Äikäs, Tiina & Ikonen, Tiia 2020. Public archaeology and archaeologists as a part of the heritagization of northern industrial sites. *Fennoscandia archaeologica* XXXVII, 197–203.
- Äikäs, Tiina; Koskinen-Koivisto, Eerika; Matila, Tuuli & Ylimauno, Timo (painossa). Archaeological Explorations of Memoryscapes: Northern Finnish Remembrances from the 20th Century. *Historical Archaeology*.
- Äikäs, Tiina; Kuokkanen, Tiina; Tranberg, Annemari & Ikonen, Tiia 2021. Oulunsalon Varjakan sahamiljöön moninaisten toimijoiden kulttuuriperintökohteena. *Tekniikan Waiheita* 39 (3), 84–114. (<https://doi.org/10.33355/tw.103402>).
- Äikäs, Tiina & Meriläinen-Hyvärinen, Anneli 2023. ”Että sille ei koskaan tehtäis mittään”: Sahasaari paikkaan kuulumisen kohteena. Matila, T.; Hyttinen, M.; Nurmi R. & Kallio-Seppä T. (toim.), *Memory of the Future: Juhlakirja Timo Ylimaunulle*. Oulun yliopisto, Oulu, 46–53.
- Äikäs, Tiina; Puputti, Anna-Kaisa; Núñez, Milton; Aspi, Jouni & Okkonen, Jari 2009. Sacred and profane livelihood. Animal bones from sieidi sites in Northern Finland. *Norwegian Archaeological Review* 42 (2), 109–22.
- Äikäs, Tiina; Seitsonen, Oula; Matila, Tuuli & Herva, Vesa-Pekka 2024. Teaching and learning difficult pasts of the 20th century through community archaeology. Moshenska, G. (toim.), *Teaching and Learning the Archaeology of the Contemporary Era*. Bloomsbury Academic, 149–65.
- Äikäs, Tiina; Ylimaunu, Timo; Kuokkanen, Tiina; Anttila, Erkkö; Ikonen, Tiia & Malinen, Anssi 2016. Sosiaalinen näkökulma teollisuusarkeologiaan. Tapausesimerkkeinä Varjakan ja Pateniemen sahat Oulun alueella. *SKAS* 4/2015, 18–37.